ئابدۇكېرىم باقى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى

مىللەتلەر نەشرىياتى

书号 M 9049 (4) 4
定价 0.79元

ئابدۇكېرىم باقى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەخمەت راخمان

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئابدۇكېرىم باقى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەخمەت راخمان

مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ

مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1983 ـ يىل 2 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى

1983 ـ يىل 2 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى

باھاسى: 0.79 يۈەن

ئەشرىياتتىن

قولىڭىزلاردىكى بۇ كىتابنى قەشقەر سىفەن شۇبىيۇەن تىل ـ ئەدەبىيات پاكۇلتېتى ئوقۇتقۇچىسى يولداش ئابدۇكېرىم باقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىۋى گىراماتىكىسى ئاساسىدا، 20 نەچچە يىللىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا تۈزگەن دەرسلىك ماتېرىيالى ئاساسىدا، مۇناسىۋەتلىك كىتاپ ـ ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىققان، ئۇنىڭدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ 3 تەركىۋىي قىسمى ئايرىم ـ ئايرىم سۆزلىنىدۇ، بولۇپمۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىراماتىكىسى نۇقتىلىق هالدا سۆزلىنىدۇ.

بۇ كىتابنى نەشرگە تەييارلاش داۋامىدا، ئۇنىڭدىكى بەزى مۇهىم تەبىرلەرگە ۋە بايانلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى؛ بەزى مىسال ـ لار ئالماشتۇرۇلدى؛ بەزى مىساللار چىقىرىۋېتىلدى، بەزى مىساللار تۈزىتىپ ياكى ئىخچاملاپ ئېلىندى. كىتابنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، بەزى ماۋزۇلار رەتكە سېلىندى، بەزى ماۋزۇلارنىڭ مەزمۇنىغا ئۇزگەرتىش كىرگۈزۈلدى. بۇ كىتاپ ئەسلىدە قويۇق دەرسلىك تۈسىنى ئالغاچقا، كىتابنىڭ مۇشۇ جەهەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قېلىش يۈزىسىدىن، ئەسلىدە بىرلىگەن كونۇكمىلەرنىڭ بەزىلىرى ساقلاپ قېلىندى، بەزىلىرى قىسقارتىپ ئېلىندى.

سەۋىيەمىز چەكلىك، يەنە كېلىپ بۇنداق كىتابنى تەهرىرلەش جەهەتتە تەجرىبەمىز كەم بولغانلىقتىن، بۇ كىتابتا كەمچىلىك، خاتالىقلار بولۇشى مۇمكىن، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىر بىرىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە

فونېتىكا

بىرىنچى باب فونېتىكا ھەققىدە ئۇمۇمى چۈشەنچە..... 1

§1 ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار..... 2

§2 تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى..... 6

ئىككىنچى باب بوغۇم..... 7

§1 بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشى..... 8

§2 بوغۇم تۈرلىرى..... 10

§3 بوغۇم كوچۇرۇش قائىدىسى..... 11

ئۈچىنچى باب تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى..... 13

§1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى..... 14

§2 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى..... 17

§3 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى..... 19

§4 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى..... 19

§5 تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە قوشۇلۇپ قېلىشى..... 21

لېكسىكولوگىيە

بىرىنچى باب لېكسىكا ھەققىدە ئۇمۇمى چۈشەنچە..... 23

§1 لېكسىكىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى..... 23

§2 لۇغەت تەركىۋى ھەققىدە..... 24
ئىككىنچى باپ سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 28
§1 سوز..... 28
§2 سوز مەنىسى..... 30
§3 بىر مەنىلىك سوز ۋە كوپ مەنىلىك سوز..... 31
§4 مەنىداش سوزلەر، قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر ۋە ئاھاڭداش سوزلەر..... 34
ئۈچىنچى باپ فرازىولوگىيە..... 41
§1 فرازىولوگىيە ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە..... 41
§2 ماقال-تەمسىللەر ۋە ئىدىوملار..... 43

گىراممماتىكا

گىراممماتىكا ھەققىدە ساۋات..... 49

مورفولوگىيە

بىرىنچى باپ مورفولوگىيە ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 52
§1 سوزنىڭ مەنىلىك بولەكلىرى..... 53
§2 سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى..... 56
§3 سوز تۈركۈمى..... 57
ئىككىنچى باپ ئىسىم..... 59
§1 ئىسىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 59
§2 ئىسىمنىڭ سان كاتىگورىيىسى..... 62
§3 كوپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى..... 63
§4 ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتىگورىيىسى..... 66

§5 ئىسىمنىڭ كېلىش كاتىگورىيىسى..... 69
ئۈچىنچى باپ سۈپەت..... 77
§1 سۈپەت ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 77
§2 ئەسلى سۈپەت ۋە نىسبىي سۈپەت..... 79
§3 سۈپەتنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى..... 80
§4 سۈپەت دەرىجىلىرى..... 81
توتىنچى باپ سان..... 85
§1 سان ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 85
§2 سانىنىڭ تۈرلىرى..... 85
بەشىنچى باپ ئالماش..... 90
§1 ئالماش ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 90
§2 ئالماشنىڭ تۈرلىرى..... 91
ئالتىنچى باپ پېئل..... 99
§1 پېئل ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 99
§2 پېئلنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى..... 105
§3 پېئلنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى..... 128
§4 شەخسسىز پېئلنىڭ تۈرلىرى..... 134
يەتتىنچى باپ رەۋىش..... 144
§1 رەۋىش ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 144
§2 رەۋىشنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى..... 145
§3 رەۋىشنىڭ تۈرلىرى..... 147
سەككىزىنچى باپ مىقدار سوز..... 154
§1 مىقدار سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە..... 154

§2 ئەسلى مقدار سوز ۋە نسبى مقدار سوز.....155
§3 مقدار سوزنىڭ قوللىنىلىشى.....157
§4 مقدار سوزنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى.....160
توققۇزىنچى باپ ئىملىق سوز.....164
§1 ئىملىق سوز ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە.....164
§2 ئىملىق سوزنىڭ تۈرلىرى.....167
ئونىنچى باپ يارەمچى سوز.....169
§1 يارەمچى سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە.....169
§2 يارەمچى سوزنىڭ تۈرلىرى.....170
ئون بىرىنچى باپ ئۈندەش سوز.....182
§1 ئۈندەش سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە.....182
§2 ئۈندەش سوزنىڭ تۈرلىرى.....183
ئون ئىككىنچى باپ مودال سوزلەر توغرىسىدا.....187
§1 مودال سوزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە.....187
§2 مودال سوزلەرنىڭ تۈرى.....188

سىنتاكسىس

بىرىنچى باپ سىنتاكسىس ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە
.....192
§1 جۈملە.....193
§2 جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بولۇنۇشى.....194
§3 جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى.....205
ئىككىنچى باپ ئاددى جۈملە.....208
§1 جۈملىدە سوزلەرنىڭ باغلىنىشى.....208

§2 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرى.....209
§3 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىش يوللىرى.....210
ئۇچىنچى باپ جۈملە بولەكلىرى.....217
§1 جۈملىنىڭ باش بولەكلىرى.....218
§2 جۈملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى.....223
§3 جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى ۋە كېڭەيگەن بولەكلىرى
.....239
§4 جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى.....242
§5 جۈملە بىلەن گىرامماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر.....247
تۆتىنچى باپ ئاددى جۈملىنىڭ تۈرلىرى.....253
§1 يىغىق جۈملە ۋە يېيىق جۈملە.....253
§2 ئىگىلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە.....254
§3 تولۇق جۈملە ۋە تولۇقسىز جۈملە.....257
بەشىنچى باپ قوشما جۈملە.....259
§1 قوشما جۈملە ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە.....259
§2 تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە.....262
§3 بېقىندىلىق قوشما جۈملە.....271
ئالتىنچى باپ مۇرەككەپ قوشما جۈملە.....304
§1 كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملە.....305
§2 كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە.....309
§3 ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملە.....311
يەتتىنچى باپ كوچۇرمە جۈملە ۋە ئۇزلەشتۈرمە جۈملە
.....315

§1 كوچۇرمه جۇمله..... 315
§2 ئوزلەشتۇرمه جۇمله..... 316
§3 كوچۇرمه جۇملىنى ئوزلەشتۇرمه جۇملىگه ئايلاندۇرۇش
يوللىرى 317
سەككىزىنچى باپ تىنىش بەلگىلىرى..... 320
§1 تىنىش بەلگىلىرى هەققىده قىسقىچه چۈشەنچه..... 320
§2 تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى..... 322
قوشۇمچه تىنىش بەلگىسى ۋه شېكىل..... 330

مۇقەددىمه

1

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقه قورالى. ئىنسانلارنىڭ ھېچقانداق پائالىيىتى تىلسىز ئايرىلالمايدۇ. ئىنسانلار تىلنى ئەڭ مۇھىم ۋاستە ۋه قورال قىلىپ تۇرۇپ، ئوزئارا ئالاقىلىشىدۇ، پىكىر ئالماشتۇرىدۇ ۋه بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ.

تىل بىر تۇرلۇك ئىجتىمائى ھادىسه، شۇنداقلا ئۇ ئوزىنىڭ ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش ۋه كۇرەش پائالىيەتلىرىده جەمىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدىغان ئالاھىده خۇسۇسىيىتى بىلەن باشقا ئىجتىمائى ھادىسىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىنسانلار ئوزلىرىنىڭ كوللېكتىپ ئەمگەكلىرىده تىلسىز — مۇشۇ ئەڭ مۇھىم ئالاقه ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، بىر بىرى بىلەن ماسلىشىپ ئىشلەيدۇ، تەبىەت كۈچلىرىگه قارشى كۇرەشلىرىدىكى ئورتاق ھەرىكىتىنى تەرتىپكه سالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن جەمىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرىدۇ.

تىل تەپەككۇر بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۇ ئادەمنىڭ تەپەككۇر پائالىيەتلىرىنىڭ نەتىجىلىرىنى، بىلىش پائالىيەتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى سوزلەر بىلەن، سوزلەردىن تۇزۇلگەن جۇملىلەر بىلەن خاتىرىلەپ قويىدۇ ۋه مۇقىملاشتۇرۇپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن

ئىنسانىيەت جەمىيتىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ئۇزئارا ئۆگىنىش ۋە قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەرنى راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ.

دىمەك، تىل بولمايدىكەن، جەمىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۆچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمايدىكەن، ئىنسانلار جەمىيتى تەرەققى قىلالمايدۇ، ھەتتا جەمىيەت بولۇپمۇ تۇرالمايدۇ. دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلى ئىنسانىيەت جەمىيتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئەنە شۇنداق مۇھىم رول ئويناغان ۋە ئويناماقتا، جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلىمۇ تارىختا مۇھىم رول ئويناغان ۋە ھازىرمۇ ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەن نېمە؟ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەندە، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەمەس، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى گۈللەندۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقى قاتارىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھازىرقى دەۋرده ئورتاق قوللىنىۋاتقان مىللى، ئومۇمى، ئەدەبىي تىلى كوزده تۇتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بىر تىل. ئۇيغۇر تىلى ئۇزۇنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىش ياساپ ۋە راۋاج تېپىپ، ئۇزۇنى ئۇزلۇكسىز بېيىتىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائى ئالاقە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەلگەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدە مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن، ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگۈچى مۇھىم شەرتلەرنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنە شۇ قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ بېرىۋاتقان، ئۇيغۇر

خەلقى ھازىرقى دەۋردە ئورتاق قوللىنىۋاتقان مىللى تىل، يەنى ئۇيغۇر خەلقى ئەسرلەر داۋامىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ يۇقۇرى فورمىسى، مىللى تىلىمىزنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن شەكلىدۇر.

دولىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى پارتىيە مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا كۈندىن-كۈنگە راۋاجلانماقتا ۋە بېيىماقتا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم قۇرۇش يولىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىدە، مەملىكىتىمىزنى 4تە زامانىۋىلاشقان دولەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش يولىدا ئېلىپ بېرىۋاتقان كۈرەشلىرىدە ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنى ھاياتىدا مۇھىم رول ئويناماقتا.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى زور دەرىجىدە ئوستى. ئۇ، ئەڭ ئىنچىكە-نازۇك، ئەڭ مۇرەككەپ ئۇقۇملارنىمۇ ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر تىلى بىلەن ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرى ۋە مەشھۇر سىياسىي-نەزەرىيەۋى ئەسەرلەر، ئەدەبىيات-سەنئەتكە دائىر ئەسەرلەر، پەن-تېخنىكىغا ئائىت ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى ۋە نەشر قىلىنىۋاتىدۇ. ئازاتلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلىدا چىقىدىغان گېزىت-ژورناللار ناھايىتى ئاز ئىدى، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا نۇرغۇن گېزىت-ژورناللار ۋە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا، ئالى مەكتەپلەرنىڭ بىر يۇرۇش دەرسلىك قوللانمىلىرى نەشر قىلىندى ۋە قىلىنماقتا. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇنىلىسز تەرەققىيات مەنزىرىسىنى كورسەتمەكتە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قوللىنىلىش جەھەتتە ئەدەبىي

جانلىق تىل ۋە ئەدەبىي يېزىق تىل دېگەن ئىككى قىسىمغا بولۇنىدۇ.

ئەدەبىي جانلىق تىل دېگىنىمىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ رادىيو، كىنو، تىياتىرلاردا، نۇتۇق ۋە سوھبەتلىرىمىزدە، ئوقۇش- ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا قوللىنىلۇاتقان شەكلىدۇر.

يېزىق تىل دېگىنىمىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىقتا بىرلىكە كەلتۈرۈلگەن، مەدەنىيەت-مائارىپ، ئاخبارات-نەشرىيات ۋە باشقا ساھەلەردە قوللىنىلۇاتقان شەكلىدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ جانلىق شەكلى بىلەن يېزىق شەكلى تارىختىكى ھەرقانداق دەۋرگە نىسبەتەن، بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ بىرلىكە كەلدى، ئۇ، توغرا تەلەپپۇز قىلىش، توغرا يېزىش جەھەتلەردە يەنىمۇ بىرلىككە كەلمەكتە ۋە قېلىپلاشماقتا. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەممە دىالېكتلارغا نىسبەتەن ئامما ئارىسىدا يۇقۇرى ئىناۋەتكە ئىگە بولماقتا.

2

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى توۋەندىكى ئۈچ مەزمۇنىنى، يەنى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقانداق تىل فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. تىلنىڭ بۇ ئۈچ تەركىۋىي قىسمى ئۆزئارا مۇستەھكەم باغلانغان بولۇپ، بىر بىرىدىن ھەرگىز ئايرىلالمايدۇ.

تىلنىڭ بۇ ئۈچ تەركىۋىي قىسمىنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان ۋەزىپىلىرى بار.

فونېتىكا بۇ، تىل تاۋۇشلىرى ھەققىدىكى پەن، ئۇ تىل تاۋۇشلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلىدۇ.

ھەرقانداق تىل تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. تىل تاۋۇشلىرى تىلنىڭ ماددى ئاساسىي ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى تىلدىكى سوزلەر تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا قىسمىدا، ئۇنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ۋە فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە قىسقىچە ساۋات بېرىلىدۇ.

لېكسىكا بۇ مەلۇم تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىۋىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

لېكسىكا تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ، ئۇ بىر تىلدىكى ھەممە سوزلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. بىزنىڭ تىلىمىزدا قوللىنىلۇاتقان نەچچە مىڭلىغان سوزلەر يىغىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا قىسمىدا، ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسى ھەققىدە قىسقىچە ساۋات بېرىلىدۇ.

گىراماتىكا بۇ، تىلنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنىڭ توپلىمى، يەنى سوزلەرنىڭ ياسىلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە جۈملىدە سوزلەرنىڭ باغلىنىشى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنىڭ توپلىمى. گىراماتىكىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە قاراپ، مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى چوڭ بولەككە بولۇنىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكا قىسمىدا، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنىڭ ئەنە شۇ ئىككى چوڭ بولىگىنىڭ مەزمۇنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى نۇقتىلىق هالدا تونۇشتۇرۇلىدۇ.

فونېتىكا

بىرىنچى باب فونېتىكا هەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

فونېتىكا گرېكچە سوز بولۇپ، گرېكلەرنىڭ "phonetikos" ("تاۋۇش") دېگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ سوز هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا هەم كونكرېت تىل تاۋۇشلىرى، هەم تىل تاۋۇشلىرى هەققىدىكى پەن دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. دېمەك، فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغان پەندۇر.

ماركسىزىم بىزگە: "تاۋۇشسىز تىل بولغان ئەمەس"، "تارىختا ئۇزۇنىڭ تاۋۇشلۇق تىلى بولمىغان هېچقانداق بىر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى — مەيلى ئۇ ئەڭ قالاق جەمئىيەت بولسۇن — بولغان ئەمەس"، "تاۋۇشلۇق تىل ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ هايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا، جەمئىيەت تۈزۈشىگە، ئوز تەپەككۇرىنى تەرەققى قىلدۇرۇشىغا، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈيۇشتۇرۇشىغا، تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن غەلبىلىك تۈردە كۈرەش قىلىشىغا هەمدە هازىرقى ۋاقىتتا بىز قولغا كەلتۈرگەن تەرەققىياتقا ئېتىشىگە ياردەم بەرگەن كۈچلەرنىڭ بىرى" دەپ ئۇقتىدۇ.

ماركسىزىمنىڭ تىل تاۋۇشلىرى هەققىدىكى بۇ تەلىماتى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تىلدا قانچىلىك مۇهىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىغىنى،

ئۇنىڭ تىلىدىكى رولىغا سەل قاراشقا بولمايدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى بىزگە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىنى ئۆگىتىدۇ، يەنى ئۇيغۇر تىلىدا فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان تىل تاۋۇشلىرى، ئۇلارنىڭ ۋاريانتلىرى، بۇ تاۋۇشلارنى چىقىرىش ئورنى ۋە ئۇسۇللىرى، تاۋۇشلارنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى، تۈرلۈك فونېتىكىلىق ئوزگىرىشلەر، بوغۇمنىڭ تۈزۈلۈشى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا بىلىۋېلىش ئىملانى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمال تەلەپپۇزىدا سوزلەشكە ئادەتلىنىشتە مۇھىم رول ئويناپدۇ.

§1 ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن، تاۋۇش دېگەن زادى نېمە؟ دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز لازىم.

بىز كۆزدە تۇتقان تاۋۇش تىل تاۋۇشلىرىدۇر. تىل تاۋۇشلىرى بولسا ئوپكىدىن چىققان ھاۋا ئېقىمىنىڭ بوغۇزدىكى تاۋۇش پەردىلىرىنى تىترىتىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان ھاۋا دولقۇنىدىن ھاسىل بولىدۇ. قىسقىسى، تىل تاۋۇشلىرى نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ يارىدەمى ئارقىلىق چىقىرىلىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ئوزئارا ماسلىشىپ ھەركەتلىنىشى نەتىجىسىدە بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ.

دېمەك، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ يارىدەمى ئارقىلىق

ئاغزىمىزدىن چىققان ۋە قۇلاققا ئاڭلانغان ئاۋاز تىل تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى بىز ئېيتىمىز ھەم ئاڭلايمىز. تىل تاۋۇشلىرى تىلىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىسى ۋە شەكلىگە ھەمدە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا ماددى ئاساس بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان 32 تاۋۇش بار. بۇ 32 تاۋۇش ئۇچۇن يېزىقتا 30 بەلگە (ھەرپ) قوللىنىلىدۇ. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ئا، ب، پ، ت، ج، چ، خ، ھ، د، ر، ز، ژ، س، ش، غ، ق، ف، ك، گ، ڭ، ئې، ئى، ي، ل، م، ن، ۋ، ئو، ئۇ، ئە.

"ئو" ھەرپى "o" تاۋۇشى بىلەن "ө" تاۋۇشنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇچۇن قوللىنىلىدۇ؛ "ئۇ" ھەرپى "u" تاۋۇشى بىلەن "ü" تاۋۇشىنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇچۇن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئورا كولاش — ئوي سېلىش	تۇتماق — تۇزمەك
ئوتلاق — كوۋرۈك	ئۇقماق — سۇزمەك
ئوقەت — بورەك	سۇ — سۇت
.....	.....

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان بۇ تاۋۇشلار ئېيتىلىشىغا ۋە تىلىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار دەپ چوڭ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. سوزۇق تاۋۇشلار

ئوپكىدىن چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋانىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ جىددى توسقۇنلۇغىغا ئۇچرىماي، ئەركىن سوزۇلۇپ ۋە ئۇنلۇك چىقىشى بىلەن ئىپتىلىدىغان تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا 8 سوزۇق تاۋۇش بار. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ، ئۆ (ө)، ئۈ (ü).

بۇ تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە ئاھاڭداشلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ ئۈچكە بولۇنىدۇ.

(1) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار: **ئە، ئو (ө)، ئۈ (ü)؛**

(2) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار: **ئا، ئو، ئۇ؛**

(3) ئارا سوزۇقلار: **ئې، ئى.**

بۇنىڭدىن باشقا، سوزۇق تاۋۇشلار يەنە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىغا قاراپ، يەنى سوزۇق تاۋۇشلارنى چىقارغاندا لەۋ ھەرىكىتىنىڭ قاتناشقان ياكى قاتناشمىغانلىغىغا قاراپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

(1) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار: **ئو، ئۇ، ئو (ө)، ئۈ (ü)؛**

(2) لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار: **ئا، ئە، ئې، ئى.**

2. ئۈزۈك تاۋۇشلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قوللىنىلىۋاتقان ئۈزۈك تاۋۇشلار 24 بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ب، د، ف، گ، خ، ج، ك، ل، م، ن، پ، چ، ر، س، ت، ۋ، ش، ي، ز، غ، ھ، ق، ژ، ڭ.

ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئېيتقاندا ئېغىز ئانچە چوڭ ئېچىلمايدۇ، تارىراق ئېچىلىدۇ. ئوپكىدىن چىققان تاۋۇشلۇق ھاۋا ئېغىز بوشلۇغىدىكى ئەزالارنىڭ ھەر خىل توسقۇنلۇقلىرىغا ئۇچراپ، تېز، قىسقا-قىسقا، ئۈزۈلۈپ-ئۈزۈلۈپ چىقىدۇ.

دىمەك، ئاۋازنى سوزۇپ ئېيتىشقا بولمايدىغان، قىسقا ۋە ئۈزۈك ئۈن بىلەن ئېيتىلىدىغان تاۋۇشلار ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۈزۈك تاۋۇشلار تەلەپپۇز قىلىنىش ئۇسۇلىغا قاراپ، يەنى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى چىقارغاندا تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىتىرەش ياكى تىتىرەمەسلىگىگە قاراپ، جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ۋە جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

(1) جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار 14 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ب، د، گ، ج، ل، م، ن، ر، ۋ، ي، ز، غ، ژ، ڭ.

(2) جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار 10 بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ف، خ، ك، پ، چ، س، ت، ش، ھ، ق.

جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىتىرىشى خېلى تېز بولىدۇ. جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئېيتىلغاندا، تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىتىرىشى سۇسراق بولىدۇ.

3. بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار توغرىسىدا

(1) "ف" ھەرپى خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

فابرىكا، ئافغانىستان، فرانسىيە، فونېتىكا، فۇجىيەن، فونېما، فورمۇلا ۋە باشقىلار.

(2) "ژ" ھەرپى ئىملىق سوزلەر ۋە ئىملىق سوزلەردىن ياسالغان

سوزلەر، چەتئەل تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەرنى يېزىشتا ئىشلەتىلىدۇ. مەسىلەن:

پاژ-پۇژ، گاژ-گۇژ، ۋىزىلداش، گىزىلداش، ژورنال، بۇرژۇئازىيە، پارىژ، كامبودژا ۋە باشقىلار.

(3) جانلىق تىلىمىزدا سوز بېشىدا كېلىدىغان "ژ" تاۋۇشى "يى" ھەرپى بىلەن، سوز ئوتتۇرىسىدا ۋە ئاخىرىدا كېلىدىغان "ژ" تاۋۇشى "ج" ھەرپى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

يىل، يېڭىنە، يۇلتۇز، يۇرەك، يىگىت، ۋىجدان، باج، ئەجدىھا، ئۇجمە، يۇكلەش، يۇر، يۇلغۇن، كاج ۋە باشقىلار.

§2 تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، تىل تاۋۇشلىرى تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن چىقىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى چىقىرىشقا قاتناشقان بارلىق ئەزالار تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇلار سوزلەش قابىلىيىتىگە ئىگە. مەلۇم بىر تىلدىكى تاۋۇشلارنىڭ بىر بىرىدىن پەرقلىق ھالدا چىقىشى كىشىلەرنىڭ نۇتۇق ئورگانلىرىنىڭ پائالىيىتى ئارقىلىق بولىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرىنى توغرا ۋە ياخشى ئۇگىنىش ئۈچۈن، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنى ۋە تاۋۇشنىڭ چىقىرىلىش خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلۈۋىلىش ئىنتايىن زورۇر. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ رولىنى بىلۈۋىلىش ئوز تىلىنىڭ ھەم باشقا تىللارنىڭ تاۋۇشلىرىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشقا كوپ ياردەم بېرىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى تۆۋەندىكىلەر:

(1) ئۇستۈنكى لەۋ، (2) تۆۋەنكى لەۋ، (3) ئۇستۈنكى چىش، (4) تۆۋەنكى چىش، (5) چىش تۈۋى، (6) قاتتىق تاڭلاي، (7) يۇمشاق تاڭلاي، (8) تىل، (9) تىل ئالدى، (10) تىل ئوتتۇرىسى، (11) تىل ئارقىسى، (12) كىچىك تىل، (13) بوغۇز قاپقىغى، (14) تاۋۇش پەردىسى، (15) كاناي (ھاۋا يولى)، (16) ئېغىز بوشلۇغى، (17) بۇرۇن بوشلۇغى (دىماق)، (18) ئوپكە ۋە باشقىلار.

ئىككىنچى باپ بوغۇم

بىز سوزلىگەندە، ھەر بىر سوز ئېغىزدىن بىر ياكى بىرنەچچە بولەككە بولۇنۇپ چىقىدۇ. مانا شۇنداق تەبىى ھالدا بولۇنۇپ ئېيتىلغان تاۋۇش ياكى تاۋۇشلار بىرىكمىسى بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئىش	(1)
كۇرەش ــ كۇ ـ رەش	(2)
ئىنقىلاپ ــ ئىن ـ قى ـ لاپ	(3)
ئالاھىدە ــ ئا ـ لا ـ ھى ـ دە	(4)
ئىشلەپچىقىرىش ــ ئىش ـ لەپ ـ چى ـ قى ـ رىش	(5)

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۇزۇلمەيدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوز ئالدىغا بوغۇم ھاسىل قىلالمايدۇ. بىر سوزدە قانچە سوزۇق تاۋۇش بولسا، شۇنچە بوغۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، بۇ، مەن، سەن، دەرس، دەۋر، ئازات، ئارمىيە، ئالاھىدىلىك ۋە باشقىلار.

§1 بوغۇمنىڭ تۇزۇلۇشى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى بوغۇم تۇزۇلۇشى قائىدىسى بويىچە، بىر بوغۇم ئاز بولغاندا بىر تاۋۇشتىن (بىر سوزۇق تاۋۇشتىن)، كوپ بولغاندا توت تاۋۇشنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلىدۇ، لېكىن شۇ توت

تاۋۇشنىڭ ئىچىدە بىر سوزۇق تاۋۇش بولۇشى لازىم. مەسىلەن:

ما ـ ئا ـ رىپ، خەلق، ئەل، دەرس، ئو ـ سۇ ـ لۇك، ئىنقىلاپ ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇملارنىڭ تۇزۇلۇشى تۆۋەندىكى فورما بويىچە بولىدۇ:

(1) پەقەت بىرلا سوزۇق تاۋۇشتىن بوغۇم تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئومۇر ــ ئو ـ مۇر، ئاكا ــ ئا ـ كا، ئادەم ــ ئا ـ دەم، ئىلىم ــ ئى ـ لىم، ئېرىق ــ ئې ـ رىق ۋە باشقىلار.

(2) بىر سوزۇق ۋە بىر ئۇزۇك تاۋۇشتىن بوغۇم تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھايات ــ ھا ـ يات، تولۇق ــ تو ـ لۇق، ئات، ئەت، ئۇن، ئىز، ياشا ــ يا ـ شا، بالا ــ با ـ لا، سۇ، ئاي، قارا ــ قا ـ را، بىنا ــ بى ـ نا ۋە باشقىلار.

(3) بىر سوزۇق ۋە ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشتىن بوغۇم تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

قىش، ياز، جاي، باغ، قول، كۆن، ئارت، دەپتەر ــ دەپ ـ تەر، مەكتەپ ــ مەك ـ تەپ، ئېيت ۋە باشقىلار.

(4) بىر سوزۇق ۋە ئۈچ ئۇزۇك تاۋۇشتىن بوغۇم تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

دوست، مەرت، شەرت، خەلق، دەرس، شەرق، دەۋر، غەرپ ۋە باشقىلار

ئەگەر بىز سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن "A" نى، ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۈچۈن "B" نى ۋەكىل قىلىپ ئېلىپ، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان بوغۇم تۇزۇلۇشىنى فورمىغا سالىدىغان بولساق، ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇم

شەكىللىرى توۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1. A (ئا-تا، ئا-نا).
2. BA، AB (ۋە-دە، ئەل).
3. BAB، ABB (كوز، ئېيت).
4. BABB (خەلق، دوست).

§2 بوغۇم تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئاخىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن، بەزىلىرىنىڭ ئاخىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بولىدۇ. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنى ئوچۇق بوغۇم ۋە يېپىق بوغۇم دەپ ئىككى تۈرگە بولىمىز.

1. ئوچۇق بوغۇم

سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇملار ئوچۇق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئا-ئىلە، ئىدىيە، مۇزاكىرە، ئىدارە، ئاكا، ئو-قۇ-غۇ-چى، دەريا ۋە باشقىلار.

2. يېپىق بوغۇم

ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان بوغۇملار يېپىق بوغۇم دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

مەكتەپ، ئۈن، يولداش، كوز، تاغ، ئەل، ئىتتىپاق،

ئۇ-گىنىش ۋە باشقىلار.

جۈملىدە تۈپ سوزلەرنىڭ تۈزلۈك ئۆزگىرىشلەرگە گىرىشى ئارقىسىدا، ئەسلىدىكى تۈپ سوزلەرنىڭ بوغۇم چېگرىسىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

كوز + ۇم = كو-زۇم

بار + مەن = با-رە-مەن

§3 بوغۇم كوچۇرۇش قائىدىسى

كوپ بوغۇملۇق سوزنىڭ بىر قۇرغا سىغماي قالغان قىسمى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە بولۇپ كوچۇرۇلىدۇ ۋە سوز بولۇنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە (-) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قۇرۇلۇش — قۇ- / رۇلۇش

قۇرۇ- / لۇش

ئەمگەكچى — ئەم- / گەكچى

ئەمگەك- / چى

ئىشچى — ئىش- / چى

بوغۇم كوچۇرۈشتە توۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) سوزنىڭ تەركىبىدە يالغۇز بىر سوزۇق تاۋۇش ئايرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەندە، ئۇنى ئايرىپ يۇقۇرىدىكى قۇردا قالدۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

ئائىلە ـــ { ئا ـ / ئىلە } ئەمەس

{ ئائە ـ / لە }

ئوقۇغۇچى ـــ { ئو ـ / قۇغۇچى } ئەمەس

{ ئوقۇ ـ / غۇچى }

(2) بىر بوغۇملۇق سوزلەرنى ئىككى قۇرغا بولۇپ يېزىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

مەرت ـــ { مە ـ / رت } ئەمەس

دەرس ـــ { دە ـ / رس } ئەمەس

(3) قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالغان رەقەملەرنى پارچىلاپ ئىككىنچى قۇرغا بولۇپ كوچۇرۇشكە بولمايدۇ. مەسىلە:

ـ1982ـ يىل ـــ { 19 ـ / 82 ـ يىل } ئەمەس

ئۇچىنچى باپ تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى

تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن، شۇنداقلا جارانلىق ۋە جاراڭسىز بولۇش جەھەتتىن بىر بىرىگە ماسلىشىپ، بىر بىرىگە بېقىنىپ ۋە بىر بىرىگە تەسىر قىلىپ، بەزىدە بىرى يەنە بىرىنى ئوزىگە ئوخشىتىپ كېلىدۇ.

بۇ خىل فونېتىكىلىق مۇناسىۋەت تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

قوغۇن ـــ قوغۇنلۇق

بىدە ـــ بىدىلىك

مەكتەپ ـــ مەكتەپكە، مەكتەپتە، مەكتەپتىن

ئوي ـــ ئويگە، ئويدە، ئويدىن

تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ بۇ خىل ئاھاڭداشلىغى ۋە ماسلىشىشى تۈپ سوزلەردىلا كورۇلۇپ قالماستىن، بەلكى تۈپ سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئارىسىدا كوپىرەك كورۇلىدۇ. شۇڭا تىلىمىزدىكى سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىرقانچە خىل شەكىلدە كېلىدۇ.

تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق مۇناسىۋىتى سوزۇق تاۋۇشلاردىمۇ، ئۇزۇك تاۋۇشلاردىمۇ كورۈلىدۇ.

§1 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى

ئۇيغۇر تىلىدا سوزلەرنىڭ بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار، كوپ ھاللاردا، تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە بىر بىرىگە ماسلىشىپ كېلىدۇ، بولۇپمۇ سوز يىلتىزىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھامان شۇ سوزگە ئۇلانغان قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشقا تەسىر كورسىتىپ، ئۇنى تىل ئورنى ياكى لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئوزى بىلەن، ئاساسەن، ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىرلىككە كەلتۈرىدۇ.

مانا بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى تىل ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

1. تىل ئورنى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق

(1) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش "ئا، ئو (o)، ئۇ (u) ۋە ئارا سوزۇق تاۋۇش "ئې" بىلەن تۇزۇلگەن بوغۇملارغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

باش—باشلا، باشتا، باشلانغان؛

ئال—ئالغان، ئالسا، ئالدۇرۇش؛

قول—قوللار، قولغا، قوللاپ؛

قۇرۇل—قۇرۇلغان، قۇرۇلسا ۋە باشقىلار.

(2) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش "ئە، ئو (ɵ)، ئۈ (ü)" بىلەن تۇزۇلگەن بوغۇملارغا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

يەر—يەرلەر، يەرگە، يەرلەشمەك؛

كەل—كەلگەن، كەلسە، كەلتۈرۈش؛

سوز—سوزلەر، سوزگە، سوزلەپ؛

ئۈزۈم-ئۈزۈملەر، ئۈزۈمگە، ئۈزۈملۈك ۋە باشقىلار.

(3) "چە" بىلەن تۇزۇلگەن ۋە "چە" قوشۇمچىسى ئۇلانغان كەلگەن سوزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "چە"نىڭ تەركىۋىدىكى "ئە" تاۋۇشى "ئى"غا نوۋەتلەشسە، "چە"نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچە—غۇنچىلار، غۇنچىلاپ؛

ئۇنچە—ئۇنچىلەر، ئۇنچىگە؛

قوشۇمچە—قوشۇمچىلار، قوشۇمچىغا؛

ئۇيغۇرچە—ئۇيغۇرچىغا، ئۇيغۇرچىدا؛

باغچە—باغچىلار، باغچىغا ۋە باشقىلار.

(4) ئاخىرقى بوغۇمى ئارا سوزۇق تاۋۇش "ئى" بىلەن تۇزۇلگەن كوپ بوغۇملۇق سوزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "ئى" بىلەن تۇزۇلگەن بوغۇمنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

تەرتىپ—تەرتىپكە، تەرتىپتە؛
رەسىم—رەسىملەر، رەسىمگە؛
ياخشى—ياخشىلار، ياخشىراق؛
ئوۋچى—ئوۋچىلار، ئوۋچىغا ۋە باشقىلار.

(5) ئارا سوزۇق تاۋۇش "ئى" بىلەن تۈزۈلگەن بىر ياكى كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە، شۇنىڭدەك ئالدىنقى بوغۇمى "ئې" بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى "ئى" بىلەن تۈزۈلگەن كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە "گ، ك" بولسا، ئۇنىڭغا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ، شۇ سوزلەرنىڭ تەركىۋىدە "گ، ك" بولمىسا، ئۇنىڭغا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كىم—كىملەر، كىمگە، كىمدە؛
يىگىت—يىگىتلەر، يىگىتكە، يىگىتتە؛
گېزىت—گېزىتلەر، گېزىتكە؛
سىنىپ—سىنىپلار، سىنىپقا، سىنىپتا؛
ئېتىز—ئېتىزلار، ئېتىزغا، ئېتىزدا ۋە باشقىلار.

ئايرىم سوزلەر بۇ قائىدىگە بوي سۇنمايدۇ. مەسىلەن:

بىر—بىرلەر، بىرگە، بىرلەپ؛
بىلىم—بىلىملەر، بىلىمگە؛
ئىش—ئىشلار، ئىشقا، ئىشلە ۋە باشقىلار.

2. لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ئاھاڭداشلىق

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش "ئو (o)، ئۇ (u)، ئۆ (ө)، ئۈ (ü)" بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇم-

چىلار، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش "ئا، ئە، ئې، ئى" بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قوي—قويدۇم، قويۇپ؛
قۇر—قۇرۇش، قۇرۇلۇش؛
كور—كوردۇم، كورۇپ؛
ئۇن—ئۇنۇم، ئۇنلۇك؛
ئاۋاز—ئاۋازىم، ئاۋازلىق؛
ئۇگەن—ئۇگىنىپ، ئۇگىنىش؛
كورسەت—كورسىتىپ، كورسىتىش؛
قوللان—قوللىنىپ، قوللىنىش ۋە باشقىلار.

§2 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى

(1) يېپىق بىر بوغۇملۇق سوزلەردىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى "ئى" ياكى "ئە" بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا "ئې"غا نوۋەتلەشىدۇ (ئوچۇق بىر بوغۇملۇق سوزلەردىكى "ئە" تاۋۇشى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا "ئى"غا نوۋەتلىشىدۇ). مەسىلەن:

ئات—ئېتى، باش—بېشى؛
ياش—يېشى، بەل—بېلى؛
تەر—تېرىش، كەل—كېلىپ؛
ئاك—ئېكى، قاش—قېشىم؛
دە—دېدى، يە—يېدىم ۋە باشقىلار

(2) كوپ بوغۇملۇق سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا ئاجىزلاشىپ "ئى"غا نوۋەتلىشىدۇ؛

"ئۇ (u)، ئۈ (ü)" تاۋۇشلىرى نوۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئالما — ئالمىلار، ئالمىسى، ئالمىغا؛

بالا — بالىلار، بالىمىز، بالىغا؛

ئۈگەن — ئۈگىنىش، ئۈگىنىپ، ئۈگىنىڭلار؛

چىنە — چىنىلەر، چىنىگە، چىنىدىن؛

بۇيرۇق — بۇيرۇغى، ئۈتۈق — ئۈتۈغى؛

ئوتۇك — ئوتۇگى، ئۇنۇم — ئۇنۇمى ۋە باشقىلار.

بەزى سوزلەردىكى "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۈلانغاندىن كېيىنمۇ نوۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

نام — نامى، ئازراق — ئازراغى؛

شىمال — شىمالى، تەم — تەمى؛

ئېلىپبە — ئېلىپبەسى، كوپرەك — كوپرەگى؛

ئەزا — ئەزاسى، ئىملا — ئىملاسى؛

دەريا — دەرياسى، كان — كانى ۋە باشقىلار.

(3) "ئا، ئە" تاۋۇشلىرى قوشۇمچىلار ئۈلىنىش بىلەن "ئې، ئى"غا نوۋەتلەشكەندىن كېيىن، يەنە قوشۇمچە ئۈلاش توغرا كەلسە، بۇرۇنقى ھالىتىگە قايتىپ ئۈلىنىدۇ. مەسىلەن:

بار — بېرىش، بېرىشتا، بېرىشقا؛

بەر — بېرىش، بېرىشتە، بېرىشكە؛

جوزا — جوزىسى، جوزىسىغا، جوزىسىدا؛

دولەت — دولىتى، دولىتىگە، دولىتىدە؛

ئائىلە — ئائىلىسى، ئائىلىسىگە، ئائىلىسىدە ۋە باشقىلار.

§3 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

جارانلىق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ۋە جارانسىز تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلاشتا توۋەندىكى قائىدە بويىچە ئۈلىنىدۇ.

(1) جارانلىق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە جارانلىق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار، جارانسىز تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان سوزلەرگە جارانسىز تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۈلىنىدۇ. مەسىلەن:

شەھەر — شەھەرگە، شەھەردە، شەھەردىن؛

يول — يولغا، يولدا، يولدىن؛

ئىنقلاپ — ئىنقلاپقا، ئىنقلاپتا، ئىنقلاپتىن؛

مەكتەپ — مەكتەپكە، مەكتەپتىن، مەكتەپتە؛

يаз — يازدىم، يازغان؛

كەت — كەتتىم، كەتكەن ۋە باشقىلار.

ئايرىم سوزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى "د" تاۋۇشى جانلىق تىلدا "ت" تەلەپپۇز قىلىنسىمۇ، يەنە "د" يېزىلىدۇ، جۈملۈك تۈرى بولغان قوشۇمچىلاردىن جارانسىز تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۈلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياد — يادقا، لېنىنگراد — لېنىنگراتقا، تايلاند — تايلاندقا ۋە باشقىلار.

§4 ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىشى

(1) "ك، ق، پ" تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياقلاشقان كوپ بوغۇملۇق

سوزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "ك" تاۋۇشى "گ" گە، "ق" تاۋۇشى "غ"غا، "پ" تاۋۇشى "ۋ"غا نوۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تىلەك — تىلىگى، ئوسۇملۇك — ئوسۇملۇگى؛

بۇلاق — بۇلغى، ئۇتۇق — ئۇتۇغى؛

تەرتىپ — تەرتىۋى، سەۋەپ — سەۋىۋى ۋە باشقىلار.

(2) ئاخىرى "گ" ياكى "غ" تاۋۇشى بىلەن ئايىقىلاشقان سوزلەرگە يەنە شۇ تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سوز ئاخىرىدىكى ۋە قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى "گ" تاۋۇشى "ك"گە، "غ" تاۋۇشى "ق"غا نوۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەگ — ئەككەن، تەگ — تەككەن، تۇگ - تۇككەن؛

باغ — باققا، تاغ — تاققا، ياغ — ياققا ۋە باشقىلار.

(3) ئاخىرى "پ" ياكى "ت" تاۋۇشى بىلەن ئايىقىلاشقان بەزى سوزلەرگە سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، "پ" تاۋۇشى "ب" گە، "ت" تاۋۇشى "د"غا نوۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

جەنۇپ — جەنۇبى، غەرپ - غەربى؛

زاۋۇت — زاۋۇدى، مەقسەت — مەقسىدى؛

ئىقتىسات — ئىقتىسادىي، تەنقىت — تەنقىدى ۋە باشقىلار.

(4) جانلىق تىلىمىزدا توۋەندىكى سوزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا يۇز بېرىدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىشى يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

سوز	ئېيتىلىشى	يېزىلىشى
جان	جاڭغا	جانغا
ئون	ئوللۇق	ئونلۇق

ئون بەش	ئومبەش	ئون بەش
ئاق	ئاختى	ئاقتى
ئۇتۇق	ئۇتۇغلۇق	ئۇتۇقلۇق
كېرەك	كېرەكسىز	كېرەكسىز
كۇچ	كۇشلۇك	كۇچلۇك
تۇز	تۇسسىز	تۇزسىز

§5 تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە قوشۇلۇپ قېلىشى

(1) يېپىق بوغۇملۇق ئايرىم سوزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى "ئى، ئۇ، ئۇ (ü)، ئە" تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

پىكىر — پىكرى؛ ۋاقىت — ۋاقتى؛

ئوغۇل — ئوغلۇم؛ ئورۇن — ئورنى؛

ئومۇر — ئومرى؛ كوڭۇل — كوڭلى؛

سىڭىل — سىڭلىم؛ شەكىل — شەكلى؛

ئەقىل — ئەقلى؛ ئىسىم — ئىسمى؛

بۇرۇن — بۇرنۇم، شەھەر — شەھرى ۋە باشقىلار.

(2) "مەن، سەن" ئالماشلىرى چۈشۈم كېلىش ۋە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلەنگەندە، بۇلارنىڭ ئاخىرىدىكى "ن" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

مەن — مېنى (مەن + نى = مېنى)

سەن — سېنى (سەن + نى = سېنى)

مەن — مېنىڭ (مەن + نىڭ = مېنىڭ)

سەن — سېنىڭ (سەن + نىڭ = سېنىڭ)

(3) جانلىق تىلىمىزدا چۈشۈپ قالىدىغان بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار، سوز تۇرلەنگەندە پەيدا بولسا يېزىقتا ساقلىنىدۇ، سوز تۇرلەنگەندە پەيدا بولمىسا يېزىقتا ساقلانمايدۇ. مەسلەن:

سوز	ئېيتىلىشى	يېزىلىشى	
بازار	بازا	بازار	(بازىرى)
قال	قاسۇن	قالسۇن	(قالىدۇ)
دوست	دوس	دوست	(دوستى)
ئال	ئاسۇن	ئالسۇن	(ئالدىم)
كەل	كەسۇن	كەلسۇن	(كەلگەن)
تۇر	تۇدى	تۇردى	(تۇرىمەن)
قەست	قەس	قەست	(قەستى)
كور	كوگەن	كورگەن	(كورىدۇ)
ئۇر	ئۇغان	ئۇرغان	(ئۇرىدۇ)

(4) ئوچۇق بوغۇملۇق بەزى سوزلەرگە I، II شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىغا "ي" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ؛ ئۇچۇق بىر بوغۇملۇق پېئللارغا بەزى قوشۇمچىلارنى ئۇلىغاندىمۇ "ي" تاۋۇشى قوشۇلىدۇ. مەسلەن:

سيا — سيايىم، سيايىڭ
گۇنا — گۇنايىم، گۇنايىڭ
ئەزا — ئەزايىم، ئەزايىڭ
جاپا — جاپايىم، جاپايىڭ
دە — دېيىش، دېيىلدى
يە — يېيىش، يېيىلدى
يۇ — يۇيۇش، يۇيۇلغان

لىكسىكولوگىيە

بىرىنچى باپ لىكسىكا ھەققىدە ئۇمۇمى چۈشەنچە

§1 لىكسىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

لىكسىكا گىرىكچە سوز بولۇپ، گىرىكلەرنىڭ "Lehis" دىگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئاتالغۇ سوز ياكى سوز تەركىۋى دىگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ، بىر تىلنىڭ سوز تەركىۋىگە كىرىدىغان بارلىق سوزلەرنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

لىكسىكا تىلنىڭ ئۇچ تەركىۋىي قىسمىنىڭ بىرى بولۇپ، تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ.

تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولغان لۇغەت بايلىغىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن لىكسىكولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

لىكسىكولوگىيە گىرىكچە سوزدىن كەلگەن بولۇپ، گىرىكلەرنىڭ "Lehis" (سوز) ۋە "Logos" (تەلىمات) دىگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ "سوز ھەققىدىكى تەلىمات" ياكى "سوز ھەققىدىكى پەن" دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

لىكسىكولوگىيە تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى لىكسىكولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەر-

كۆنىنى تەتقىق قىلىدۇ.

تىلىمىزدا قوللىنىۋاتقان نەچچە مىڭلىغان سوزلەرنىڭ يىغىنىدىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لىكسىكولوگىيە تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتىنى، لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرىنى، ئايرىم سوزلەرنىڭ تارىخىنى، تىلدا يېڭى سوزلەرنىڭ پەيدا بولۇش يوللىرى ۋە پىرىنسىپلىرىنى، تىلنىڭ يېڭى سوز-ئاتالغۇلار بىلەن بېيىشى، سوز مەنىلىرىنىڭ ئوزگىرىشى، ئايرىم سوزلەرنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن قېلىشى — كونىراپ ئىستىمالدىن چىقىپ كېتىشى قاتارلىقلارنى تەكشۇرۇپ تەتقىق قىلىدۇ.

لىكسىكولوگىيىنىڭ تەتقىق قىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇ توۋەندىكى تارماقلارغا بولۇنىدۇ.

سىماسىولوگىيە بۇ، سوزلەرنىڭ مەنىسىنى ھەم سوز مەنىلىرىنىڭ ئوزگىرىشىنى تەكشۇرۇپ تەتقىق قىلىدۇ.

ئېتىمولوگىيە بۇ، سوزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىقلارنى تەكشۇرۇپ تەتقىق قىلىدۇ.

لۇغەتشۇناسلىق بۇ، لۇغەت تۇزۇش پىرىنسىپلىرىنى، يەنى لۇغەت تۇزۇش ئۇسۇللىرى ۋە لوغەت تۇزۇش قائىدىلىرىنى ئۇگىتىدۇ.

ئىستىلىستىكا بۇ، ئومۇمەن تىلنىڭ ئۇنۇمىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

§2 لۇغەت تەركىۋى ھەققىدە

لىكسىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولغان لۇغەت تەركىۋى ئوزىنىڭ

ئالاھىدىلىگىگە قاراپ، ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى دىگەن ئىككى تۇرگە بولۇنىدۇ.

1. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى

لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى ئەڭ تۇراقلىق، ئەڭ پۇختا ۋە يېڭى سوزلەرنى ياساشتا ئاساس بولىدىغان بارلىق سوزلەر ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدىغان سوزلەر ئومۇمى خەلق ئۇچۇن چۇشىنىشلىك بولغان، دائىم قوللىنىلىدىغان، داۋاملىق يېڭى سوز ياساشنىڭ ئاساسىي بولىدىغان سوزلەردۇر.

مەسىلەن، ئادەم، يەر، سۇ، تاغ، ئاش، ئاتا، ئانا، يول، ئاكا، ياخشى، ئات، كالا، باش، بەش، ئون، يىگىرمە، ئىگىز، ئۇزۇن، ماڭ، ئال، تۇر، بۇگۇن، ياز، قىش، مەن، سەن، كىشى دىگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، تىلىمىزغا باشقا تىللاردىن كىرىپ ئوزلىشىپ كەتكەن گۇڭشې، سوتسىيالىزىم، ئىدىيە، مەكتەپ، كىتاپ، دەرەخ دىگەنگە ئوخشاش سوزلەرمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرىدۇ، چۇنكى بۇنداق سوزلەرنى ئومۇمى خەلق چۇشىنەلەيدۇ.

2. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى

لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە كىرمەيدىغان سوزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى سوزلەرنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى سوزلەردەك كەڭ

بولمايدۇ، ئۇلار ئومۇمەن كوپرەك ئوزگىرىپ تۇرىدۇ، ئۇلارنى خەلق ئاممىسى تەكشى چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلار كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئازراق قوللىنىلىدۇ ياكى مەخسۇس ساھەلەردە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن، شەيئى، ئالاھىدىلىك، فونېتىكا، تەلىمات، ھاكىمىيەت، قانۇنىيەت، ئۇيغۇن، لۇغەت، سەۋىيە، قۇياش، تەلەپەك، دەرەش، چوت، رەندە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ پەرقى

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئوزۇنلۇقنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە ئويناىدىغان رولىغا قاراپ، توۋەندىكى جەھەتلەردە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(1) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنىڭ دائىرىسى ئانچە كەڭ بولمايدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ، يەنى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىرنەچچە مىڭ سوزدىنلا تەشكىل تاپقان بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى بولسا مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

(2) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر خەلقنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ئەڭ كېرەكلىك سوزلەر ھىساپلىنىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى سوزلەر بولسا خەلقنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ئۇنچىلىك ئېھتىياجلىق ئەمەس.

مەسىلەن، يەر، سۇ، ئاش، ئادەم، ماڭ، تۇر، كەت، كەل، بار دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر كۇندە دېگۈدەك ئىشلىتىلىپ تۇرىدۇ؛ قانۇن، دەرەش، پەلسەپە، تىلشۇناسلىق، ئالەم كېمىسى، رادار،

گىرامماتىكا دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر ئۇنداق ئەمەس.

(3) تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇزۇن ياشايدۇ، ئۇنىڭ ئوسۇشمۇ ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

مەسىلەن، ئامبال، بەگ، مىراپ دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر لۇغەت تەركىۋىدىن چىقىپ كەتسە، تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، گۇڭشې، دادۇي، ھاكىم، ئۇنئالغۇ (لۇيىنجى) دېگەنگە ئوخشاش يېڭى سوزلەر لۇغەت تەركىۋىگە كىرىپ تۇرىدۇ.

(4) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ئومۇمى خەلق ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ئومۇمى خەلق ئۇچۇن بىرەك چۈشىنىشلىك بولمايدۇ.

مەسىلەن، ماتىماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، بىولوگىيە، ئاستىرونومىيە، تىلشۇناسلىق، پەلسەپە ۋە باشقا ساھەلەردىلا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلارنى شۇ پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردىن باشقىلار چۈشەنمەسلىگى مۇمكىن.

(5) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر يېڭى سوزلەرنى ياساش ئۇچۇن ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىش—ئىشچى، ئاش—ئاشپەز، ئوقۇ—ئوقۇغۇچى، دەرس—دەرسخانا، باش—باشلا، چات—چېتىق، كەچ—كېچىك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى يۇقۇرقى جەھەتلەردە ئوزئارا پەرقلەنسىمۇ، لېكىن بۇلار ئوزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۇنكى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئىككىلىسى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدە بولىدۇ. جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم سوزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدىن ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە قوشۇلىدۇ.

بولمايدۇ، ئۇلار ئومۇمەن كوپرەك ئوزگىرىپ تۇرىدۇ، ئۇلارنى خەلق ئاممىسى تەكشى چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلار كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئازراق قوللىنىلىدۇ ياكى مەخسۇس ساھەلەردە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن، شەيئى، ئالاھىدىلىك، فونېتىكا، تەلىمات، ھاكىمىيەت، قانۇنىيەت، ئۇيغۇن، لۇغەت، سەۋىيە، قۇياش، تەلەپەك، دەرەش، چوت، رەندە دېگەنلەرگە ئوخشاش.

3. ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ پەرقى

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئوزلىرىنىڭ تۇتقان ئورنى ۋە ئويناىدىغان رولىغا قاراپ، توۋەندىكى جەھەتلەردە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

(1) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىنىڭ دائىرىسى ئانچە كەڭ بولمايدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ، يەنى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىرنەچچە مىڭ سوزدىنلا تەشكىل تاپقان بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى بولسا مىڭلىغان-ئون مىڭلىغان سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

(2) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر خەلقنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ئەڭ كېرەكلىك سوزلەر ھىساپلىنىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدىكى سوزلەر بولسا خەلقنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا ئۇنچىلىك ئېھتىياجلىق ئەمەس.

مەسىلەن، يەر، سۇ، ئاش، ئادەم، ماڭ، تۇر، كەت، كەل، بار دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر كۇندە دېگۈدەك ئىشلىتىلىپ تۇرىدۇ؛ قانۇن، دەرەش، پەلسەپە، تىلشۇناسلىق، ئالەم كېمىسى، رادار،

گىراماتىكا دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر ئۇنداق ئەمەس.

(3) تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇزۇن ياشايدۇ، ئۇنىڭ ئوسۇشمۇ ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

مەسىلەن، ئامبال، بەگ، مىراپ دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر لۇغەت تەركىۋىدىن چىقىپ كەتسە، تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، گۇڭشې، دادۇي، ھاكىم، ئۇنئالغۇ (لۇيىنجى) دېگەنگە ئوخشاش يېڭى سوزلەر لۇغەت تەركىۋىگە كىرىپ تۇرىدۇ.

(4) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ئومۇمى خەلق ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولىدۇ، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر ئومۇمى خەلق ئۇچۇن بىرەك چۈشىنىشلىك بولمايدۇ.

مەسىلەن، ماتىماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، بىولوگىيە، ئاستىرونومىيە، تىلشۇناسلىق، پەلسەپە ۋە باشقا ساھەلەردىلا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلارنى شۇ پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردىن باشقىلار چۈشەنمەسلىگى مۇمكىن.

(5) ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىدىكى سوزلەر يېڭى سوزلەرنى ياساش ئۇچۇن ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىش—ئىشچى، ئاش—ئاشپەز، ئوقۇ—ئوقۇغۇچى، دەرس—دەرسخانا، باش—باشلا، چات—چېتىق، كەچ—كېچىك دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋى يۇقۇرقى جەھەتلەردە ئوزئارا پەرقلەنسىمۇ، لېكىن بۇلار ئوزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۇنكى ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئىككىلىسى لۇغەت تەركىۋى ئىچىدە بولىدۇ. جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم سوزلەر ئادەتتىكى لۇغەت تەركىۋىدىن ئاساسىي لۇغەت تەركىۋىگە قوشۇلىدۇ.

ئىككىنچى باپ سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

§1 سوز

ئوز ئالدىغا مەنە ئۇقتۇرىدىغان، تىلدا ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىگى سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئۇ، خەت، كىتاپ، ئون، ياخشى، ئوقۇش، ئەمگەك، ئىشچى دېگەنگە ئوخشاش.

سوزلەر تىل تاۋۇشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. تاۋۇش سوزنىڭ ماددى پوستى ھىساپلىنىدۇ، مەنە سوزنىڭ مەزمۇنى ھىساپلىنىدۇ، يەنى سوز دېگىنىمىز تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرلىگىدۇر.

مەسىلەن، "قەلەم" دېگەن سوزنى ئالساق، ئۇ "ق-ە-ل-ە-م" دېگەن 5 تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، خەت يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان قورال دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

سوزلەر جۈملىدە قۇرۇلۇش ماتېرىيالىلىق رول ئويناىدۇ. بىز ئوزىمىزنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىمىزغا قاراپ، سوزلەرنى ئەركىن قوللىنىش ئارقىلىق تۈرلۈك جۈملىلەرنى تۈزۈپ، مۇرەككەپ ئوي-پىكرىمىزنى ئۇقتۇرىمىز.

مەسىلەن، "مېنىڭ ئاكام زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ"، "مەن زاۋۇتتا ئىشلەۋاتقان ئاكامغا خەت يازدىم" دېگەن جۈملىلەرنى ئالساق، بۇ

جۈملىلەردىكى "مەن، ئاكا، زاۋۇت، ئىشلەش، خەت، يېز" دېگەن سوزلەر ئالاقە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، جۈملىدە تۈرلۈك ئورۇندا ۋە تۈرلۈك ۋەزىپىدە كېلىپ، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان.

سوزنى تىل بىرلىكلىرى ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك تىل بىرلىگى دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇنى جۈملىدە ئەركىن قوللىنىشقا بولىدىغان يەنىمۇ كىچىك تىل بىرلىكلىرىگە ئاجرىتىشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن، "قەلەم، قەغەز، سىيا، ئىشچى" دېگەن سوزلەرنى بۇ-نىڭدىنمۇ كىچىك تىل بىرلىكلىرىگە بولۇشكە بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق قىلىنسا، بۇ سوزلەر ئوزىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى بىلدۈرەلمەيدىغان ھالغا كېلىپ قالىدۇ، ياكى مەنىسىز بولغان تاۋۇشلار بىرىكمىسى بولۇپ قالىدۇ، ئۇنى تىلىمىزدا ئەركىن قوللىنىشقىمۇ بولمايدۇ.

سوزنىڭ مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ ئوز ئالدىغا ئايرىم تۇرغاندىمۇ، گىرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتۇپ جۈملە ئىچىدە تۇرغاندىمۇ بەلگىلىك بىر مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. دىمەك، ھەر-قانداق سوز كىشىلەرنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، مەنە ئۇقتۇرمايدىغان سوز بولمايدۇ، مەنە ئۇقتۇرمايدىغان ھەرقانداق تاۋۇشلار بىرىكمىسى سوز دېگىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن، سىنىپ، كۇرەش، ئىدىيە، ئاڭ، تەجرىبە، ۋەتەن، مائارىپ، چېقىن، گۈلدۇرماما دېگەنگە ئوخشاش.

سوزلەر جۈملە ئىچىدە بىر بىرىدىن ئايرىلىپ يېزىلىدۇ، ھەر بىر سوز بىر گەۋدە قىلىپ ئېيتىلىدۇ ۋە بىر گەۋدە قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز خەلق ئۇچۇن ئىشلەيمىز؛ مەكتۇپىمىزنىڭ بېغىدا رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئېچىلدى دېگەنگە ئوخشاش.

§2 سوز مەنىسى

بىز يۇقۇرىدا لېكسىكولوگىيىنىڭ بىر تارمىغى بولغان سىماسىولوگىيىنىڭ سوزلەرنى مەنە جەھەتتىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتۇق. شۇنىڭغا ئاساسەن، بىز توۋەندە سوزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە گىراماتىكىلىق مەنىسى ئۈستىدە توختىلىپ ئوتىمىز.

مەلۇمكى، سوزلەر جۇملىدە مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە ۋە ئۇنىڭ ھەركىتى، خۇسۇسىيىتىنى بىلدۇرگەندىن تاشقىرى، شۇلار ھەققىدىكى بەزى قوشۇمچە مەنىلەرنىمۇ بىلدۇرىدۇ.

سوزلەرنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە ھەققىدىكى ئومۇمى مەنىسى، يەنى ئوبېكتىپ شەيئى ياكى ھادىسىنىڭ كىشى ئېڭىدا ئومۇملاشقان ئۇرۇلۇپ ئەكس ئېتىشى سوزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، كىتاپ، قەلەم، دەپتەر، سىيا، ئادەم، يەر، سۇ، ھاۋا، يامغۇر، ياز، ماڭ، ئاق، قىزىل دېگەنگە ئوخشاش.

سوزلەرنىڭ جۇملىدە باشقا سوزلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى سوزنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۇملىدە ئىككى سوز بار. بۇنىڭدىكى ئالدىنقى سوز ئوقۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۇرىدۇ، كېيىنكىسى شۇ شەخسنىڭ ھەركىتىنى بىلدۇرىدۇ.

بۇ مەنىلەر مۇشۇ ئىككى سوزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ھىسابلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سوز ئىسىم بولۇپ، كوپلۇك ساندا، باش كېلىشتە كەلگەن ھەمدە جۇملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن (توت تۈرلۈك گىراماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن)؛ "كەلدى" دېگەن سوز پېئىل بولۇپ، III شەخسته، ئوتكەن زاماندا، بولۇشلۇق شەكىلدە كەلگەن ھەمدە جۇملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن. مانا بۇ مەنىلەر مۇشۇ سوزلەرنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

سوزنىڭ گىراماتىكىلىق مەنىسى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۇستىگە قوشۇلغان مەنىلەر بولۇپ، بۇ مەنىلەر سوزلەرنىڭ جۇملىدە مەلۇم تەرتىپته ئوزئارا باغلىنىشى ئارقىسىدا پەيدا بولىدۇ. سوزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بولسا سوز ئايرىم تۇرغانىدىمۇ، جۇملە ئىچىدە تۇرغانىدىمۇ بىلىنىۋېرىدۇ.

§3 بىر مەنىلىك سوز ۋە كوپ مەنىلىك سوز

1. بىر مەنىلىك سوز

ئوبېكتىپ شەيئى ياكى ھادىسە توغرىسىدا بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر بىر مەنىلىك سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، شەھەر، تاغ، دەريا، قار، يامغۇر، كىتاپ، قەلەم، قەغەز، دەپتەر، قەشقەر دېگەنگە ئوخشاش.

تىلىمىزدا بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەرنىڭ سانى ئانچە كوپ ئەمەس. بىر مەنىلىك سوزلەرگە كوپىنچە پەن-تېخنىكىغا ئائىت ئاتالغۇلار، سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سوزلەر ۋە تىلىمىزدا

يېڭىدىن پەيدا بولغان بىر قىسىم سوزلەر، خاس ئىسىملار كىرىدۇ.

بىر مەنىلىك سوزلەردە خاس ئاتالغۇلار ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. مەسىلەن، گىراماتىكا، فىزىكا، دادۇي، قەشقەر، بېيجىڭ، ئوكۇل، سوتسىيالىزىم ۋە باشقىلار.

2. كوپ مەنىلىك سوز

بىر ئاساسي مەنىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە بىرقانچە كوچىمە مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر كوپ مەنىلىك سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا باشقا تىللاردىكىگە ئوخشاشلا، كوپ مەنىلىك سوزلەر لۇغەت سوستاۋىنىڭ ئاساسي قىسمى ھىساپلىنىدۇ. كوپ مەنىدە قوللىنىلىدىغان سوزلەرنىڭ تولىسى تىلىمىزدا ئۇزاقتىن بېرى خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان سوزلەردۇر.

كوپ مەنىلىك سوزلەرنىڭ ئەسلى مەنىسى دىگەندە، ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۇپ مەنىسى كوزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇلارنىڭ نوۋەتتىكى ئىستىمال مەنىسى ئاساسي مەنىسى ھىساپلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەنە شۇ ئەسلى مەنىسى ياكى ئاساسي مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى ياكى تارىيىشى، ئوزگىرىشى ياكى تەرەققى قىلىشى ئارقىلىق كېلىپ چىققان مەنىسى كوچىمە مەنىسى ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "باش، قارا، سال، چىش، چەكمەك، كوز، ئوچۇق" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەرنىڭ ھەممىسى كوپ مەنىلىك سوزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر ئاساسي مەنىسىدىن باشقا، بىرمۇنچە كوچىمە مەنىلىرى بار. مەسىلەن:

ساندۇققا سېلىش—ساندۇققا قاچىلاش

ئوي سېلىش—ئوي ياساش

ئۇرۇق سېلىش—ئۇرۇق چېچىش

سورەم سېلىش—سورەم سورىتىش

يولغا سېلىش—سەپەرگە ئۇزىتىش

خەت سېلىش—خەت ئەۋەتىش

توز سېلىش—توز قوىۇش

قولاق سېلىش—ئاڭلاش

بەس سېلىش—بەسلەشىش

ئوتقا سېلىش—كويدۇرۇش

بۇنىڭدىن باشقا، "سال"دىگەن سوزنىڭ "ئورۇن سېلىش، كىگىز سېلىش، گەپكە سېلىش، نەزەر سېلىش، كوز سېلىش، كۇرەشكە سېلىش" دىگەنگە ئوخشاش كوچىمە مەنىلىرىمۇ بار. يەنە مەسىلەن:

ئىشىك ئوچۇق—ئىشىك يېپىغلىق ئەمەس

ھاۋا ئوچۇق—ئاسماندا بولۇت يوق

قولى ئوچۇق—مەرت-سېخى

كوڭلى ئوچۇق—خۇشخوي

ئاغزى ئوچۇق—ساددا كىشى

سوزنىڭ كوچىمە مەنىسى كوپىنچە ئوبرازلىق بولىدۇ. سوزنىڭ ئاساسي مەنىسى مەلۇم شەيئى ياكى ئۇقۇمغا نام بولۇپ، ئۇنى بىۋاستە ئىپادىلەيدۇ. سوزنىڭ كوچىمە مەنىسى بولسا شۇ سوزنىڭ ئاساسي مەنىسى ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى ئۇقۇمغا ئوخشاپراق كېتىدىغان شەيئى ياكى ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

دېڭىز سۇيى دولقۇنلىدى.

ئىنقىلاپ دولقۇنى بىرئاز پەسەيدى.

خەلق مەيدانىدا ئادەملەر دېڭىزى دولقۇنلىماقتا ئىدى.

هەرکەت بارغانسېرى راۋاجلىنىپ دولقۇنغا ئايلاندى.
بىز ئوتكەن يىللىرى ھەر كۈنى ئەتىگەنلىك دولقۇنغا چىقاتتۇق.
تۇرسۇن ئاكىنىڭ ئوغلى دولقۇن بۇ يىل ئالى مەكتەپكە كىردى.
بۇ مىساللاردىكى "دولقۇن" دېگەن سوزنىڭ تۈپ مەنىسى بىلەن كوچمە مەنىسىنى سېلىشتۇرساق، بىزنىڭ بۇ مەسىلىنى چۈشىنىۋېلىشىمىزغا ياردىمى تېگىدۇ.

§4 مەنداش سوزلەر، قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر ۋە ئاھاڭداش سوزلەر

1. مەنداش سوزلەر

شەكلى ھەر خىل، ئەمما مەنىسى ئوزئارا يېقىن كېلىدىغان ياكى ئوخشاپراق كېتىدىغان، ئىستىمالدا ئاز بولسىمۇ پەرقلىرى بولغان سوزلەر مەنداش سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئادەم، كىشى، ئىنسان؛
ئارام ئېلىش، ھاردۇق ئېلىش، دەم ئېلىش؛
ئولۇش، ۋاپات بولۇش، قۇربان بولۇش؛
چىك، پۇختا، مەزمۇت، مۇكەممەل، مۇستەھكەم؛
يۈزى، چىرايى، جامالى، رەڭگى، ئوزايى؛
كوپ، جىق، تولا، نۇرغۇن؛
باتۇر، جەسۇر، قەھرىمان، پالۋان، يۈرەكلىك؛
ياخشى، ئوبدان، بەلەن؛
ئىنتىك، چاپسان، تېز ۋە باشقىلار.

دىققەت بىلەن قارايدىغان بولساق، مەنداش سوزلەرنىڭ مەنىلىرى يېقىن بولغىنى بىلەن، بۇلارنىڭ قوللىنىلىشىدا ئىنچىكە پەرقلەرنىڭ بارلىغىنى كورىمىز.

مەسىلەن، "ھاردۇق ئالدىم" دېگەننىڭ ئورنىغا "ئارام ئالدىم" دېگىلى بولمىسۇ، "كوڭلۇمنىڭ ئارامى يوق" دېگەننىڭ ئورنىغا "كوڭلۇمنىڭ ھاردۇغى يوق" دېگىلى بولمايدۇ.

"ئادەم بولۇپ قالدى" دېگەننىڭ ئورنىغا "كىشى بولۇپ قالدى" دېگىلى بولمايدۇ.

"ئولۇش" دېگەن سوزنى ئادەم ۋە باشقا جانلىق نەرسىلەرگە قوللىنىشقا بولمىسۇ، "ۋاپات بولۇش" دېگەن سوز پەقەت ئادەمگە قارىتا قوللىنىلىدۇ.

"ئىنتىك، چاپسان، تېز" دېگەن سوزلەر مەنداش سوزلەر بولسىمۇ، "ئىتتىك پېچاق" دېگەن بىرىكمىدىكى "ئىتتىك" دېگەن سوزنىڭ ئورنىغا "چاپسان" ياكى "تېز" دېگەن سوزلەرنى قويۇشقا بولمايدۇ.

مەنداش سوزلەر بەزىدە "سىنونىم سوزلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سىنونىم گىرىكچە سوز بولۇپ، گىرىكلەرنىڭ "sunonumos" (ئوخشاش ناملىق) دېگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. تىلىمىزدا مەنداش سوزلەرنىڭ كوپ بولۇشى تىل بايلىغىمىزنى كورسىتىپ بېرىدۇ.

مەنداش سوزلەر تىلىمىزدا تۇرلۇك يوللار بىلەن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ.

(1) ئومۇمى خەلق تىلىدا بىر تەسەۋۋۇرنى ئىپادىلىگۈچى تۇرلۇك سوزلەر ئارىسىدا مەنە جەھەتتىن بىر خىللىق، ئوخشاشلىق، يېقىنلىقنىڭ تۇغۇلۇشى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن:

دوست، يار، بۇرادەر، ئاغىنە دېگەنگە ئوخشاش.

(2) خەلق تىلىدىكى مەلۇم مەنىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر ئۇستىگە

ئايرىم دىالېكتلاردىن شۇ سوزگە مەنە جەھەتتىن يېقىن بولغان سوزلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بارلىقىغا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇجمە، جۇجەم؛ تال، تەك؛ ئاچا، ھەدە، ئايلا دېگەنگە ئوخشاش.

(3) تۇرلۇك تىللاردىن سوز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە بارلىقىغا كېلىدۇ. مەسىلەن:

زور، ئۇلۇغ، بۇيۇك، گىگانت؛

نەمۇنە، ئۇلگە، ئورنەك، ئەۋرىشكە؛

مىتود، ئۇسۇل ۋە باشقىلار.

2. قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر

مەنە جەھەتتىن بىر بىرىگە زىت بولغان سوزلەر قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

كېچە-كۈندۈز	قاتتىق-يۇمشاق
ئىسسىق-سوغۇق	ياخشى-يامان
چوڭ-كىچىك	ئۇزۇن-قىسقا
ئېغىر-يېنىك	يۇقىرى-تۆۋەن
ئىگىز-پەس	كونا-يېڭى
ئاق-قارا	ياش-قېرى

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بەزىدە "ئانتونىم سوزلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. "ئانتونىم" گىرىكچە سوز بولۇپ، گىرىكلەرنىڭ "anti" (قارشى) ۋە "onuma" (نام) دېگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ھازىر قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر ياكى زىت مەنىلىك سوزلەر دەپ ئاتالماقتا.

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر نۇتۇقتا ۋە يېزىقچىلىقتا ئوي-پىكرىنى كۇچەيتىش ۋە ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەزىپىمىزنى تېز ئورۇنلاش ئۈچۈن، كېچە-كۈندۈز دىمەي ئىشلىدۇق.

قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بولۇش ئۇچۇن، قارىمۇ-قارشى قويۇشقا بولىدىغان، بىرىنىڭ قارشى تەرىپىنى كورسىتەلەيدىغان، كەم دېگەندە ئىككى سوز بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

ئورۇق، سېمىز، ئاۋاق؛

ئىگىز، پەس، پاكار دېگەنگە ئوخشاش.

مەنىلىرىنى قارىمۇ-قارشى قويۇشقا بولمايدىغان سوزلەر قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بولالمايدۇ.

مەسىلەن، تاش، تاغ، كىتاپ، قەلەم، قوي، دەپتەر، ئۇرۇمچى، تىراكتۇر دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرگە قارىمۇ-قارشى بولغان سوزلەرنى قويۇش مۇمكىن ئەمەس، شۇڭلاشقا بۇلار قارىمۇ-قارشى مەنىلىك سوزلەر بولالمايدۇ.

3. ئاھاڭداش سوزلەر

تاۋۇشلىرى ئوخشاش بولغان، لېكىن مەنىلىرى ئوخشاش بولمىغان، ھەر بىرى ئوز ئالدىغا ئايرىم مەنە بېرىدىغان سوزلەر ئاھاڭداش سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئات — (ئات قويماق، ئىسىم)

ئات — (مىنىدىغان ئات، ئىسىم)

ئات ــ (ملتىقنى ئات، بۇيرۇق پېئل)
ئوت ــ (ئوچاقتىكى ئوت، ئىسىم)
ئوت ــ (ئوت ـ چوپ، ئىسىم)
كۇل ــ (كۇلمەك، بۇيرۇق پېئل)
كۇل ــ (ئوتنىڭ كۇلى، ئىسىم)
قوش ــ (قوش ھەيدەش، ھەم پېئل، ھەم ئىسىم بولىدۇ)
قوش ــ (بىر جۈپ، ئىككى)
ئاچ ــ (ئىشكنى ئاچ، بۇيرۇق پېئل)
ئاچ ــ (رەڭگى توق ئەمەس، سۈپەت)
ئاچ ــ (ئاچ قالماق، قوساق ئاچتى)

مانا بۇ مىسالىلاردىكى "ئات، ئوت، كۇل، قوش، ئاچ" دىگەن سوزلەر ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، ئىپادە قىلغان مەنىلىرى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ خىلدىكى سوزلەر ئاھاڭداش سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاھاڭداش سوزلەر "ئومۇنىم" سوزلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئومۇنىم گرىكچە سوز بولۇپ، گرىكلەرنىڭ "homos" (بىر خىل) ۋە "onuma" (نام) دىگەن سوزىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ھازىر ئاھاڭداش سوزلەر دەپ ئىشلىتىلمەكتە.

ئاھاڭداش سوزلەر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇھىم رول ئويناندى ۋە ئويناماقتا. شائىرلار ئاھاڭداش سوزلەردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل شەكىلدىكى شېئىرلارنى يازغان ۋە يازماقتا.

مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەڭگىۋار شائىرى ل. مۇتەللىپ ئاھاڭداش سوزلەردىن پايدىلىنىپ توۋەندىكى مۇختەسىلاتنى يازغان ئىدى:

چېلىش، پۇكلە، دۇشمەننى ئورتە، ئوتقا ياق،
يوپۇش غالىبىيەتكە، سائادەتكە كوكرەك ياق.
كەسكىن مىنۇت يېتىپ، جېنىڭغا كەلسە ئېھتىمال،
دىمە! ھەرگىز قۇربان بېرەيمۇ يا، ياق.

* * *

ئۇز، غۇلاچ تاشلا، ئازاتلىق دېگىزىنى كەچ،
ئەما سۇباتلىقنى ھەيران قىل ئەرتە ۋە كەچ.
ۋەتەن، خەلق قايغۇسىنى ھەممىدىن ئەلا بىل،
ۋەتەن ئۈچۈن كۇرەشتە سەن جېنىڭدىن كەچ.

بۇ شېئىرنىڭ 1 ـ كۇپلېت 1 ـ مىسرادىكى "ياق" كويدۇر، يوقات مەنىسىدە، 2 ـ مىسرادىكى "ياق" تېگىش، يېقىش مەنىسىدە، 4 ـ مىسرادىكى "ياق" ئىنكار مەنىسىدە كەلگەن. 2 ـ كۇپلېت 1 ـ مىسرادىكى "كەچ" ئوتۇش مەنىسىدە، 2 ـ مىسرادىكى "كەچ" ۋاقىت مەنىسىدە، 4 ـ مىسرادىكى "كەچ" ۋاز كېچىش، پىدا قىلىش مەنىسىدە قوللىنىلغان.

ئۇلۇغ ئەلشىر ناۋائىمۇ ئاھاڭداش سوزلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. مەسىلەن:

ئالمىنى سۇندى نىگارىم ــ ئال! دىدى،
ئالما بىلەن بۇ كوڭۇلنى ئال! دىدى؛
سوردىم شۇ چاغ ئالمىنىڭ رەڭگىنى،
نە سورارسەن؟ ــ ئالما رەڭگى ــ ھال ــ دىدى.

بۇنىڭدا "ئال" دىگەن سوز ئىككى مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

تىلىمىزدىكى ئاھاڭداش سوزلەر ھەر خىل يوللار بىلەن ۋۇجۇتقا كېلىدۇ.

(1) تۇرلۇك مەنىلەرنى بىلدۇرىدىغان سوزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ تاسادىپى هالدا ئوخشاپ قېلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدۇ.

(2) بەزىبىر سوزلەرنىڭ تۈپ مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، شۇ سوز تاۋۇش جەهەتتە هېچقانداق ئوزگىرىش ياسىمايدۇ، بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان تۇرلۇك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سوزگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

(3) بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا سوز-ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدۇ.

(4) سوزلەردىكى بەزى تاۋۇشنىڭ فونېتىك ئوزگىرىش ياسىشى (كوپىنچە چۈشۈپ قېلىشى) ئارقىسىدا پەيدا بولىدۇ.

كونۇكمە:

توۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئاھاڭداش سوزلەرنى تېپىڭلار.

قولۇڭدىن كەلگىنىچە چىقار ياخشى ئات،
ياخشىلىق قىل بالام، يامانلىقنى ئات.
نەسىھىتىم ياد قىلىپ ئال، پەرزەنتىم،
يالغۇز يۇرسەڭ چاڭ چىقارماس ياخشى ئات.

ئۇچىنچى باپ فرازىولوگىيە

§1 فرازىولوگىيە هەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

فرازىولوگىيە گىرىكچە "frazis" (ئىبارە) ۋە "Logos" (ئىلىم) دىگەن سوزلەردىن كەلگەن، تىلىمىزدا تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى هەققىدىكى ئىلىم دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

سوز بىرىكمىلىرى ئوزلىرىنىڭ قوللىنىلىشىغا قاراپ، ئەركىن سوز بىرىكمىسى ۋە تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

1. ئەركىن سوز بىرىكمىسى

تەركىۋىدىكى سوزلەر نۇتۇق جەريانىدىلا بىرىكىپ كېلىدىغان، ئۇلارنىڭ ئورنىغا باشقا سوزلەرنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان سوز بىرىكمىلىرى ئەركىن سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، "قىزىل گۈللەر ئېچىلدى" دىسەك، بۇ جۈملىدە "قىزىل گۈللەر"، "گۈللەر ئېچىلدى" دىگەن ئىككى سوز بىرىكمىسى بار. بۇنىڭدىكى "قىزىل" دىگەن سوز بىلەن "گۈللەر" دىگەن سوزنىڭ، "گۈل" دىگەن سوز بىلەن "ئېچىلدى" دىگەن سوزنىڭ ئوزئارا باغلىنىپ كېلىشى ئەركىن بىرىكمە هاسىل قىلىدۇ، تۇراقلىق بىرىكمە هاسىلانمايدۇ (بۇ هەقتە كېيىن تەپسىلى توختىلىمىز).

2. تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى فرازىولوگىيىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەتقىقات ئوبېكتى ھىساپلىنىدۇ.

سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىپ، ئۇزاق قوللىنىش نەتىجىسىدە مەنە ۋە گىراماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلىشىپ بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان سوز بىرىكمىلىرى تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا؛ ئويناپ سوزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە؛ قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق؛ چىشىمغا تەگمە، قۇۋۇرغامنى ئەگمە؛ گورنىڭ ئاغزىدىن ياندى ۋە باشقىلار.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئۆمۈمەن بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە، ئۇلارنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. مەلۇم زورۇرىيەت تۈپەيلىدىن ياكى شېئىرىيەتتە تۇراق، قاپىيە نۇقتىسىدىن، بەزى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىدىكى سوزلەرنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى لۇغەت سوستاۋىمىزدىكى مۇھىم بىر بايلىق بولۇپ، ئۇلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇلارنى تىلنىمىزدا ئۈنۈملۈك قوللىنىش مۇھىم بىر خىزمەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئوزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، گىراماتىكىلىق باغلىنىشى، لېكسىكىلىق مەنىسىگە قاراپ، 3 تۈرگە بولۇنىدۇ:

(1) ماقاللار ياكى ماقال بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى؛ (2) تەمسىلەر ياكى تەمسىل بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى، (3) ئىدىئوملار ياكى ئىدىئوماتىك سوزلەر.

§2 ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار

ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار تىلنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ئوبدان ئۆگىنىش زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار تارىخىتىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، مەنە جەھەتتىن چوڭقۇر، تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق بولغان، تۈزۈلۈشى جەھەتتىن قىسقا ۋە ئىخچام بولغان تىل بايلىغىدۇر.

ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچىدىن، ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن ئىنتايىن مۇستەھكەم باغلانغان بولۇپ، ئۇلار تەركىۋىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدىغان بىر پۈتۈن گەۋدە ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، "دوست يىغلىتىپ ئېيتىدۇ، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ؛ بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش؛ ئاغزى قۇلىغىغا يېتىش" دېگەنگە ئوخشاش تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇ سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇلارنى زورمۇ-زور ئاجراتساق، ئۇلارنىڭ مەنىسىگە زور دەرىجىدە تەسىر يېتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى

2. تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى فرازىولوگىيىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەتقىقات ئوبېكتى ھىساپلىنىدۇ.

سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىپ، ئۇزاق قوللىنىش نەتىجىسىدە مەنە ۋە گىراماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلىشىپ بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان سوز بىرىكمىلىرى تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا؛ ئويناپ سوزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە؛ قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق؛ چىشىمغا تەگمە، قۇۋۇرغامنى ئەگمە؛ گورنىڭ ئاغزىدىن ياندى ۋە باشقىلار.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىسى تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئومۇمەن بىر بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە، ئۇلارنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. مەلۇم زورۇرىيەت تۈپەيلىدىن ياكى شېئىرىيەتتە تۇراق، قاپىيە نۇقتىسىدىن، بەزى تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىدىكى سوزلەرنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىنى ئالماشتۇرۇشقىمۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى لۇغەت سوستاۋىمىزدىكى مۇھىم بىر بايلىق بولۇپ، ئۇلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇلارنى تىلىمىزدا ئۈنۈملۈك قوللىنىش مۇھىم بىر خىزمەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرى ئوزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى، گىراماتىكىلىق باغلىنىشى، لېكسىكىلىق مەنىسىگە قاراپ، 3 تۈرگە بولۇنىدۇ:

(1) ماقالالار ياكى ماقال بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى؛ (2) تەمسىلەر ياكى تەمسىل بولۇپ كەتكەن سوز بىرىكمىلىرى، (3) ئىدىئوملار ياكى ئىدىئوماتىك سوزلەر.

§2 ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار

ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار تىلىمىزنىڭ مۇھىم بىر تەركىۋىي قىسمى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى ئوبدان ئوگىنىش زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار تارىختىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، مەنە جەھەتتىن چوڭقۇر، تەسىرلىك ۋە ئوبرازلىق بولغان، تۈزۈلۈشى جەھەتتىن قىسقا ۋە ئىخچام بولغان تىل بايلىغىدۇر.

ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچىدىن، ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن ئىنتايىن مۇستەھكەم باغلانغان بولۇپ، ئۇلار تەركىۋىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدىغان بىر پۈتۈن گەۋدە ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن، "دوست يىغلىتىپ ئېيتىدۇ، دۇشمەن كۈلدۈرۈپ؛ بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش؛ ئاغزى قۇلىغىغا يېتىش" دېگەنگە ئوخشاش تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەر بىر بىرى بىلەن مەنە جەھەتتىن زىچ باغلانغان بولۇپ، بۇ سوزلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇلارنى زورمۇ-زور ئاجراتساق، ئۇلارنىڭ مەنىسىگە زور دەرىجىدە تەسىر يېتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى

سوزلەر گرامماتىكىلىق باغلىنىش جەھەتتىن تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، بىرىكمە تەركىۋىدىكى سوزلەرنى ئىختىيارى ھالدا ئالماشتۇرۇشقا، ئورۇن-تەرتىۋىنى ئۆزگەرتىشكە، بىرەر سوزنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ.

مەسىلەن، "بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما" دېگەن ماقالدىكى سوزلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇشقا ياكى بىرەر سوزنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ، ھەتتا "ئىش، ئەتە" دېگەن سوزلەرگە قوشۇلغان "نى، گە" قوشۇمچىلىرىنىمۇ تېگىشكە بولمايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ماقال-تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملارنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ مەنىلىرى شۇ سوز ئايرىم تۇرغان چاغدا ياكى باشقا سوزلەر بىلەن بىرىكىپ كەلگەن چاغدا بىلدۈرىدىغان مەنىلىردىن يىراقلاشقان بولۇپ، دەسلەپكى ئاساسىي مەنىسىدىن ئايرىلغان بولىدۇ.

مەسىلەن، "بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما" دېگەن ماقال ۋاقىتنى چېكىڭ تۇت دېگەن مەنىنى؛ "بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش" دېگەن تەمسىل بولسا بىر ئىش بىلەن ئىككى خىل نەتىجىگە ئېرىشىش دېگەن مەنىنى؛ "ئاغزى قۇلىغا يېتىش" دېگەن ئىدىئوم بولسا خوشال بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

ماقال- تەمسىلەر ۋە ئىدىئوملار خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، چوڭقۇر مەنىگە ئىگە، تۇرمۇش ۋە كۆرەش تەجرىبىلىرىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، روشەن سىنىپىلىققا ئىگە. گەرچە تىلنىڭ سىنىپىلىغى بولمىسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى سىنىپلار تىلدىن ئوز مەنپەئەتى يولىدا پايدىلىنىدۇ. شۇڭا ماقال-تەمسىلەرنى ئىشلەتكەندە ئۇنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىغا ئىگە ئىكەنلىگىنى نەزەرگە ئېلىش لازىم.

ئەمگەكچى خەلق ماقال-تەمسىلەردىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى تەبىيارتاپ سىنىپلارغا قارشى كۈرەش قىلىش قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغان ۋە پايدىلىنىدۇ. ئەكسىيەتچى سىنىپلارمۇ ئوزلىرىنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مەزمۇنى ئەكسىيەتچىل ئىدىئوملار ۋە ماقال-تەمسىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىقان ۋە بۇنىڭدىن پايدىلانغان. مەسىلەن:

ئوڭدا ياتقان گىردە يەپتۇ، كەتمەن چاپقان جىگدە؛
بېلى ئاغرىمىغانىنىڭ نان يېيىشىگە باق؛
كىمنىڭ زۇلمى كوپ بولسا، زاۋالى يېقىن بولار؛
كىشىنىڭ يېرىگە ئىشلەپ، قالدى لېۋىنى چىشلەپ؛
كەتمەننى مەن چاپسام، يېتىپ يەيدۇ خان خوجام؛
ئوت قويسا ئامبال يوق سوراق، پۇقرا ياقالمامدۇ چىراق؟
تۇمىغىنى ئال دېسە، بېشىنى كېسىپتۇ؛
ياخشىغا كۇن يوق، يامانغا ئولۇم؛
يالاقچى يالاپ تويماس، غالچا غاجىلاپ؛
ئىلانىنىڭ تېشى سىلىق، ئىچى زەھەر؛
زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ؛
ھالۋىنى ھېكىم يەر، تاياقنى يىتىم؛
پايدىسى يوق بايدىن، سۇيى يوق ساي ياخشى.

مانا بۇلار ئەمگەكچى خەلق ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى كۈرەش قىلىش قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغان ماقال-تەمسىلەردۇر.

قۇل ئات مىنسە، چىقىمغان دوكى قالماس؛
دىدەك مۇنچاق ئاسسا، كىرمىگەن ئويى قالماس؛
خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا؛

ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ؛
بوزەكنى تاپسام، بۇرنىغا يىپنى ساپسام؛
كەمبەغەلنى ئىززەتلىسەڭ، چوربغى بىلەن تورگە چىقار؛
قۇم يىغلىپ تاش بولماس، قۇل يىغلىپ باش.

مانا بۇلار ئەزگۈچى سىنىپلار ئۆزلىرىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئويدۇرۇپ چىقارغان ماقال-تەمسىللەردۇر.

ماقال-تەمسىللەر كوپىنچە بىر بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۇلار بىر بىرىدىن ئاجرىتىلماي، بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى قوللىنىلىپ كەلمەكتە. ماقال-تەمسىللەرنىڭ سوزى يىغىنچاق، مەنىسى چوڭقۇر بولىدۇ، ئۇلار جانلىق، ئوبرازلىق بولىدۇ، قۇرۇلۇش جەھەتتىن تۇراقلىق بولىدۇ، شۇڭا ئۇلار كۈچلۈك ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە. ئۇلار ئوخشاشلا ئىستىلىستىك ۋاستە سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر ئىككىنچى ۋە ماقال-تەمسىللەرنىڭ ئورتاقلىق تەرىپىدۇر. گەرچە ئۇلار ئاشۇنداق ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقلىنىدىغان تەرەپلىرىمۇ بار.

ئۇلارنىڭ پەرقىغە كەلسەك، ئىككىلار تىلدا پەقەت بىرەر ئۇقۇملا بىلدۈرىدۇ، جۈملىدە بىر سوز ياكى جۈملە بولۇگى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

ماقال-تەمسىل بولسا ھوكۇم ياكى ئەقلىي يەكۈننى ئىپادىلەپ، چوڭقۇر بىر قائىدىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار تىلدا جۈملە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

"تومۇرنى تۈتۈپ بېقىش" دىگەن ئىككىنچى "سىناپ بېقىش" دىگەن بىرلا چۈشەنچىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، بىر پۈتۈن جۈملە بولالمايدۇ، جۈملە بولىگىلا بولۇپ كېلىدۇ.

"دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ" دىگەن ماقالدا چوڭقۇر بىر قائىدە چۈشەندۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ جۈملە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

ماقال بىلەن تەمسىلنى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ماقال خەلقنىڭ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بېشىدىن كەچۈرگەن ۋەقەلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان، كىشىلەرگە ئۇلگە، ئىبرەت بولىدىغان، قاپىيە، ۋەزىن ھەم تۇراقلارغا ئىگە بولغان ئەقلىيە سوزلەردۇر. مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا؛ ئۇيناپ سوزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە؛ ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-رويىڭ سامان بولماس دىگەنگە ئوخشاش.

تەمسىل بولسا تۇرمۇشتىكى بەزىبىر ھادىسىلەرنى تەسۋىرىي ئىپادىلەپ، كوچما مەنىدە كېلىدۇ. بەزىلىرىدە كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ھايۋانلار ئۈستىگە كوچۇرۇلگەن بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قوچقار ئۈسۈشسە، بورىنىڭ قۇسىغى ئېچىپتۇ؛ ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپ يەپتۇ؛ يىكىنە بىلەن قۇدۇق كولىغاندەك؛ سۇغا چۈشكەن مۇشۇكتەك ۋە باشقىلار.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ماقال دىگىنىمىز خەلقنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن يەكۈنلەنگەن پىكىر-چۈشەنچىلەرنىڭ تىلىمىزدا ئۇدۇل، چوڭقۇر مەنە بىرىدىغان جۈملىلەر بىلەن ئىخچاملىنىپ كورىستىلىشىدۇر.

تەمسىل بولسا ئوي-پىكىرنىڭ ئۇدۇل مەنە بېرىدىغان جۈملىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى شەيئىلەرنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىر بىرىگە ئوخشىتىش ئارقىلىق، بىرئاز ئايلانما يول بىلەن ئىپادىلىنە-

شدۇر. يغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، ماقال، تەمسىل ۋە ئىدىئوملارغا مۇنداق تەبىر بېرىش مۇمكىن:

ماقال دەپ قىسقا، ئوبرازلىق، چوڭقۇر مەنىلىك بىرىكمە ۋە جۇملە-لەرگە ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئەمگەك بىلەن ئەر كوكۇرەر، يامغۇر بىلەن يەر؛ يېراق يولنى غەيرەت بىلەن قىسقارت؛ ئادەمنىڭ تېشىغا باقما، ئىچىگە باق؛ ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا دېگەنگە ئوخشاش.

تەمسىل دەپ بىرەر نەرسىنىڭ تۇرلۇك بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىككىنچى بىر نەرسىنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيىتىگە ئوخشىتىش تەرىقىسىدە ئېيتىلغان تۇراقلىق سوز بىرىكمىلىرىگە ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

قاغا بالام ئاپپاق، كىرپە بالام يۇمشاق؛ يېراق بولسا كىشىنىڭ، يېقىن بولسا چىشلىشەر؛ ئېشەككە كۇچۇك يەتمەسە، ئۇر توقۇمنى؛ موزايىنىڭ يۇگۇرۇشى ساماناققىچە؛ ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا قۇيرۇق دېگەنگە ئوخشاش.

تەرىكىۋىدىكى سوزلەر ئوزىنىڭ ئايرىم تۇرغان چاغدىكى مەنىلىرى-دىن باشقىچە مەنىنى بىلدۇرىدىغان، لېكىن ئۇلار ۋە گىراماتىكا جەھەتتىن تۇراقلاشقان سوز بىرىكمىلىرى ئىدىئوملار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

چىشىمغا تەگمە؛ قوۋۇرغامنى ئەگمە؛ ئوپكەڭنى بېسۋال؛ تىلىڭنى تارت؛ كېسەلنى داۋالاپ، ئادەمنى قۇتۇلدۇرماق؛ بىر ياقىدىن باش چىقىرىش؛ بىر يەڭدىن قول چىقىرىش ۋە باشقىلار.

گىراماتىكا

گىراماتىكا ھەققىدە سائۇات

گىراماتىكا دېگەن ئاتالغۇ ھەم تىلنىڭ قانۇنىيەت-قائىدە-نىيەتلىرى دېگەن مەنىدە، ھەم مۇشۇ قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

ئۇنداق بولسا، تىلنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرى دېگەن نېمە؟

مەلۇمكى، ھەرقانداق تىلدا ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن قۇرۇلۇش ماتېرىياللىق رول ئويناىدىغان نەچچە مىڭ، ھەتتا نەچچە ئون مىڭلىغان سوزلەر بولىدۇ. بۇ سوزلەر يىغىلىپ شۇ تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن مۇشۇ لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئوزىلا ئالاقە ئېھتىياجىنى تولۇق قامداپ كېتەلمەيدۇ، يەنى كىشىلەر تىلدىكى ئايرىم-ئايرىم سوزلەرنى ئېيتىش ئارقىلىق مەلۇم شەيئى ياكى ھادىسە توغرىسىدىكى ئۇقۇمنىلا ئاڭلىتىشى مۇمكىن، لېكىن ئوزلىرىنىڭ تولۇق ئوي-پىكرىنى ئاڭلىتىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت نۇرغۇنلىغان سوزلەرنى مەلۇم قائىدە بويىچە ئوزئارا باغلىغاندىن كېيىنلا، ئاندىن دىمەكچى بولغان ئوي-پىكرىنى بىلدۇرۇش مۇمكىن. مانا شۇنداق بىر يۇرۇش قائىدىلەر تىلنىڭ گىراماتىكىسى دېيىلىدۇ.

مەسىلەن، بىز "ئالاقە، تىل، قورال، ئىنسانلارنىڭ، ئەڭ، مۇھىم" دېگەن 6 سوزنى تەرتىپسىز ھالدا، يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

تىلنىڭ گىراماتىكىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسلانمىغان ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويۇساق، بۇنىڭدىن مۇشۇ 6 سوزلۇكنىڭ كونكرېت مەنىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن سوزلىگۈچىنىڭ بۇ 6 سوز ئارقىلىق دېمەكچى بولغان ئوي-پىكرى تولۇق مەلۇم بولمايدۇ. بۇ سوزلەر پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىراماتىكىلىق قائىدىسىگە ئاساسەن، "تىل-ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى" دېگەن شەكىلدە بىرىكىپ كەلگەندىلا، ئاندىن سوزلىگۈچىنىڭ ئوي-پىكرى تولۇق مەلۇم بولىدۇ. چۈنكى مۇشۇ باغلىنىشتا، "تىل" دېگەن سوز بايان قىلماقچى بولغان ئوي-پىكرىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى، جۈملىنىڭ ئىگىسى بولۇپ كەلگەن؛ "ئالاقە قورالى" دېگەن ئىككى سوز مەركىزىي نۇقتىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بايان قىلىپ، جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلگەن؛ "ئىنسانلارنىڭ" دېگەن سوز ۋە "ئەڭ مۇھىم" دېگەن سوز "ئالاقە قورالى" دېگەن سوز بىرىكمىسىنى ئېنىقلاپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن.

دېمەك، بۇ سوزلەر ئوزئارا مۇشۇنداق باغلىنىپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن، سوزلىگۈچىنىڭ دېمەكچى بولغان ئوي-پىكرى بىزگە تولۇق ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا يولداش ستالىن ئوزىنىڭ «ماركسىزىم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: "لۇغەت تەركىۋىسىز ھېچقانداق تىلنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىل بولۇپ ھىساپلانمايدۇ. ئەمما تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى تىل گىراماتىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاندا، ئۇ ئېنىقايسىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. گىراماتىكىدا سوزلۇكنىڭ ئوزگىرىش قائىدىلىرى، سوزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بەلگىلەنگەن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىلغا تەرتىپلىك، مەنىلىك

خاراكتىر بېرىلىدۇ" دەپ كورستىدۇ.

مانا بۇنىڭدىن گىراماتىكىلىق تىلنىڭ ئېنىقايسىن مۇھىم بىر تەركىۋى قىسمى ئىكەنلىگىنى، گىراماتىكىلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇگىنىشنىڭ تىل تەتقىقاتىدا تولىمۇ مۇھىم بىر ئىش ئىكەنلىگىنى كورۇۋالالايمىز.

گىراماتىكا سوزلەرنىڭ ئوزگىرىشى، سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە سوزلەرنىڭ تۈركۈملەرگە بولۇنۇشى ھەققىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى، سوزلەرنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇپ جۈملە بولۇش توغرىسىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى ئوزىنىڭ تەتقىقات ئوبېكتى قىلىدۇ. شۇڭا گىراماتىكا ئوزىنىڭ مۇشۇ تەتقىقات ئوبېكتىنىڭ دائىرىسىگە قاراپ، مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دېگەن ئىككى چوڭ قىسمغا بولۇنىدۇ.

مورفولوگىيە

بىرىنچى باپ مورفولوگىيە ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

مورفولوگىيە سوزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملەرگە ئايرىلىشى توغرىسىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدۇ.

سوزلەر جۈملە ياكى سوز بىرىكمىلىرى تەركىبىگە كىرگەندە، ھەر دائىم تۈرلۈك ئۆزگىرىش ياساپ، گىراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ.

مەسىلەن، "ئوقۇ" دىگەن پېئىلنى ئالساق، بۇ سوز بىزنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىمىزغا ئاساسەن، جۈملىدە "ئوقۇدۇم، ئوقۇيمەن، ئوقۇغان، ئوقۇسا، ئوقۇپ، ئوقۇدى" دىگەنگە ئوخشاش شەكىللەرنى ئالىدۇ. سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق تۈرلۈك ئۆزگىرىش ياساپ، ھەر خىل شەكىللەرنى ئېلىشى توغرىسىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى مورفولوگىيە تەتقىق قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، سوزلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى ۋە سوزلەرگە تۈرلۈك سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، لېكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان يېڭى سوزلەرنىڭ ياسىلىشى ھەققىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنىمۇ مورفولوگىيە تەتقىق قىلىدۇ.

سوزلەرنىڭ ئەنە شۇنداق مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش ياساش خۇسۇسىيەتلىرىگە ۋە سىنتاكسىسلىق مەنىلىرىگە قاراپ، ئۇلارنى

تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈش ئاساسىدا سوز تۈركۈملىرىگە ئايرىش خىزمىتىنىمۇ مورفولوگىيە ئوتەيدۇ.

§1 سوزنىڭ مەنىلىك بولەكلىرى

1. تۈپ سوز ۋە ياسالما سوز

تىلىمىزدىكى سوزلەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن تۈپ سوز ۋە ياسالما سوز دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئۇنداق بولسا، قانداق سوزلەرنى تۈپ سوز دەيمىز؟

بىرلا مۇستەقىل مورفېمدىن تۈزۈلگەن، مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇنمەيدىغان سوزلەر تۈپ سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىش، كۆرەش، باغ، تومۇر، ئاش، يول، ياغاچ، ئىنقىلاپ، تاغ، سۇ، يەر ۋە باشقىلار.

بۇ سوزلەر ھېچقانداق قوشۇمچىسىز كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنى مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇشكە بولمايدۇ، شۇڭلاشقا ئۇلارنى تۈپ سوز دەپ ئاتايمىز.

ياسالما سوز دەپ قانداق سوزلەرگە ئېيتىمىز؟

كوپلىگەن سوزلەر ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىلىك بولەكلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ.

مەسىلەن، "ئىشچى"، "باغۋەن" دىگەن سوزلەرنى ئالساق، "ئىشچى" دىگەن سوز "ئىش ۋە چى" دىگەن مەنىلىك بولەكلەردىن، "باغۋەن" دىگەن سوز "باغ ۋە ۋەن" دىگەن مەنىلىك بولەكلەردىن قۇرۇلغان. بۇلاردىكى "ئىش"، "باغ" دىگەن سوزلەر ئاساسىي مەنىنى ئاڭلاتسا، "چى"، "ۋەن" دىگەن قوشۇمچىلار شۇ ئىش بىلەن شۇغۇل

لانغۇچى كىشى مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. دىمەك، بۇلار ئەنە شۇنداق مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇنىدۇ.

"ئىشچى، باغۋەن" دېگەن سوزلەر "ئىش، باغ" دېگەن تۈپ سوزلەرگە "چى، ۋەن" دېگەن قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان ياسالما سوزلەردۇر.

دىمەك، تۈپ سوزلەرگە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياكى سوزلەرنىڭ ئوزئارا قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سوزلەر ياسالما سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئەمگەكچى، كۇرەشچان، ئاشپەز، تومۇرچى، يولداش، بەلۋاغ، ئىشچان، ئوقۇغۇچى، چىرايلىق، ئوقۇشلۇق ۋە باشقىلار.

ياسالما سوزلەر تەركىۋىدىكى تۈپ سوزلەر ئايرىم تۇرغاندىمۇ مەنە ئۇقتۇرالايدۇ. قوشۇمچىلار بولسا ئوز ئالدىغا ئايرىم تۇرغاندا ھېچقانداق لېكسىكلىق مەنە بىلدۇرمەيدۇ، پەقەت تۈپ سوزلەرگە قوشۇلۇپ ئېيتىلغاندىلا، شۇ سوزلەرگە يېڭى مەنە بېرىپ، ئۇلاردىن يېڭى سوزلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ۋەتەن + پەرۋەر = ۋەتەنپەرۋەر؛ چاي + دان = چايدان؛ قوغۇن + لۇق = قوغۇنلۇق؛ ئىنقىلاپ + چى = ئىنقىلاپچى ۋە باشقىلار.

2. قوشۇمچىلار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرى

ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدىغان، ئايرىم تۇرغاندا لېكسىكلىق مەنە ئاڭلاتمايدىغان، تۈپ سوزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، شۇ تۈپ سوزنىڭ مەنىسىگە گىرامماتىكىلىق ياكى يېڭى مەنە قوشىدىغان مورفېمىلار قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، "ئىشچى، ئىشچان، ئىشخانا، ئىشلە، ئىشنى، ئىشنىڭ،

ئىشتىن، ئىشقا، ئىشتا" دېگەن سوزلەردىكى "ئىش دېگەن مورفېما ئوز ئالدىغا قوللىنىلىدۇ ھەم ئايرىم تۇرغان چاغدىمۇ مۇستەقىل مەنە ئاڭلىتالايدۇ. "چان، چى، خانا، لە، نى، نىڭ، تىن، قا، تا" دېگەن مورفېمىلار ئوز ئالدىغا تۇرغاندا ھېچقانداق لېكسىكلىق مەنە ئاڭلاتمايدۇ، پەقەت تۈپ سوزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۇلارغا تۇرلۇك گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى قوشىدۇ ياكى يېڭى سوزلەرنى ياسايدۇ.

قوشۇمچىلار ئوزلىرىنىڭ ئاڭلىتىدىغان مەنىلىرىگە ۋە ئوتەيدىغان ۋەزىپىلىرىگە قاراپ، سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار ۋە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار دەپ ئىككى تۇرگە بولۇنىدۇ.

جۇملىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىگە باغلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان قوشۇمچىلار سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

"ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟" دېگەن جۇملىنى "ئادەم، توغرا، ئىدىيە، قەيەر، كەل" دەپ ئېيتساق، جۇملىدىكى سوزلەر ئوزئارا باغلانمىغان، جۇملە دۇرۇس تۇزۇلمىگەن ۋە ئېيتماقچى بولغان ئوي-پىكىر چۇشىنىشلىك بولمىغان بولىدۇ. دىمەك، بۇ جۇملىدىكى "نىڭ، سى، دىن، دۇ" قوشۇمچىلىرى جۇملىدىكى سوزلەرنى بىر بىرىگە باغلاپ كەلگەن.

ئوزى ئۇلانغان سوزگە يېڭى مەنە قوشىدىغان قوشۇمچىلار سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

"ئىنقىلاپ" دېگەن سوزنى ئالساق، بۇ سوز مەلۇم ۋەقەنىڭ نامىنى بىلدۇرىدۇ، بۇنىڭغا "چى" قوشۇمچىسىنى ئۇلىساق، "ئىنقىلاپچى" دېگەن يېڭى مەنىگە ئىگە سوز ياسلىپ، شۇ ھەركەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى شەخسنى بىلدۇرىدۇ.

"ئەمگەكچان، ۋەتەنپەرۋەر، ئوقۇغۇچى، باغۋەن" دېگەن سوزلەر-

دىكى "چان، پەرۋەر، غۇچى، ۋەن" قاتارلىق قوشۇمچىلارمۇ سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردۇر.

سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار كوپ ھاللاردا سوزنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ، بەزىبىر سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار سوزنىڭ بېشىغمۇ ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق قوشۇمچىلار سوز ئالدى قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق قوشۇمچىلار "سىز" قوشۇمچىسى ئوتەيدىغان ۋەزىپىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

بەتقىلىق (قىلىقسىز)، بىگۇنا (گۇناسىز)، بىۋاپا (ۋاپاسىز)، نامەلۇم (مەلۇم ئەمەس) ۋە باشقىلار.

§2 سوزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

تىلىمىزدىكى بازلىق سوزلەر ئۆزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ئاددى سوز ۋە قوشما سوز دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بولۇنىدۇ.

تۇپ سوزلەر ۋە تۇپ سوزلەرگە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان سوزلەر ئاددى سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئادەم، ۋەتەن، سۇ، ئىنقىلاپ، ئەمگەكچى، ۋەتەنپەرۋەر، ئىنقىلاپچى دېگەنگە ئوخشاش.

قوشما سوزلەر جۇپ سوز ۋە بىرىككەن سوز دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ.

ئىككى سوزنىڭ مەلۇم تەرتىپتە قاتارلىشىپ ئېيتىلىشىدىن تۈزۈلگەن، يېڭى ھەم كەڭ مەنە بېرىدىغان سوزلەر جۇپ سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىلىم-پەن، تىل-يېزىق، چاي-پاي، ئىگىز-پەس، تەلىم-تەربىيە، سانائەت-قاتناش، بۇگۇن-ئەتە، قازان-قۇمۇچ

دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككى سوزدىن تۈزۈلۈپ، بىرلا مەنىنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر بىرىككەن سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش، خەلقارا، ئاقسۇ، ئوچتۇرپان، روشەنگۈل، تاشيول، ئاشتاختا، مارالۇبشى، تاشقورغان، قاراماي، بەلۋاغ دېگەنگە ئوخشاش.

بىرىككەن سوزلەر ھەر خىل سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئۇزۇنلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئوچتۇرپان (سان + ئىسىم)

مارالۇبشى (ئىسىم + ئىسىم + تەۋەلىك قوشۇمچىسى)

تاشقورغان (ئىسىم + ئىسىم)

ئاقسۇ (سۇپەت + ئىسىم)

ئىشلەپچىقىرىش (رەۋىشداش + ھەرىكەتنامى)

§3 سوز تۈركۈمى

سوز تۈركۈمى دېگەن نىمە؟ بىر ئېغىز سوز بىلەن ئېيتىقاندا، سوزلەرنىڭ گىرامماتىكا جەھەتتىن تۈركۈملەرگە ئايرىلىشى سوز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ، يەنى سوزلەر ئۆزىنىڭ گىرامماتىكا جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، بىرقانچە تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. سوزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى دېگەندە، ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى (ئىسىمنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىشى، پېئىلنىڭ ئۆزىگە خاس كاتېگورىيىلەر بىلەن تۇرلىنىشى ۋە باشقىلار)، ئۇقتۇرىدىغان مەنىسى (لېكسىكىلىق مەنە ئۇقتۇرىشى ياكى گىرامماتىكىلىق مەنە ئۇقتۇرىشى) ۋە جۇملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى (جۇمە-

لىدە ئاساسەن ياكى ئىگە، ياكى خەۋەر، ياكى تولدۇرغۇچى، ياكى ئېنىقلىغۇچى ۋە ياكى ھالەت بولۇپ كېلىشى) كوزدە تۇتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدىغان بارلىق سوزلەرنى ئەنە شۇ 3 ئۇلچەمگە ئاساسەن، يەنى ئۇلانمىغان مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىگە، ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىگە ۋە جۈملىدە ئاساسەن قانداق ۋەزىپە ئوتەيدىغانلىغىغا قاراپ، (1) ئىسىم، (2) سۈپەت، (3) سان، (4) ئالماش، (5) پېئل، (6) رەۋىش، (7) مىقدار سوز، (8) ئىملىق سوز، (9) يارەمچى سوز، (10) ئۈندەش سوز دىگەن 10 تۈركۈمگە بولۇش مۇمكىن. بۇلاردىن باشقا، تىلىمىزدا يەنە مودال سوز دەپ ئاتىلىدىغان سوزلەر گۇرۇپپىسىمۇ بار.

باشقا-باشقا سوز تۈركۈمگە كىرىدىغان سوزلەرنىڭ سىنتاكسىسىلىق ۋەزىپىسىدە ياكى مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىدە ھەتتا ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىدە، بەلگىلىك شارائىتتا ياكى باشقا ئالاھىدە ئەھۋالدا، بىر بىرىگە ئوتۇشىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بىر سوزنىڭ قايسى سوز تۈركۈمگە ياتىدىغانلىغىغا ھوكۇم قىلىشتا، شۇ سوزنىڭ مەلۇم بىر گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قارىماستىن، يۇقۇرىدا دىيىلگەن 3 ئۇلچەمنى ئاساس قىلىش كېرەك. بولۇپمۇ سوزلەرنىڭ جۈملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتتە بىر بىرىگە ئوتۇشۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال كوپ ئۇچرايدۇ، ھەتتا بىز ھازىر مۇستەقىل بىر سوز تۈركۈمى دەپ ئاتىمىغان مودال سوزلەر گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ئايرىم سوزلەرمۇ جۈملىدە بەزىدە ئىگە، بەزىدە خەۋەر ۋە بەزىدە باشقا سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، سوزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىشتا، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان 3 ئۇلچەمنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلغان ھالدا ئايرىش كېرەك.

ئىككىنچى باپ ئىسىم

§1 ئىسىم ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سوز تۈركۈمى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسىملار ئومۇمەن "كىم؟ كىملەر؟ نىمە؟ نىملەر؟ قەيەر؟" دىگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ئوقۇغۇچى، دوختۇر، ئەمەت، ئات، توگە، تاش، دەرەخ، بۇغداي، سۇ، زاۋۇت، ماشىنا، قەلەم، دەپتەر، نەزىرىيە، سىياسەت، كۆلكە، ئۇرۇمچى، بوران، شەھەر، خوشاللىق، تىل ۋە باشقىلار.

1. ئىسىمنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى

(1) كىشىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

لېي فېڭ، ئىسمائىل، ئەمەت، تۇرسۇن، توختى.....

(2) ھايۋانلارنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كالا، قوي، ئېشەك، ئوچكە، قوتاز، ئات، يولۋاس، تۈلكە توشقان.....

(3) قۇشلارنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كەپتەر، بۈلبۈل، توخۇ، غاز، كېپىنەك، بۈركۈت، تورغاي، قاغا، پاختەك، قۇشقاچ، كاككۇك.....

(4) نەرسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىراكتۇر، ماشىنا، ماشتىق، كىتاپ، قەغەز، قەلەم، ئوي، جوزا، ئورۇندۇق، پىچاق، زاۋۇت.....

(5) ھۈنەر-كەسىپ ۋە ۋاقىت-پەسىل نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، دېخان، ئوقۇغۇچى، ئەسكەر، ناۋاي، ئاشپەز، باغۋەن، ئەتىياز، ياز، قىش، كۈز.....

(6) ۋەقە-ھادىسىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۈرەش، ئىنقىلاپ، قوزغىلاڭ، جەڭ، قار، يامغۇر، بوران، چاقماق، شامال، مولدۇر، گۈلدۈرماما.....

(7) جۇغراپىيىلىك نامىلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شەھەر، تاغ، دەريا، بۇلاق، ئارال، كول، دولەت، دېڭىز، ئوكيان، قولتۇق، ئاسىيا.....

(8) تۇرلۇك خۇسۇسىيەتلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قەھرىمانلىق، ياخشىلىق، يامانلىق، باتۇرلۇق، تېچلىق.....

(9) ئوسۇملۇكلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دەرەخ، سوگەت، تېرەك، ئۈجمە، ئورۇك، شاپتۇل، ئۈزۈم، ئالما.....

2. ئىسىمنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

(1) ئىسىملار جۇملىدە كېلىش، سان ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

كىتابنى، كىتاپلار، كىتاۋىم، كىتاپنىڭ ۋە باشقىلار.

(2) ئىسىملار جۇملىدە سۇپەت ۋە سانلار تەرىپىدىن ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى كىتاپ، 10 كىتاپ، ئوقۇغان كىتاپ ۋە باشقىلار.

(3) ئىسىملار جۇملىدە كوپىنچە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەمەت كىتابنى كوپ ئوقۇيدۇ. ئەمەتنىڭ ئاكىسى ئىشچى.

ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىلنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، يونۇلۇش كېلىش بىلەن كەلگەندە، جۇملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بېيجىڭدە، قەشقەردىن، ئۈرۈمچىگە، تاغدا، مەكتەپكە، يازدا، قىشتىن دىگەنگە ئوخشاش شەكىللەردە كەلگەن سوزلەر جۇملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

(4) ئىسىملار ئوزىگە خاس ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن:

كىتاپ—كىتاپخانا، گۈل—گۈلزار، مېھنەت-مېھنەتكەش، ئاش—ئاشپەز، يول—يولداش، تىراكتۇر—تىراكتۇرچى، قىش—قىشلاق، قوغۇن—قوغۇنلۇق، ئۈزۈم—ئۈزۈملۈك، ئورۇن—ئورۇندۇق ۋە باشقىلار.

3. خاس ئىسىم ۋە ئومۇمى ئىسىم

ئىسىملار ئوزلىرىنىڭ مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، خاس ئىسىم ۋە ئومۇمى ئىسىم دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

بىر خىل ئومۇمىلىققا ئىگە شەيئىلەرنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قويۇلغان خاس ناملار خاس ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

خاس ئىسىملارغا كوپىنچە كىشى ئىسىملىرى، يەر-جاي ناملىرى، ئىدارە-تەشكىلات ناملىرى، گېزىت-ژورنال، ئەسەر ناملىرى ۋە

باشقا خاس نامـلار كىرىـدۇ. خاس ئىسمـلار ئىسملارنىڭ سان ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن ئاساسەن تۇرلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو، بېيجىڭ، ئۇرۇمـچى، ئۇيـغۇر، «قۇتاتـقۇ بـىلـىگ»، چاڭجياڭ، تيانشان، «قىزىل بايراق»، «ئوكتەبىر» تىراكتۇر زاۋۇدى، «خەلق» گېزىتى، كوكچى (قوغۇن)، توختى، ئايشەم ۋە باشقىلار.

بىر خىل ئومۇمىلىقتا ئىگە بولغان شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان نامـلار ئومۇمى ئىسىم دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇمى ئىسىملار كوپىنچە ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئىسىملارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئومۇمى ئىسىملار ئىسمنىڭ كېلىش قوشۇمـچىلىرى، سان قوشۇمـچىلىرى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاغ، دەريا، سۇ، يەر، ئادەم، شەھەر، نەزىرىيە، دېموكراتىزم، كىتاپ، ئوي، كالا، ئوسۇمـلۇق، گوش، دولەت، ئىدارە، مەكـتەپ ۋە باشـقىلار.

§2 ئىسمنىڭ سان كاتىگورىيىسى

ئىسملارنىڭ ئوزىگە خاس گرامـماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق، بىرلىك ياكى كوپـلۇك ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىشى ئىسمنىڭ سان كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسمـلار ھەر دائىم سان كاتىگورىيىسىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. ئىسمـلارنىڭ سان كاتىگورىيىسى ئىسمـلارنىڭ بىرلىك ۋە كوپلۇك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ئىشـچىلار، دېخان، دېخانـلار، ئەسكەر، ئەسـكەرلەر، ئوقۇغۇچى، ئوقۇغۇچىلار دېگەنـگە ئوخشاش.

كوپلۇك قوشۇمچىسى "لار، لەر" قوشۇلمىغان ئىسمـلار ئىسمنىڭ بىرلىك شەكـلى بولۇپ، ئۇلار بىرلىك ئۇقۇمـنى ئىپادىلەيـدۇ. مەسىلەن:

مەملىكەت، ئالىم، ئىشچى، دېخان، دەريا، تاغ، دەپتەر، قەلەم دېگەنگە ئوخشاش.

كوپلۇك قوشۇمـچىسى "لار، لەر" قوشۇلـغان ئىسملار ئىسمنىڭ كوپـلۇك شەكـلى بولۇپ، ئۇلار كوپـلۇك ئۇقۇمـنى ئىپادىلەيـدۇ. مەسىلەن:

مەملىكەتلەر، ئالىملار، ئىشچىلار، دېخانـلار، دەريالار، تاغـلار، دەپتەرلەر، قەلەملەر، يېزىلار دېگەنگە ئوخشاش.

بىرلىك ساندا كەلگەن ئىسملارغا كوپلۇك قوشۇمچىسى "لار، لەر" نى ئۇلاشـتا، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشـلۇق بوغۇمـلارغا "لار"، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارغا "لەر" ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قۇشـلار، ئۇزۇمـلەر، كىتاپـلار، مەكـتەپلەر، باغـلار، قەلەملەر، ئالىملار، ساھەلەر دېگەنگە ئوخشاش.

§3 كوپلۇك قوشۇمچىسىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە بىلدۈرىدىغان مەنىلىرى

كوپـلۇك ئۇقۇمـنى بىلدۈرىـدىغان "لار، لەر" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىسـمـلارغا قوشۇلۇشى قالايـمـقان ئەمەس، مەلۇم قائىـدىـگە بوي سۇنـغان ھالـدا بولـىدۇ. شۇنـداقـلا بۇ قوشۇمچىلار يالغۇز كوپلۇك مەنىسـىنلا ئەمەس، ئايـرىم ھالـلاردا كوپـلۇك ئۇقۇمـىدىن باشـقا مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرۈشى مۇمكىن.

(1) ساناق سانلار بىلەن بىۋاستە ئىنقلىنىپ كەلگەن ئىسملارنىڭ

ئاخىرىغا كوپلۇك قوشۇمچىسى "لار، لەر" نى قوشقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، "10 ئادەم، 15 ماشىنا" دېگەنلەرنى "10 ئادەملەر، 15 ماشىنلار" دېگىلى بولمايدۇ.

(2) جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ھەر بىرى ئالاھىدە تەكتلەنمىسە، كوپلۇك قوشۇمچىسى ھەر بىرىگە ئايرىم-ئايرىم قوشۇلماستىن، ئاخىرقى بىرىگىلا قوشۇلىدۇ. ئەگەر ھەر بىرى تەكتلىنىدىغان بولسا، ھەر بىرىگە ئايرىم-ئايرىم قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

"بۈگۈنكى '4 كىشىلىك گۈرۇھ'نى پىپەن قىلىش يىغىنىغا مەكتۇپمىزدىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئىشچى، خىزمەتچىلەر تولۇق قاتناشتى" دېگەن جۈملىنى

"بۈگۈنكى '4 كىشىلىك گۈرۇھ' نى پىپەن قىلىش يىغىنىغا مەكتۇپمىزدىكى ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار، ئىشچىلار ۋە خىزمەتچىلەر تولۇق قاتناشتى" دەپ ئېلىشمۇ مۇمكىن.

(3) بەزى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئادەتتە كوپلۇك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، كوپلۇك ئۇقۇمنى ئەمەس، شۇ شەيئى تۈرىنىڭ ياكى مىقدار بىرلىگىنىڭ كوپ ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن، "سۇلار" دېسەك، ئېرىق-ئوستەڭ سۇيى، كول-دەريا سۇيى، دېڭىز-ئوكيان سۇيى دېگەن مەنىنى، ياكى بىرقانچە خىل قاچىلارغا ئېلىپ قويۇلغان سۇ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(4) ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا ئادەتتە كوپلۇك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، كوپلۇك ئۇقۇمنى ئەمەس، شۇ سوزنىڭ دائىرىسىنىڭ كەڭلىگى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن، "تېچلىق" دېگەن سوزگە كوپلۇك قوشۇمچىسىنى قوشقىلى بولمايدۇ. "ئوقۇش، ئۇگىنىش" دېگەن سوزلەرگە كوپلۇك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ "ئوقۇشلار، ئۇگىنىشلەر" بولسا، سان جەھەتتىكى كوپلۇكنى ئەمەس، "ئوقۇش، ئۇگىنىش بىلەن ئالاقىدار ئىشلار" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(5) خاس ئىسىملارغا كوپلۇك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، سانىنىڭ كوپلۇگىنى ئەمەس، شۇ خاس ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان شەيئىلەرنى قوشۇپ بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن، "توختىلار كەپتۇ" دېسەك، "توختى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە كىشى" ئىپادىلىنىدۇ. "شاڭخەيلەرگە بارغان" دېسەك، "شاڭخەي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر، رايونلار" ئىپادىلىنىدۇ.

(6) جۇپ شەيئىلەرگە ياكى ئەمىلىيەتتە پەقەت بىرلا بولغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا كوپلۇك قوشۇمچىلىرى قوشۇلمايدۇ. ئەگەر قوشۇلسا، مەنىنى كۈچەيتىش، تەسۇرنى ئاشۇرۇش، تەكتىلەش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كوزلىرىم تېلىپ كەتتى.

يۈرەكلىرىم گۈپۈلدەپ كەتتى.

پۈتلىرىم يېپ-يېنىك بولۇپ قاپتۇ.

بۇلاردىن باشقا، سۇپەت، سان، رەۋىش ۋە ئىملىقلار ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا، ئۇلارغىمۇ كوپلۇك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ياخشىلار، قىزىللار، يامانلار؛ بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى؛ نەتىجىسى يۇقۇرىلار، سەۋىيىسى توۋەنلەر؛ تاراق-تۇرۇقلار دېگەنگە

ئوخشاش.

§4 ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

ئىسىمنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

تەۋەلىك كاتېگورىيىسى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئىدىيە، ۋەتەن" دېگەن ئىسىملارغا "م"، "ئىم" قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاپ "ئىدىيەم، ۋەتىنىم" دەپ ئېيتىساق، ئۇنىڭ I شەخس (سۆزلىگۈچى) كە تەۋە ئىكەنلىگىنى، ئەگەر "ڭ"، "ىڭ" قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاپ "ئىدىيەڭ، ۋەتىنىڭ" دەپ ئېيتىساق، ئۇنىڭ II شەخس (ئاڭلىغۇچى) كە تەۋە ئىكەنلىگىنى، ئەگەر "سى"، "ى" قوشۇمچىلىرىنى ئۇلاپ "ئىدىيىسى، ۋەتىنى" دەپ ئېيتىساق، ئۇنىڭ III شەخس (ئۈزگە) كە تەۋە ئىكەنلىگىنى چۈشىنىمىز.

ئىسىملارنىڭ قايسى شەخسكە قاراشلىق ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ئىگىلىگۈچى شەيئىلەرنىڭ I، II، III شەخسلەردە كېلىشىگە قاراپ، تەۋەلەنگۈچى ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىمۇ ئۈچ يۈرۈش بولىدۇ.

(1) I شەخس بىرلىك ئۇچۇن، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "م، ۇم (um)، ۈم (üm) قوشۇمچىلىرى، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "م" قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ؛ I شەخس كوپلۇك ئۇچۇن "مىز، نمىز" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىرادە + م = ئىرادەم

ئىش + نم = ئىشىم

يول + ۇم = يولۇم

كوز + ۇم = كوزۇم

بالا + مىز = بالىمىز

قول + نمىز = قولىمىز

(2) II شەخس بىرلىك ئۇچۇن ئادەتتە "ڭ، ىڭ، ۇڭ (ung)، ۈڭ (üng) قوشۇمچىلىرى، كوپلۇك ئۇچۇن "ڭلار، ىڭلار" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. II شەخستىكى ئىسىملارنىڭ ھورمەت تۈرى ئۇچۇن "ڭىز، ىڭىز، لىرى" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىرادە + ڭ = ئىرادەڭ

ئىش + ىڭ = ئىشىڭ

يول + ۇڭ = يولۇڭ

كوز + ۇڭ = كوزۇڭ

بالا + ڭلار = بالاڭلار

دەۋر + ىڭلار = دەۋرىڭلار

بالا + ڭىز = بالىڭىز

كوز + ىڭىز = كوزىڭىز

قاش + لىرى = قاشلىرى

(3) III شەخس ئۇچۇن، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "سى"، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياقلاشقان ئىسىملارغا "ى" قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىرادە + سى = ئىرادىسى	بالا + سى = بالىسى
ۋەتەن + ى = ۋەتىنى	چىراي + ى = چىرايى

بەزىدە I، II شەخسلەردە كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا تەۋەلىك

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلمەيدىغان تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىزنىڭ سىنىپ　　سىلەرنىڭ ياتاق

ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى جەدۋىلى

شەخسلەر	تۈرى		قوشۇمچىلار	مىساللار
I شەخس	بىرلىك		م، ىم، ۇم، ۈم (üm)	بالام، ئىشىم، يولۇم، كوزۇم
	كۆپلۈك		مىز، ىمىز	بالىمىز، كوزىمىز، ئىشىمىز
II شەخس	ئاددىي تۈرى	بىرلىك	ڭ، ىڭ، ۇڭ، ۈڭ (üng)	بالاڭ، ئىشىڭ، يولۇڭ، كوزۇڭ
		كۆپلۈك	ڭلار، ىڭلار	بالاڭلار، ئىشىڭلار، يولۇڭلار
	ھورمەت تۈرى		ڭىز، ىڭىز، لىرى	بالىڭىز، كوزىڭىز، كوزلىرى
III شەخس			ى، سى	بالىسى، كوزى، ئىشى

كونۇكمە:

توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە ئۇنىڭ قايسى شەخس، قانداق ساندا كەلگەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئانجان، تۇققان ئېلىم جۇڭگو، ئۇنىڭ پەرزەندىمەن،
رىشتىگە جىسىم بىلەن، ئىشقىم بىلەن پەيۋەندىمەن.

قېلىگاھىم پارتىيەم ــ يولچىم مېنىڭ، رولچىم مېنىڭ،
توي بىلىپ ئات سالىمەن ئۇ باشلىغان ھەر جەڭدە مەن.
شۇ قىزىل دەۋرىم ــ زامانەم شەۋكىتىم ــ شانىم مېنىڭ،
ئېيتىخارىم: شۇ زامانىغا كۆيچىمەن، سازەندى مەن.
ئانا تۇپراق تۇپىسى گويا كوزۇمگە تۇتىيا،
چولدە يۇرسەم ئوزەمنى سېزىمەن گۈلشەندە مەن.
سۆلىرى ئابى ھايات، كەۋسەر ئاڭا تۇرسا خۇمار،
نە ئۈچۈن مۇھتاج بولۇپ، خۇشتار بولاي زەمزەمگە مەن.

ــ ت. ئىلىيۇپ.

§5 ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

جۇملىدە ئىسىمنىڭ باشقا سوز تۈركۈملىرى بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىملارنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ۋەتەن بىزنىڭ ئانىمىز.
بىزنىڭ ۋەتىنىمىز جۇڭگو.
بىز ــ ۋەتەننىڭ گۈل ــ غۇنچىلىرى.
بىز ۋەتەننى سۆيىمىز.
بىز ۋەتەنگە سادىق بولىمىز.
ۋەتەندىن يۇز ئۇرۇش ــ جىنايەت.
بىزنىڭ ۋەتىنىمىزدە 900 مىليون كىشى بار.

بۇ جۇملىلەردىكى "ۋەتەن" دېگەن ئىسىم ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق باشقا سوزلەر بىلەن باغلىنىپ

كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۇملىدە ھەرقاچان كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ، كېلىش كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كېلىپ كېلىش كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلار كېلىش قوشۇمچىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا مىسال كەلتۈرگەن جۇملىلەردىكى "ۋەتەن" دېگەن ئىسىمغا ئۇلىنىپ كەلگەن "نىڭ، نى، گە، دىن، دە" دېگەن قوشۇمچىلار كېلىش قوشۇمچىلىرىدۇر.

ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە كېلىش بولۇپ، ھەر بىر كېلىش مەلۇم مەنىگە ئىگە ھەم ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلارغا (باش كېلىشتىن باشقىسى) ئىگە، شۇنداقلا بەلگىلىك سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

1. باش كېلىش

باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۇملىنىڭ خەۋىرىدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىمغا كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان بولىدۇ، يەنى باش كېلىشنىڭ قوشۇمچىسى بولمايدۇ. ئىسىملارغا تەۋەلىك ھەم كوپلۇك قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ كەلگەندىمۇ باش كېلىش بولۇۋېرىدۇ. ئىسىمنىڭ باش كېلىشتە كەلگەن بىرلىك شەكلى ئىسىمنىڭ ئەسلى شەكلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۇملىدە كوپىنىچە ئىگە، خەۋەر، بەزىدە قاراتما سوز بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن "كىم؟ نېمە؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كومپارتىيىسى—جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ

ئىلغار قوشۇنى.

ماركسىزم—ئېلمىي ھەقىقەت.

يولداشلىرىمىز قېينىچىلىق ۋاقىتلىرىدا ئۇتۇقلارنى كورۇشى كېرەك.

ۋەتىنىمىز گۈللەنمەكتە.

مۇئەللىم، مېنىڭ بىر سوئالىم بار.

2. ئىگىلىك كېلىش

ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار باشقا بىر شەيئىنى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى ئىپادىلەپ، جۇملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ئاساسەن "كىمنىڭ، نېمىنىڭ" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماۋجۇشىنىڭ كىتاۋى، ئىنقىلابنىڭ غەلبىسى، پارتىيىنىڭ مىللى سىياسىتى، ۋەتىنىمىزنىڭ پايتەختى، خەلقنىڭ ئۈمىدى، تۇرسۇننىڭ دادىسى دېگەنگە ئوخشاش.

ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بەزىدە يوشۇرۇن كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدىمۇ ئۇ ئىگىلىك كېلىش ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ياشلىرى، زاۋۇت ئىشچىلىرى، خەلق تۇرمۇشى، تاغ سۇلىرى، ئىنقىلاپ غەلبىسى دېگەنگە ئوخشاش.

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا، ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنى قىسقارتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن شۇ ئىسىمنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش مۇمكىن. مەسىلەن:

توختى مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاپ بەرمەي، تۇرسۇننىڭكىگە (تۇرسۇن-

نىڭ سوئالىغا) جاۋاپ بەردى.

مۇئەللىمنىڭ كىتاۋى مېنىڭ سومكامدا ئەمەس، سەمەتتىكىدە (سەمەتنىڭ سومكىسىدا).

ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىشى قوشۇمچىسى قىسقارتىلىپ، ئىگىلىك مۇناسىۋەت پەقەت ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى زىچ بىرىكىپ مەلۇم شەيئىنى ياكى مۇرەككەپرەك ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان بىرىكمىگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق قۇرۇلتىيى، دەرس ۋاقتى، تۇرپان ئۈزۈمى، غۇلجا ئالمىسى، ئۇگىنىش ماتېرىيالى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى دېگەنگە ئوخشاش.

3. چۈشۈم كېلىش

چۈشۈم كېلىش جۈملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىمغا ئوتتىدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ.

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە "كىمنى؟ نېمنى؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

يىللار مەيدەڭنى تۆتۈپ قاقاخلاپ كۈلمە.
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كورىمەن ئولۇمنى.
قېرىتىمەن دەپ ئارتۇق كوڭۈل بولمە،
ئاخىرقى جەڭگە ئاتاپ قويارمەن ئوغلۇمنى.

—ل. مۇتەللىپ.

كوز يېشىڭنى تازىلاپ،
چاڭ-توماننى پۈلىگەن.
تىلەكلەرنى ھەل قىلغان—
دوستلىرىڭنى ئۇنۇتما!

—نېم شېھىت.

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار پېئىل بىلەن زىچ بىرىكىپ بەلگىسىز شەيئىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ، مەسىلەن:

ئوما ئوردۇق.
كىتاپ ئوقۇدۇق.
كىنو كوردۇق.
دوكلات ئاڭلىدۇق.

4. بېرىش كېلىش

بېرىش كېلىش ئاساسەن جۈملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ يونۇلۇشىنى بىلدۈرىدۇ. بېرىش كېلىش قوشۇمچىلىرى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئاساسەن ئۇلىنىدۇ، يەنى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بوغۇملارغا "غا، قا"، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان بوغۇملارغا "گە،قە،كە" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ.

بېرىش كېلىشتىكى ئىسىملاردىن ئادەم ۋە نەرسىنى بىلدۈرىدىغانلىرى جۈملىدە تولدۇرغۇچى، ئورۇن-جايىنى بىلدۈرىدىغانلىرى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. بېرىش كېلىشتىكى ئىسىملار "كىمگە؟ نېمگە؟ قەيەرگە؟ نەگە؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

دوستلارغا توهپه، دۇشمەنگە خەنجەر،
بۇ دىلغا ئارام، ئۇ دىلغا نەشتەر.
—نىم شېھىت.

يولداشلارغا باھاردەك ئىللىق بول.
بىز بېيجىڭغا باردۇق.

بېرىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا "چە" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىپ، بەلگىلىك مەنە قوشۇلۇشى مۇمكىن، بۇ ئەھۋالدىمۇ شۇ ئىسىمنىڭ ۋەزىپىسىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

شاڭخەيگىچە باردۇق دېگەنگە ئوخشاش.

5. چىقىش كېلىش

چىقىش كېلىش ئاساسەن جۇملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ چىقىش ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار جۇملىدە ھالەت ياكى تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، يەنى ئورۇن-جاي ئىسىملىرى ھالەت، ئادەم ۋە نەرسە ئىسىملىرى تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملار"كىمدىن؟ نېمدىن؟ قەيەردىن؟ نەدىن؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئاكامدىن خەت ئالدىم.
بىز زاۋۇتتىن كەلدۇق.
ئالمىنى باغدىن ئالدۇق.

6. ئورۇن-پەيت كېلىش

ئورۇن-پەيت كېلىش ئاساسەن جۇملىدىكى پېئىلدىن ئۇقۇلغان

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى، پەيتىنى بىلدۈرىدۇ ۋە بىرەر نەرسىنىڭ كەمدە ياكى نېمىدە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. ئورۇن-پەيت كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۇملىدە تولدۇرغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئورۇن-پەيت كېلىش قوشۇمچىلىرى تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئاساسەن ئۇلىنىدۇ، يەنى جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياق-لاشقان سوزلەرگە "دا، دە"، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياق-لاشقان سوزلەرگە "تا، تە" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىدۇ (تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارغا "دە، تە"، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملارغا تا، دا" ئۇلىنىدۇ). مەسىلەن:

ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.
قېيىن ئىش يوق ئالەمدە، كۆڭۈل قويغان ئادەمگە.
مەكتۇپىمزدە ياخشى ئادەم ۋە ياخشى ئىشلار كۆندىن-كۆنگە كۆپەيمەكتە.
ئەمەتتە ياخشى كىتاپلار بار.

ئورۇن-پەيت كېلىشتە كەلگەن ئىسىملارغا "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مەكتۇپىمزدىكى، كىتاپتىكى، ئويدىكى دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسمنىڭ كېلىش كاتىگورىيىسى جەدۋىلى

№	كېلىش نامى	قوشۇمچىسى	بېرىلىدىغان سوئاللار			مىسالار
			ئادەم	نەرسە	ئورۇن ـ ۋاقىت	
1	باش كېلىش	ـ	كىم؟	نېمە؟	قەيەر؟	ياسىن، كىتاپ، شەھەر
2	ئىگىلىك كېلىش	نىڭ	كىمنىڭ؟	نېمىنىڭ؟	قەيەرنىڭ؟	ياسىننىڭ، كىتاپنىڭ، شەھەرنىڭ
3	چۈشۈم كېلىش	نى	كىمنى؟	نېمىنى؟	قەيەرنى؟	ياسىننى، كىتاپنى، شەھەرنى
4	بېرىش كېلىش	غا، قا، گە، كە، قە	كىمگە؟	نېمىگە؟	قەيەرگە؟	ياسىنغا، كىتاپقا، شەھەرگە
5	چىقىش كېلىش	دىن، تىن	كىمدىن؟	نېمدىن؟	قەيەردىن؟	ياسىندىن، كىتاپتىن، شەھەردىن
6	ئورۇن ـ پەيت كېلىش	دا، دە، تا، تە	كىمدە؟	نېمدە؟	قەيەردە؟ قاچان؟	ياسىندا، كىتاپتا، شەھەردە، قىشتا

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۈملىلەر ئىچىدىن ئىسىملارنى تېپىپ چىقىپ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە شۇ ئىسمنىڭ قايسى كېلىشتە، قانداق ساندا، قايسى شەخسته كەلگەنلىگىنى ھەمدە ئۇنىڭ ئومۇمى ئىسىم ياكى خاس ئىسىم، تۇپ ئىسىم ياكى ياسالما ئىسىم ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

مەن يازدا باغدا ئىشلىدىم.

ئۇنىڭ ئاكىسى دوختۇر.

مەن كىتاپخانىدىن لۇشۈننىڭ ھېكايىلىرىنى سېتىۋالدىم.

شەھەرنىڭ كوچىلىرى كېڭەيدى.

مەن بېيجىڭدا ئوقۇۋاتقان ئاكامغا خەت يازدىم.

سېنىڭ داداڭ باغۋەن.

ئۇچىنچى باب سۈپەت

§1 سۈپەت ھەققىده ئومۇمى چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى، تەمىنى، سۈپىتىنى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان سوز تۈركۈمى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

قىزىل، سېرىق، ئاق، كوك، يېشىل، قارا، ئەگرى، تۈز، ئىنچىكە، توم، تاتلىق، ئاچچىق، چۈچۈمەل، مەزىلىك، تېتىك، ھورۇن، ئەقىللىق، چوڭ، كىچىك، كەڭ، تار، ئېغىر، يېنىك، ئىگىز، پەس، سېمىز، ئورۇق، ياخشى، يامان، ناچار، ئەلا، قاتتىق، يۇمشاق، چېچەن ۋە باشقىلار.

سۈپەت توۋەندىكىدەك گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) سۈپەت ئىسىمغا باغلىنىپ كېلىپ، ئىسىمنى ئېنىقلاپ، جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك باللار سۇزۇك سۇدا چومۇلمەكته.

كۇزلۇك تېرىلغۇ باشلاندى.

سۈپەت بەزى ھاللاردا ئىسمنىڭ رولىدا كېلىپ، ئىسىم ئوتەيدىغان ۋەزىپىلەرنىمۇ ئوتەيدۇ، جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلسە خەۋەر ۋەزىپىسىنىمۇ ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئوگىنىشى ياخشى.

ياخشى تېپىپ سوزلەيدۇ، يامان كوپۇپ.

ياخشىغا ئىشارەت، يامانغا جۇۋالدۇرۇز.

سۈپەت بەزىدە پېئىلغا باغلىنىپ كېلىپ ھالەت ۋەزىپىسىنىمۇ ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ياخشى ئوقۇدى.

ئايشەم خەنزۇچىنى چىرايلىق سوزلەيدۇ.

(2) سۈپەت ئوزىگە خاس دەرىجە كاتېگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

يېڭى ئوي، يېڭىراق ئوي، يېپ-يېڭى ئوي؛

ياڭشى بالا، ياخشىراق بالا، بەك ياخشى بالا؛

كىچىك بالا، كىچىكرەك بالا، كىچىككىنە بالا؛

سېرىق يېپ، ساغۇچ يېپ ۋە باشقىلار.

(3) سۈپەت ئوزىگە خاس سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. مەسىلەن:

لىق، لىك، لۇق، لۈك (ئەقىللىق بالا، شەھەرلىك كىشى، تۈزلۇق سۇ، كۆزلۈك تېرىلغۇ دېگەنگە ئوخشاش)؛

سىز، چان، چەك (قانۇنسىز ھەركەت، سۈسىز چول، ئىشچان بالا، كۆڭۈلچەك ئادەم دېگەنگە ئوخشاش)؛

دەك، تەك (پولاتتەك جەڭچى، پاختىدەك يۇمشاق دېگەنگە ئوخشاش)؛

غى، قى، گى، كى (يازغى بۇغداي، كۆزگى شال، ئاخشامقى كىنو، ئوتكەنكى ۋەقە دېگەنگە ئوخشاش)؛

ئىي، ۋى، چىل (ئىلمىي مۇنازىرە، ئىدىيىۋى كۆرەش، خەلقچىل زات دېگەنگە ئوخشاش)؛

نا، بى، بەت، خور (نامۇۋاپىق گەپ، بىگۈنا ئادەم، قانىخورجال-

لات، بەتقىلىق بالا دېگەنگە ئوخشاش)؛

ئۇق، ئۈك، كۆر، گۇر، ما، مە، ق، ئاك، ئاڭغۇ، ئەڭگۈ، سىمان (ئوتكۇر بالا، سوزۇق تاۋۇش، ئۇزۇك يېپ، سەزگۈر نەرسە، قاينىاق سۇ، بوشاك ئادەم، ياسىما گەپ، ئەزمە بالا، قاراڭغۇ كېچە، كوتىرەڭگۈ روھ، ئادەمسىمان مايمۇن دېگەنگە ئوخشاش) ۋە باشقىلار.

§2 ئەسلى سۈپەت ۋە نىسبى سۈپەت

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر ئوزلىرىنىڭ مەنە ئالتىنىش جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئەسلى سۈپەت ۋە نىسبى سۈپەت دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىۋاستە بىلدۈرۈپ كېلىدىغان تۈپ سۈپەتلەر ئەسلى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەسلى سۈپەتلەر سۈپەت دەرىجىلىرى شەكىللىرى بىلەن تۈرلىنىپ كېلىۋېرىدۇ. ئەسلى سۈپەتلەرنىڭ تولىسى كونكرېتراق بولىدۇ ۋە ئادەمنىڭ سەزگۈ ئەزالىرى سېزىلەيدىغان خۇسۇسىيەتلەرنى بىۋاستە بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئاق، قارا، قىزىل، يېشىل، كوك، سېرىق، ئالا، ئۇزۇن، قىسقا، ئىگىز، پەس، يوغان، كىچىك، ئورۇق، سېمىز، ئاسان، قىيىن، ياخشى، يامان، ئېسىق، سوغۇق، ئىتتىك، ئاستا، ئىنچىكە، توم ۋە باشقىلار.

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىۋاستە ئەمەس، باشقا شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەلۇم شەكىلگە تاينىنىش ئارقىلىق كورستىپ كېلىدىغان ياسالما سۈپەتلەر نىسبى سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

نىسبى سۈپەتلەرنىڭ بەزىلىرى سۈپەت دەرىجىلىرى شەكىللىرى

بىلەن تۈرلەنمەيدۇ. نىسبى سۈپەتلەر ئاساسەن ئىسىم، سان، پېئىل قاتارلىق سوز تۈركۈملىرىگە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كۈچ — كۈچلۈك ئادەم، كۈچسىز شامال
ئەقىل — ئەقىللىق بالا، ئەقلىي ئەمگەك
ئىدىيە — ئىدىيىۋى كۈرەش
كۈز — كۈزگى بۇغداي
ئون — ئونلۇق كەسىر
ئىككى — ئىككىلىك خەت
سۈز — سۈزۈك سۇ
ياز — يازما دوكلات
باشقۇر — باشقۇرما بومبا
قالدۇر — قالدۇرۇق يەر

§3 سۈپەتنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۈشى

تىلىمىزدىكى سۈپەتلەر ئۈزلىرىنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىگىگە قاراپ، تۈپ سۈپەت، قوشما سۈپەت ۋە ياسالما سۈپەت دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

مەنىلىك بولەكلەرگە بولۇنمەيدىغان، بىرلا سوز تومۇرىدىن تۈزۈلگەن سۈپەتلەر تۈپ سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئاق، كوك، چوڭ، ياخشى، توم، ئىگىز ۋە باشقىلار.

تۈپ سۈپەتنىڭ تەكرار كېلىشىدىن تۈزۈلگەن سۈپەتلەر قوشما سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، چوڭ-كىچىك، ئالا-بېشىل، ياخشى-يامان، ئىگىز-پەس دېگەنگە ئوخشاش.

باشقا سوز تۈركۈملىرىگە سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان سۈپەتلەر ياسالما سۈپەت دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىشچان، ئەقىللىق، چىرايلىق، تۈزسىز، بۇرۇنقى، كوكۈلچەك، ئونلۇق، تىرىشقاق، سويۇملۇك، قورقماق ۋە باشقىلار.

§4 سۈپەت دەرىجىلىرى

شەيئىلەرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتىنى ئاشۇرما ياكى كېمەيتىمە، ئاددى ياكى سېلىشتۇرما دەرىجىدە پەرقلەندۈرۈپ كورسىتىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە سۈپەت دەرىجىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەمىلىيەتتە شەيئىلەرنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتى ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ. مەسىلەن، "قىزىل" دېگەن سۈپەتنى تۈرلەندۈرۈپ "قىزىلراق، قىپ-قىزىل، قىزغۇچ، قىزىلغىنە....." دەپ ئېيتساق، ئۇلارنىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. دېمەك، شەيئىلەرنىڭ مەلۇم خۇسۇسىيىتىنى دەرىجە جەھەتتىن ئوزئارا پەرقلەندۈرۈپ كورسىتىپ بېرىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە "سۈپەت دەرىجىلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەت دەرىجىلىرى ئاددى دەرىجە، سېلىشتۇرما دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە، كېمەيتىمە دەرىجە ۋە ئەركىلەتمە دەرىجە دەپ 5 خىل بولىدۇ.

1. ئاددى دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئاشۇرماي ياكى كېمەيتمەي، ئادەتـ

تىكىچە كورستىپ بېرىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسى مەخسۇس گىرامماتىكىلىق قوشۇمچە بىلەن ئەمەس، سۈپەتلەرنىڭ سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلەنمەي تۇرغان چاغدىكى ئەسلى شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن، ئاق، قىزىل، كۆچلۈك، ياخشى، چىرايلىق، ئۇلۇغ، ئېگىز، توۋەن، ئەگرى، يوغان ۋە باشقىلار.

سۈپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسى باشقا سۈپەت دەرىجىلىرىنىڭ ياسىلىشى ئۈچۈن ئاساس بولىدۇ.

2. سېلىشتۇرما دەرىجە

شەيئىلەرنى ئوزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئاشۇرۇپ ياكى كېمەيتىپ كورستىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى ئاددى دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا "راق، رەك" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاقراق، قىزىلراق، كەڭرەك، چوڭراق، ئىنچىكىرەك، يېقىنراق، ياخشىراق، ئاجىزراق ۋە باشقىلار.

3. ئاشۇرما دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىسىنى كورستىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى دەپ

ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى توۋەندىكى ئۇسۇللار بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) سۈپەتلەر (بولۇپمۇ رەڭ-تۇس سۈپەتلىرى)نى يېرىم تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

قىپ-قىزىل، ئاپئاق، قاپ-قارا، ياپ-يېشىل، ساپ-سېرىق، يۇپ-يۇمۇلاق، دۇپ-دۇگىلەك دېگەنگە ئوخشاش.

(2) سۈپەتلەرنىڭ ئاددى دەرىجىسىنىڭ ئالدىغا "ئەڭ، بەك، ئىنتايىن، ئەجەپ، ناھايىتى، تېخمۇ" دېگەنگە ئوخشاش كۈچەيتىش رەۋىشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەڭ ياخشى، بەك ئوبدان، ناھايىتى چوڭ، ئەجەپ چىرايلىق، تېخمۇ ئېگىز، ئىنتايىن گۈزەل ۋە باشقىلار.

4. كېمەيتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئادەتتىكىدىن بىرئاز كېمەيتىپ، كەمىستىپ كورستىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ كېمەيتمە دەرىجىسى پەقەت ئاز ساندىكى رەڭ-تۇس سۈپەتلىرىگىلا خاس بولۇپ، ئۇ، ئاددى دەرىجىدىكى رەڭ-تۇس سۈپەتلىرىنىڭ ئاخىرىغا "ئىش، ئۇش، ئۇش (üx)، مىتۇل" دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاقۇش، كوكۇش، ساغۇچ، قىزغۇچ، قارامتۇل دېگەنگە ئوخشاش.

5. ئەركىلەتمە دەرىجە

شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ شەخسكە يېقىملىق تۇيۇلغانلىغىنى بىلدۇرىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى ئاددى دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا "غىنا، قىنا، گىنە، كىنە" دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىگىزگىنە بىر كىشى، سېمىزغىنە بىر بالا، كىچىككىنە بىر قىزچاق، يۇمشاققىنە بىر نەرسە دېگەنگە ئوخشاش.

كونۇكمە:

تۇۋەندىكى جۇملىلەر ئىچىدىن سۈپەتلەرنى تېپىپ چىقىپ ئاستىغا سىزىڭلار

ۋە ئۇنىڭ قانداق سۈپەت (ئەسلى سۈپەت ياكى نىسبى سۈپەت، تۈپ سۈپەت ياكى قوشىما سۈپەت ۋە ياكى ياسالما سۈپەت) ئىكەنلىگىنى، قايسى دەرىجىدە ۋە قانداق ۋەزىپىدە كەلگەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

خوتەندىكى يېپەكچىلىك فابرىكىسىدا ئالا، يېشىل، قىزىل، كوك، سېرىق ۋە باشقا رەڭلەردىكى شايىلار توقۇلىدۇ.

ئۇنىڭ كىچىككىنە بىر ئوكسى بار ئىكەن.

ۋەتەنىمىزنىڭ خەلقى ناھايىتى كوپ، زېمىنى بەك كەڭ.

يېقىملىق باھار كېلىش بىلەن، دەل-دەرەخلەر كوپ-كوك يوپۇرماق چىقاردى.

سىز خەتنى مەندىن چىرايلىقراق يازىدىكەنسىز.

ئۇ بازاردىن قىزىل، كوكۇش، ساغۇچ بوياقلارنى ئېلىپ كەلدى.

توتىنچى باپ سان

§1 سان ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

شەيئىلەرنىڭ سانى ۋە سان جەھەتتىكى تەرتىۋىنى بىلدۇرىدىغان سوز تۈركۈمى سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: 4، 10، 20، 100، 1000، بىر مىليون، 11-قۇرۇلتاي، 2-سىنىپ، 6-مەكتەپ ۋە باشقىلار.

سان تۇۋەندىكىدەك گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) سانلار جۇملىدە ئاساسەن ئىسىملارغا باغلىنىپ كېلىپ، ئىسىملارنى ئېنىقلاپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئوزى ھېچقانداق ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. مەسىلەن:

20 ماشىنا، 5 ئوقۇغۇچى، 8 كىتاپ، ئىككى ئادەم، 2-گۇڭشې، 7-دادۇي، 6-مەسىلە دېگەنگە ئوخشاش.

(2) سانلارنىڭ باشقا سوز تۈركۈملىرى ئارقىلىق سان ياسايدىغان ئوزىگە خاس قوشۇمچىلىرى يوق.

(3) سانلارمۇ مەنە جەھەتتىن بىرقانچە تۈرگە بولۇنىدۇ.

§2 سانىنىڭ تۈرلىرى

سانلار ئوزلىرىنىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرىگە ۋە ھىساپلىنىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ، ساناق سان، تەرتىپ سان، مولچەر سان، ئوملۇك سان،

كەسر سان دەپ 5 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ساناق سان

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ ئېنىق سانىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ساناق سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ساناق سانلار "قانچە؟ نەچچە؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. ساناق سانلار سانلارنىڭ باشقا تۈرلىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، يېزىقتا ئاساسەن رەقەم بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

1، 2، 4، 8، 10، 20، 40، 60، 90، 100، 120، 1000، 1250، بىر مىليون، 5 مىليارت ۋە باشقىلار.

ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغان ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "لار، لەر" قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، سانلارنىڭ خانىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەر خانىسى دېگەنگە ئوخشاش.

"بىر" دېگەن ساناق سان سان مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى، باشقا قوشۇمچە مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىر چاغلاردا، ئىككىمىزنىڭ پىكرى بىر، بىر ئاز، بىردىنلا، بىرقىسما دېگەنگە ئوخشاش.

2. تەرتىپ سان

شەيئىلەرنىڭ سان جەھەتتىكى تەرتىۋىنى ياكى دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سانلار تەرتىپ سان دەپ ئاتىلىدۇ.

تەرتىپ سانلار ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "نچى، نچى" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، جۈملىدە "قانچىنچى؟ نەچ-

چىنچى؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى مەسىلە، 11-قۇرۇلتاي، 1982-يىل، 5-ئاي، 6-ياتاق، 3-سىنىپ دېگەنگە ئوخشاش.

تەرتىپ سانلار چېقىش كېلىشتە كەلگەندە، ئوي-پىكىرنىڭ ياكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ تەرتىۋى ياكى باسقۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن دېگەنگە ئوخشاش.

تەرتىپ سانلارغا "لەر، لىك" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئىسىم ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىلىك، ئىككىنچىلىك، بىرىنچىلەر، ئىككىنچىلەر دېگەنگە ئوخشاش.

3. مولچەر سان

شەيئىلەرنىڭ ئېنىق سانىنى ئەمەس، تەخمىنەن سانىنى كۆرسىتىدىغان سانلار مولچەر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

مولچەر سانلار جۈملىدە "قانچىلىك؟ نەچچىلىك؟ قانچىلىغان؟ نەچچىلىگەن؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

بەشچە كىشى، مىڭلىغان ئادەم، ئونداك ئوقۇغۇچى، ئالتە-يەتتە قوي ۋە باشقىلار.

مولچەر سانلار تۈزىلىشىگە ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ.

(1) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "لار، لەر، لاپ، لەپ" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئونلاپ، يۈزلەپ، مىڭلاپ، مىليونلاپ، سائەت بەشلەردە، يېشى ئىگىز يىگىرمىلەردە بارىدۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش.

(2) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "لىغان، لىگەن" دېگەن قوشۇمچە-

لارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

مىڭلىغان ئادەملەر، يۈزلىگەن ماشىنىلار، مىليونلىغان ياشلار دېگەنگە ئوخشاش.

(3) ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "دەك، تەك، چە" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوندەك ئات، ئوتتۇزدەك ئوقۇغۇچى، بەشچە كىتاپ دېگەنگە ئوخشاش.

(4) ئىككى ساناق سانىنى يانمۇ-يان كەلتۈرۈش ئارقىلىقمۇ مولچەر سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بەش-ئالتە ماشىنا، ئون-يىگىرمە ئات دېگەنگە ئوخشاش.

4. ئوملۇق سان

كىشى ئىسىملىرى، شەخس ئالماشلىرى ۋە كورستىش ئالماشلىرىدىن كېيىن كېلىپ، شۇ شەخسلەرنىڭ سانىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ئوملۇق سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوملۇق سانلار ساناق سانلارنىڭ ئاخىرىغا "يلەن، ئەيلەن" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۈچەيلەن، ئىككىيلەن، ئالتەيلەن، بەشەيلەن دېگەنگە ئوخشاش.

ئوملۇق سانلار باشقا سانلارغا ئوخشاش جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلمەي، كوپىنچە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئىككىيلەن ئوقۇشقا بارىمىز. (ئىگە)

سوئالغا جاۋاپ بەرگەنلەر مۇنۇ ئىككىيلەن. (خەۋەر)

ئوقۇتقۇچى بىز ئۈچەيلەندىن سوئال سورىدى. (تولدۇرغۇچى)

بىز بەشەيلەننىڭ پىكرى بىر. (ئېنىقلىغۇچى)

5. كەسىر سان

پۈتۈن سانىنىڭ پارچىلىرى، بولەكلىرى ياكى ئۇلۇشلىرىنى كورستىدىغان سان كەسىر سان دەپ ئاتىلىدۇ.

ھىساپ ئەملىدە مەخرەج سىزىقنىڭ ئاستىغا، سۈرەت سىزىقنىڭ ئۈستىگە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

$\frac{1}{2}$، $\frac{7}{10}$، $\frac{5}{8}$، $\frac{2}{6}$ دېگەنگە ئوخشاش.

يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىلدا مەخرەج چىقىش كېلىشتە، سۈرەت باش كېلىش ۋە باشقا كېلىشلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز دۇنيا خەلقىنىڭ توتتىن بىرىنى تەشكىل قىلىمىز.

ئۈچتىن ئىككىنى سەككىزدىن بەشكە قوشۇڭ.

ئون ئالتىنىڭ توتتىن بىرى—توت.

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ سانلارنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق سان ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بۇ يىل يۈزلىگەن گوڭشې، دۇيلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئاشۇرۇپ ئورۇنلىدى.

ئوستەڭ قۇرۇلۇشىغا بىزنىڭ سىنىپتىن 46 ئوقۇغۇچى قاتناشتى، پەقەت بىر ئوقۇغۇچى كېسەل سەۋىۋى بىلەن قاتنىشالمىدى.

ئاخشامقى كىنونى بىز ئىككىيلەن بىرلىكتە كوردۇق.

60 ـ 70 ياشلاردىكى بوۋاي-مومايلارمۇ تولۇپ تاشقان غەزەپ-نەپرىتى بىلەن "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نى پىپەن قىلدى.

بەشىنچى باپ ئالماش

§1 ئالماش ھەقىقىدە ئومۇمى چۈشەنچە

جۈملىدە ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىش ۋە باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئۇرنىغا ئالمىشىپ كېلىدىغان سوز تۈركۈمى ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

بىز ئىلغارلاردىن ئۇگىنىمىز، ئۇلارغا يېتىشىۋالىمىز.

ئوتكەن يىل مەكتىۋىمىزگە 300 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان ئىدى، بۇ يىلمۇ شۇنچىلىك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.

مۇنداق مەسىلىلەر دائىم كورۇلۇپ تۇرىدۇ.

ئۇمىغا ھەممەيلەن قاتناشتى.

بۇگۇن كىم سوزگە چىقتى؟

دەرسكە ھېچكىم كېچىكمىدى.

بۇ سوئالغا ھەركىم جاۋاپ بېرەلەيدۇ.

ئالماشلارنىڭ سانى ئانچە كوپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار تىلىمىزدا مۇھىم رول ئويناپىدۇ، تۇرلۇك مەنىلەرنى ئۇقتۇرۇپ بېرىدۇ. ئالماشلارنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى توۋەندىكىچە:

(1) ئالماشلار تىلىمىزدا ئىسىم، سۈپەت، سان، رەۋىش ۋە باشقىلار سوز تۈركۈملىرىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ ۋە بۇ ھەقتە سوراقتى بىلدۇرىدۇ.

(2) ئالماشلاردىن ئۇقۇلغان مەنە ئىسىم، سۈپەت، سان ۋە باشقا سوز تۈركۈملىرىدىن ئۇقۇلغان مەنىدەك كونكىرت، روشەن بولمايدۇ، كوپىنچە ئومۇمىراق ۋە ئابستراكتىراق بولىدۇ. ئالماشلارنىڭ قايسى سوز تۈركۈمى ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىۋاتقانلىغى كونكىرت تىل شارائىتىدا بىلىنىدۇ.

(3) ئالماشلار ئوزىگە خاس گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار جۈملىدە قايسى سوز تۈركۈمى ئورنىغا ئالمىشىپ كەلسە، شۇ سوز تۈركۈمىگە خاس قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلىنىپ، شۇ سوز تۈركۈمى ئورۇنلىغان ۋەزىپىنى ئورۇنلايدۇ. مەسىلەن:

تۇردى ئاخۇن ئىلغار ئىشچى، ئۇنى ھەممىمىز ياخشى كورىمىز.

ئۇنداق ئىشچىلار زاۋۇتتا خېلى كوپ.

§2 ئالماشنىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى ئالماشلار ئوزلىرىنىڭ جۈملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىلىرىگە ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىلىرىگە قاراپ، كىشىلىك ئالماش (شەخس ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، كورسىتىش ئالماش، سوراق ئالماش، ئېنىقلاش ئالماش (بەلگىلەش ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئوزلۇك ئالماش، ئوملۇك ئالماش، بەلگىسىز ئالماش (گۇمان ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بولۇشسىز ئالماش (ئىنكار ئالماشلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن 8 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. كىشىلىك ئالماش

شەخسلەرنى كورسىتىپ كېلىدىغان ئالماشلار كىشىلىك ئالماش دەپ

ئاتىلىدۇ.

كىشىلىك ئالماش سوزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى ۋە بۇ ئىككىسىدىن باشقا ئۈچىنچى شەخسنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلاردۇر.

كىشىلىك ئالماشلار بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكىلدە كېلىدۇ. جۈملىدە "كىم؟ كىملەر؟" دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ.

كىشىلىك ئالماشلار تۆۋەندىكىچە:

I شەخس بىرلىك ئۇچۇن مەن؛ كۆپلۈك ئۇچۇن بىز، بىزلەر؛

II شەخس بىرلىك ئۇچۇن سەن، سىز، سىلى؛ كۆپلۈك ئۇچۇن سىزلەر، سىلەر؛

III شەخس بىرلىك ئۇچۇن ئۇ؛ كۆپلۈك ئۇچۇن ئۇلار.

كىشىلىك ئالماشلار ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ، پەقەت كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەنلا تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

I شەخس: مەن، مېنىڭ، مېنى، مەندىن، مەندە، ماڭا؛

II شەخس: سەن، سېنىڭ، سېنى، سەندىن، سەندە، ساڭا؛

III شەخس: ئۇ، ئۇنىڭ، ئۇنى، ئۇنىڭدىن، ئۇنىڭدا، ئۇنىڭغا.

2. كۆرسىتىش ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەرنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، سان-مىقدارىنى كۆرسىتىپ كېلىدىغان ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلار تۆۋەندىكىچە:

ئۇ، بۇ، شۇ، مۇشۇ، مۇنۇ، ئاۋۇ، ئاشۇ، ئەنە، مانا.....

ئۇنداق، مۇنداق، بۇنداق، شۇنداق، ئاشۇنداق، مۇشۇنداق...

ئانچە، مۇنچە، شۇنچە، ئۇنچىلىك، مۇنچىلىك، شۇنچىلىك

مۇشۇنچىلىك...

كۆرسىتىش ئالماشلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، جۈملىدە ئوزى ئېنىقلاپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئورنىدا كەلگەندە، كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ باشقا ۋەزىپىلەردىمۇ كېلىدۇ، "قايسى؟ قانداق؟ قانچىلىك؟" دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىتابنى مەن ئوقۇغان. (ئېنىقلىغۇچى)

بۇ، ئوبدان پىكىر. (ئىسىم)

بۇنى مەن كۆرگەن. (تولدۇرغۇچى)

III شەخس كىشىلىك ئالماش "ئۇ" بىلەن كۆرسىتىش ئالماش "ئۇ" شەكىل جەھەتتە ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇلارنى جۈملىدىكى مەنىسىگە ھەم ۋەزىپىسىگە قاراپ ئايرىۋالىمىز. مەسىلەن:

ئۇ ئەسەرنى مەنمۇ ئوقۇدۇم. (كۆرسىتىش)

ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتىدۇ. (كىشىلىك).

3. سوراق ئالماش

ئادەم ياكى نەرسە، بەلگە ياكى خۇسۇسىيەت، سان-مىقدار ياكى ۋاقىت-پەسىل ھەققىدە سوراقنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار سوراق ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

سوراق ئالماشلار تۆۋەندىكىچە:

كىم، نىمە؟ قانچە؟ نەچچە؟ قانچىلىك؟ نەچچىلىك؟ قانداق؟ قايسى؟ قاچان؟ قانچىنچى؟ نەچچىنچى؟ قەيەردە؟ قېنى؟.....

"كىم؟" دېگەن ئالماش ئادەم ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۈرىدۇ.

"نىمە؟" دېگەن ئالماش ئادەمدىن باشقا شەيئىلەر توغرىسىدىكى

سوراقنی بىلدۇرىدۇ.

"قانداق؟" دىگەن ئالماش شەيئىلەرنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى سوراقنى بىلدۇرىدۇ.

"قاچان؟" دىگەن ئالماش ۋاقىت-پەسىل ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۇرىدۇ.

"نە؟ قەيەر؟" دىگەن ئالماشلار ئورۇن-جاي ھەققىدىكى سوراقنى بىلدۇرىدۇ.

"قايسى؟ قېنى؟" دىگەن ئالماشلار شەيئىلەر ئىچىدىن ئاجرىتىپ كۆرسىتىشكە تېگىشلىك بولغان شەيئى ۋە خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدىكى سوراقنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

—كىم كەلدى؟

—يالقۇن كەلدى.

—قولىڭدىكى نىمە؟

—كىتاپ.

—قاچان ئالدىڭىز؟

—تۇنۇگۈن ئالدىم.

—قەيەردىن ئالدىڭىز؟

—كىتاپخانىدىن.

—قانچىنى ئالدىڭىز؟

—بەشنى ئالدىم.

—قايسى كىتاپ؟

—4-توم.

سوراق ئالماشلار كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ھەر خىل ۋەزىپىلەردە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

كىم كەلدى؟ (ئىگە)

تۇنۇگۈن كەلگەن كىم؟ (خەۋەر)

سىز قاچان كەلدىڭىز؟ (ھالەت)

قايسى مەكتەپتە ئوقۇيسىز. (ئېنىقلىغۇچى)

نىمىنى ياخشى كۆرىسىز؟ (تولدۇرغۇچى)

4. ئېنىقلاش ئالماشلىرى

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، سان-مىقدارىنى ئاجرىتىپ ياكى ئومۇملاشتۇرۇپ تەكتلەپ كۆرسىتىدىغان ئالماشلار ئېنىقلاش ئالماشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىقلاش ئالماشلىرى تۆۋەندىكىچە:

ھەرقانچە، ھەرقانداق، ھەركىم، ھەرنىمە، ھەربىر، ھەرقاچان، ھەرقايسى.....

ئېنىقلاش ئالماشلىرى "ھەر" دىگەن تۈپكى ئېنىقلاش ئالمىشىغا سوراق ئالماشلىرىنىڭ ياكى "بىر" دىگەن سوزنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەركىمنىڭ ئوزىگە تېگىشلىك ۋەزىپىسى بار.

ئوقۇتقۇچى ھەر بىرىمىزگە بەشتىن دەپتەر تارقىتىپ بەردى.

ھەرقانچە دىگەن بىلەن، دۇشمەن بەربىر دۇشمەن.

5. ئوزلۇك ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەرنى ئېنىق چۈشەندۇرۇپ ۋە ئالاھىدە تەكتىلەپ كۆرسىتىدىغان ئالماش ئوزلۇك ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوزلۇك ئالماش "ئوز" دىگەن بىرلا سوزدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ

كوپىنچە تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن ھالدا قوللىنىلىدۇ ۋە كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ، جۇملىنىڭ ھەر خىل بولىگى بولالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇزەم، ئۇزەمنىڭ، ئۇزەمنى، ئۇزەمدە، ئۇزەمگە، ئۇزەمدىن.
ئۇزەمنىڭ ئىشى، ئۇزەڭنىڭ ئىشى، ئۇزىنىڭ ئىشى.
بۇ ئىشنى ئۇزىمىز ئىشلەيمىز. (ئىگە)
بۇ ئىشنى قىلغان ئۇزىمىز. (خەۋەر)
ئۇزەڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۇزگىنى شەر چاغلا. (تولدۇرغۇچى)

6. ئوملۇق ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيتى، سان-مىقدارىنى جەملەپ كورسىتىدىغان ئالماشلار ئوملۇق ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى "ھەممە، جەمى، بارلىق، بارچە" دىگەن سوزلەر ئوملۇق ئالماشلار بولۇپ، بۇلار تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەندە شەخسلەرنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن:

ھەممىمىز، بارلىغىمىز (I شەخس)
ھەممەڭلار، بارلىغىڭلار (II شەخس)
ھەممىسى، بارلىغى (III شەخس)

ئوملۇق ئالماشلارمۇ كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ، جۇملىدە تۇرلۇق ۋەزىپىلەردە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەممىمىز خەنزۇچە ئۇگىنىۋاتىمىز. (ئىگە)
بارلىغىمىزنى پارتىيىگە بېغىشلايمىز. (تولدۇرغۇچى)
بارلىق يولداشلار تىرىشىڭلار. (ئېنىقلىغۇچى)
ھەممىمىزنىڭ مەقسىدى بىر. (ئېنىقلىغۇچى)

7. بەلگىسىز ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ بەلگە-خۇسۇسىيەتلىرى، ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىل توغرىسىدا ئېنىق-سىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بەلگىسىز ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاللىقاچان، ئاللىقاندىاق، كىمدۇ، نىمىدۇ، قانداقتۇ، قاچاندۇ، بەزىبىر، قايسىبىر، گايىبىر، بىرمۇنچە، بىرقانچە، بەزى، گايى، بىراۋ قاتارلىق سوزلەر بەلگىسىز ئالماش جۇملىسىگە كىرىدۇ.

بەلگىسىز ئالماشلار ئاساسەن سوراق ئالماشلىرىغا "ئاللا، بىر، دۇ، تۇ" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئاللىقاچان تۇگەپ بولغان ئىش. (رەۋىش)
بۇ يەردە ئاللىقاندىاق ۋەقەلەر بولۇپ ئوتكەن.
كىمدۇ بىرى شۇ ئاردىدا سوز قىستۇردى. (ئېنىقلىغۇچى)

8. بولۇشسىز ئالماش

ئادەم ياكى شەيئىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيتى، سان-مىقدارى، ۋاقىت-پەسىل توغرىسىدا يوقلۇق (ئىنكار) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئالماشلار بولۇشسىز ئالماش دەپ ئاتىلىدۇ.

بولۇشسىز ئالماشلار "ھېچ" دىگەن تۇپكى بولۇشسىز ئالماشقا سوراق ئالماشلىرى ۋە بەزى ئىسىملارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم، ھېچنىمە، ھېچقايسى، ھېچقانداق، ھېچقاچان، ھېچقانچە، ھېچنەرسە، ھېچيەر دىگەنگە ئوخشاش.

بولۇشسىز ئالماشلار جۇملىنىڭ خەۋىرىنىڭ يوقلۇق شەكلىدە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، جۇملىدە كوپىنچە ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىق-

لىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر ۋە ھالەت بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەجلىسكە تېخى ھېچكىم كەلمىدى. (ئىگە)

ئۇ كېچىدە ھېچنىمىنى كۆرەلمىدى. (تولدۇرغۇچى)

ھېچانداق قارا كۈچ تېچلىقنى بۇزالمايدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)

"ھېچ" دېگەن بولۇشسىز ئالماش بەزى سوزلەرنىڭ ۋە بەزى بولۇشسىز پېئللارنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئىنكار مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە ئۇزى شۇ سوزنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچ گەپ، ھېچ كىشى، ھېچ ئىش، ھېچ چىدىيالمىدى، ھېچ كەلمىدى دېگەنگە ئوخشاش.

كونۇكمە:

توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ ئالماشلارنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق ئالماش ئىكەنلىگىنى، قايسى ۋەزىپىدە كەلگەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

پاراخوتتىكى 15 ياشلىق ئەسكەر يېنىدىكى 70 ياشلىق قېرى دېڭىزچىدىن سوراپ قالدى:

ـــ ئاكا، نىمىشقا بىزنىڭ بايرىغىمىزنىڭ بەلگىسى قىزىل ھەم دۇگلەك؟

ـــ كىم بىلىدۇ دەيسەن، ئۇكام، ئۇنى!.....

ـــ سەنمۇ ماڭا ئوخشاش بىلمەيدىغان ئوخشايسەن؟

ـــ مەن كىتاپ ئوقۇشنىمۇ بىلمەيسەن، ـــ دېدى بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن قېرى، ـــ شۇنداق بولسىمۇ پەرەز قىلمەنسىكى، ئۇنىڭ قېنى ـ قىزىل بولۇشى قان بولۇپ، دۇگلەك بولۇشى داغ ـــ يەنى قىزىل داغ دېگەن سوزمىكىن دەيمەن.

ـــ ئەمسە، بىزنىڭ لېنىنىڭ سىياسى رەھبىرى بىزگە "ئۇ نۇرىنى چېچىپ تۇرغان قىزىل كۈن" دەپ چۈشەندۈرىدىغۇ؟

ـــ بەلكى قىزىل قان چاچىدىغان دۇگلەك كۈندۇر. مەن تۇغۇلۇپ بۇ يېشىمغا كەپتىمەن، بۇ بايراقنىڭ ئۇرۇش ھەم قان چاچقىنىنى كۆردۈم، نۇر چاچقىنى يادىمدا يوق، ـــ دېدى قېرى ئۇنىڭ سوزىنى كېسىپ.

ئالتىنچى باپ پېئل

§1 پېئل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى ۋە ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سوز تۈركۈمى پېئل دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلقنى بىز تەشكىللەيمىز، جۇڭگو ئەكسىيەتچىلىرىنى بىز خەلقنى تەشكىللەش بىلەن يوقتىمىز. ھەرقانداق ئەكسىيەتچىل نەرسە يوقاتماسلىق، يوقالمايدۇ. بۇمۇ يەر سۈپۈرگەنگە ئوخشاش، سۈپۈرگە تەگمىگىچە، ئەخلەت ھامان ئۇزى چىقىپ كەتمەيدۇ.

بۇ ئۇزۇندىكى "تەشكىللەيمىز، يوقتىمىز، يوقاتماسلىق، يوقالمايدۇ، سۈپۈرگەن، ئوخشاش، تەگمىگىچە، چىقىپ كەتمەيدۇ" دېگەن سوزلەر ئادەم ياكى شەيئىنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى ۋە ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

پېئللار "نېمە قىلدى؟ نېمە قىلدۇ؟ نېمە قىلۋاتىدۇ؟ نېمە بولدى؟ نېمە بولىدۇ؟ نېمە بولۋاتىدۇ؟ نېمە قىلغان؟ نېمە قىلىندى؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

1. پېئلنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئللار ئۇزىگە خاس گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

(1) پېئللار بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىز شەكىلگە ئىگە. مەسىلەن:

ماڭدى، ماڭمدى، ئىشلەۋاتىدۇ، ئىشلىمەيۋاتىدۇ، ئوقۇيدۇ، ئوقۇمايدۇ...

(2) پېئللار راي (مەيىل) كاتىگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئوقۇ، ئوقۇما (بۇيرۇق)

ئوقۇسا، ئوقۇمسا (شەرت)

ئوقۇدى، ئوقۇمىدى (خەۋەر)

(3) پېئللار زامان كاتىگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

يازدى، يازمىدى (ئوتكەن زامان)

يېزىۋاتىدۇ، يېزىۋاتماقتا (هازىرقى زامان)

يازىدۇ، يازماقچى (كېلىدىغان زامان)

(4) پېئللار شەخس هەم سان كاتىگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

باردىم، باردۇق (I شەخس)

باردىڭ، باردىڭلار (II شەخس)

باردى، بېرىشتى (III شەخس)

(5) پېئللار دەرىجە كاتىگورىيىسىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئوقۇدى، يازدى (ئېنىق دەرىجە)

ئوقۇلدى، يېزىلدى (مەجھۇل دەرىجە)

ئوقۇتتى، يازدۇردى (مەجبۇر دەرىجە)

ئوقۇشتى، يېزىشتى (ئوملۇق دەرىجە)

ياساندى، كورۇندى (ئوزلۇق دەرىجە)

(6) پېئللار ئوزىگە خاس پېئل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس سوزلەرگە پېئل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق پېئل ياساش مۇمكىن. شۇنداقلا پېئللارغا، ئاساسەن بۇيرۇق پېئللارغا تۇزلۇك سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس سوزلەرنى ياساشمۇ مۇمكىن.

	قوشۇمچىلار	مىساللار
باشقا سوز تۇركۇملىرىدىن پېئللار ياسىلىدۇ	لا، لە (لاش، لەش، لان، لەن)	ئىشلە، باشلا (ماشىنىلاشتۇر، سانائەتلەشتۇر، خوشاللان)
	دا، دە، داش، دەش	ئورۇندا، ئىزدە، مۇڭداش، نەمدەش
	ر، ئار، ئەر	قىسقار، ياشار، كوكەر
	ي، ئاي، ئەي	قاراي تاراي، كوپەي
	غار، قۇر	سۇغار، باشقۇر
	ئا، ئە، را، رە	ياشا، تۇنە، شاقىرا، مەرە
	ست، سىرا، سىرە	كەمست، ئۇيقۇسىرا، كۇلۇمسىرە
	ئىلدا، ئىلدە، ئۇلدا، ئۇلدە (üldə)	ۋەتىلدا، لەپىلدە، غۇيۇلدا، گۇرۇلدە
پېئللارنىڭ باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس سوزلەر ياسىلىدۇ	ما، مە، ماق، مەك	ئۇيۇشما، بىرلەشمە، تېپىشماق، ئىلمەك
	ئىق، ئىك، ئۇق، ئۈك (ük)	تىزىق، كېچىك، ئۇتۇق، كويۇك
	قا، گە، كە	سوققا، سۇپۇرگە، تۇرتكە
	غاق، قاق، گەك، كەك	ئوغاق، قورقاق، ئىلگەك، تەپكەك
	غىن، قىن، گىن، كىن	قىرغىن، تاشقىن، تىزگىن، كەسكىن
	غۇ، قۇ، گۇ، كۇ	ئۇرغۇ، ئاچقۇ، سەزگۇ، كەسكۇ
	غۇن، قۇن، گۈن، كۈن	تۇرغۇن، توسقۇن، سۇرگۈن، كەلكۈن
	غۇچ، قۇچ، گۈچ، كۈچ	سىزغۇچ، باسقۇچ، سۈزگۈچ، كورسەتكۈچ
	غۇچى، قۇچى، گۈچى، كۈچى	ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، سوزلىگۈچى، كۈتكۈچى
	چاق، چەك، چۇق	ماختانچاق، ئىرىنچەك، ياسانچۇق
	ئاق، ئەك، داق	ياتاق، بولەك، قونداق
	مش، مۇش، مۈش	قىلمىش، تۇرمۇش، ئوتمۇش
	ئىقىن، ئۇقۇن، ئىم	ئىچقىن، ئۇگۈن، يىغىم
	قە ك، چ	بويياق، يوگەك، ئىشەنچ
	ئار، ئەر، مۇر، كۇر	ئۇچار، كېسەر، ئوسمۇر، ئوتكۇر

ىقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ گىراماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى
ىدە كورۈلۈپ قالىدۇ، لېكىن پېئىللارنىڭ گىراماتىكىلىق
كورىيىلىرى باشقا سوز تۈركۈملىرىدە ئاساسەن كورۈلمەيدۇ.
مەسىلەن:

"كىتاپنى، ياخشىنى، بەشنى، ئۈنى، كويىنى" دىسەك، ئىسىملار-
نىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى باشقا سوزلەرگىمۇ قوشۇلغان. ئەمما
"ئوقۇدى" دېگەن پېئىلدىكى "دى" دېگەن قوشۇمچىنى باشقا سوز
تۈركۈملىرىگە قوشقىلى بولمايدۇ.

(8) پېئىللار جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ،
شۇ جۈملىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئويىنايدۇ.
مەسىلەن:

"مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن جۈملىدە "ئوقۇۋاتىمەن"
دېگەن پېئىل بولمىسا، بۇ جۈملە جۈملە بولالمايدۇ.

2. شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

پېئىللار ئوزلىرى ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە
تەۋە ئېكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ كېلىش-كېلەلمەسلىگىگە قاراپ، شەخس-
لىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) شەخسلىك پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئېكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ
كېلىدىغان، باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغان پېئىللار
شەخسلىك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز تىلىمىزدىكى پېئىللارنى شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشتا، ئاساسەن، پېئىلنىڭ ئوزىگە خاس
گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلمىز. شەخسلىك
پېئىللاردا پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق كاتىگورىيىلىرى تولۇق ئىپادىلە-
نمىدۇ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئېكەنلىگى روشەن
بىلىنىپ تۇرىدۇ. شەخسلىك پېئىللار، ئومۇمەن، باشقا سوز تۈركۈم-
لىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدۇ. بىز پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق كاتىگورى-
يىلىرى دېگەندە، ئاساسەن، شەخسلىك پېئىللارنى كوزدە تۇتىمىز.

مەسىلەن، "ئال" دېگەن پېئىلنى تۇرلەپ،" ئالدىم، ئالمىدىم،
ئالاي، ئالمەن، ئېلىۋاتىمەن، ئالمىز، ئالساق، ئېلىك، ئالسىڭىز،
ئالساڭلار، ئېلىڭلار، ئالدىڭلار، ئالمىدىڭىز، ئالمىدىڭلار، ئالدۇ،
ئالمايدۇ، ئالسۇن، ئالدى، ئالمىدى....." دەپ ئېيتساق، بۇنىڭدىن
پېئىلغا خاس تۇرلۇك گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر روشەن بىلىنىپ
تۇرىدۇ.

2) شەخسسىز پېئىل

بەزى پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقتىپ، باشقا سوز تۈركۈمىگە
يۇز تۇتقان پېئىللار شەخسسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسسىز پېئىللار پېئىلغا خاس بولغان زامان ۋە راي كاتىگورى-
يىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ، يەنى شەخسسىز پېئىللاردا پېئىل-
نىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق كورۈلمەيدۇ. ئىش-
ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئېكەنلىگى بىلىنمەيدۇ. شەخسسىز
پېئىللار باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېگەللەپ، شۇ
سوز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كېلىۋېرىدۇ. تىلىمىزدىكى ھەرىكەتنامى، سۈ-
پەتداش ۋە رەۋىشداشلار شەخسسىز پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ.

(7) باشقا سوز تۇركۈملىرىنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىر بىرىدە كورۈلۈپ قالىدۇ، لېكىن پېئىللارنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى باشقا سوز تۇركۈملىرىدە ئاساسەن كورۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

"كىتاپنى، ياخشىنى، بەشنى، ئۈنى، كوپنى" دېسەك، ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى باشقا سوزلەرگىمۇ قوشۇلغان. ئەمما "ئوقۇدى" دېگەن پېئىلدىكى "دى" دېگەن قوشۇمچىنى باشقا سوز تۇركۈملىرىگە قوشقىلى بولمايدۇ.

(8) پېئىللار جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، شۇ جۈملىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

"مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن" دېگەن جۈملىدە "ئوقۇۋاتىمەن" دېگەن پېئىل بولمىسا، بۇ جۈملە جۈملە بولالمايدۇ.

2. شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

پېئىللار ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ كېلىش-كېلەلمەسلىگىگە قاراپ، شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) شەخسلىك پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان، باشقا سوز تۇركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغان پېئىللار شەخسلىك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز تىلىمىزدىكى پېئىللارنى شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشتا، ئاساسەن، پېئىلنىڭ ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىمىز. شەخسلىك پېئىللاردا پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى تولۇق ئىپادىلەنمىدۇ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگى روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شەخسلىك پېئىللار، ئۇمۇمەن، باشقا سوز تۇركۈملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدۇ. بىز پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى دېگەندە، ئاساسەن، شەخسلىك پېئىللارنى كوزدە تۇتىمىز.

مەسىلەن، "ئال" دېگەن پېئىلنى تۇرلەپ،" ئالدىم، ئالمىدىم، ئالاي، ئالمەن، ئېلىۋاتىمەن، ئالمىز، ئالساق، ئېلىك، ئالسىڭىز، ئالساڭلار، ئېلىڭلار، ئالدىڭلار، ئالمىدىڭىز، ئالمىدىڭلار، ئالىدۇ، ئالمايدۇ، ئالسۇن، ئالدى، ئالمىدى....." دەپ ئېيتساق، بۇنىڭدىن پېئىلغا خاس تۇرلۇك گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

2) شەخسسىز پېئىل

بەزى پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقتىپ، باشقا سوز تۇركۈمىگە يۇز تۇتقان پېئىللار شەخسسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسسىز پېئىللار پېئىلغا خاس بولغان زامان ۋە راي كاتېگورىيىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ، يەنى شەخسسىز پېئىللاردا پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق كورۈلمەيدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگى بىلىنمەيدۇ. شەخسسىز پېئىللار باشقا سوز تۇركۈملىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگەللەپ، شۇ سوز تۇركۈمىنىڭ رولىدا كېلىۋېرىدۇ. تىلىمىزدىكى ھەرىكەتنامى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلار شەخسسىز پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ.

(7) باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىر بىرىدە كورۇلۇپ قالىدۇ، لېكىن پېئىللارنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى باشقا سوز تۇركۇملىرىدە ئاساسەن كورۇلمەيدۇ. مەسىلەن:

"كىتاپنى، ياخشىنى، بەشنى، ئۈنى، كوپنى" دىگەن سۆزلەر ئىسىملارنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى باشقا سوزلەرگىمۇ قوشۇلغان. ئەمما "ئوقۇدى" دىگەن پېئىلدىكى "دى" دىگەن قوشۇمچىنى باشقا سوز تۇركۇملىرىگە قوشقىلى بولمايدۇ.

(8) پېئىللار جۈملىدە ئاساسەن خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، شۇ جۈملىنى ئۇيۇشتۇرغۇچى تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

"مەن مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن جۈملىدە "ئوقۇۋاتىمەن" دىگەن پېئىل بولمىسا، بۇ جۈملە جۈملە بولالمايدۇ.

2. شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

پېئىللار ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ كېلىش-كېلەلمەسلىگىگە قاراپ، شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) شەخسلىك پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان، باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدىغان پېئىللار شەخسلىك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

بىز تىلىمىزدىكى پېئىللارنى شەخسلىك پېئىل ۋە شەخسسىز پېئىل

دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشتا، ئاساسەن، پېئىلنىڭ ئۆزىگە خاس گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىمىز. شەخسلىك پېئىللاردا پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى تولۇق ئىپادىلەنمىدۇ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگى روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شەخسلىك پېئىللار، ئۇمۇمەن، باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ رولىدا كەلمەيدۇ. بىز پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى دىگەندە، ئاساسەن، شەخسلىك پېئىللارنى كوزدە تۇتىمىز.

مەسىلەن، "ئال" دىگەن پېئىلنى تۇرلەپ،" ئالدىم، ئالمىدىم، ئالاي، ئالمەن، ئېلىۋاتىمەن، ئالمىز، ئالساق، ئېلىك، ئالسىڭىز، ئالساڭلار، ئېلىڭلار، ئالدىڭلار، ئالمىدىڭىز، ئالمىدىڭلار، ئالدۇ، ئالمايدۇ، ئالسۇن، ئالدى، ئالمدى....." دەپ ئېيتساق، بۇنىڭدىن پېئىلغا خاس تۇرلۇك گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر روشەن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

2) شەخسسىز پېئىل

بەزى پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقتىپ، باشقا سوز تۇركۇمىگە يۇز تۇتقان پېئىللار شەخسسىز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

شەخسسىز پېئىللار پېئىلغا خاس بولغان زامان ۋە راي كاتېگورىيىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ، يەنى شەخسسىز پېئىللاردا پېئىلنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق كورۇلمەيدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخسكە تەۋە ئىكەنلىگى بىلىنمەيدۇ. شەخسسىز پېئىللار باشقا سوز تۇركۇملىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، شۇ سوز تۇركۇمىنىڭ رولىدا كېلىۋېرىدۇ. تىلىمىزدىكى ھەرىكەتنامى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداشلار شەخسسىز پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ.

مەسلەن، "ئوقۇ" دېگەن پېئىلىنى "ئوقۇش، ئوقۇماق، ئوقۇغان، ئوقۇغىلى، ئوقۇپ، ئوقۇغىچە، ئوقۇغاچ" دېگەن شەكىللەردە ئالساق، ئۇلاردىن نە شەخس، نە زامان مەنىسى ئۇقۇلمايدۇ، شۇنداقلا ئۇلار جۇملىدە باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ. بۇ ھەقتە كېيىن يەنە ئايرىم توختىلىمىز.

3. ئوتۇملۇك پېئىل ۋە ئوتۇمسز پېئىل

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرى ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئوبېكتقا بېۋاستە ئوتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، بەزىلىرى بولسا ئىش-ھەرىكەتنىڭ بىرەر ئوبېكتقا ئوتىمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئوبېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەنە شۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە بىلدۈرىدىغانلىقىغا قاراپ، پېئىللارنى ئوتۇملۇك پېئىل ۋە ئوتۇمسز پېئىل دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. پېئىللارنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيىتى پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ يەردە ئوتۇملۇك پېئىل ۋە ئوتۇمسز پېئىل بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

1) ئوتۇملۇك پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئوبېكتقا ئوتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېئىللار ئوتۇملۇك پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتۇملۇك پېئىللار جۇملىدە ئوز ئوبېكتىنىڭ چۈشۈم كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

بىز سىنىپنى تازىلىدۇق.

مەن كىتاپ ئوقۇدۇم.

ئۇلار تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ بولدى.

جۇملىدە ئاساسەن چۈشۈم كېلىشتە كېلىدىغان "ياز، ئوقۇ، كور، ئىشلە، قىل، بىل، ئال، تاشلا، تازىلا، سانا، توقۇ، ئېچ، سال، ئاچ" دېگەنگە ئوخشاش پېئىللار ئوتۇملۇك پېئىللار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2) ئوتۇمسز پېئىل

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئوبېكتقا ئوتىمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېئىللار ئوتۇمسز پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتۇمسز پېئىللار جۇملىدە ئوز ئوبېكتىنىڭ بېرىش كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشلەردە كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى باشقۇرۇپ كېلىدۇ. مەسلەن:

مەكتەپكە كەتتى.

ئورۇندۇقتا ئولتۇردۇق.

ئىشتىن قايتتىم دېگەنگە ئوخشاش.

جۇملىدە كوپىنچە چۈشۈم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلمايدىغان "تۇر، ئولتۇر، يات، ماڭ، كەت، كەل، چىق، بول، قايت، بار، ئۇچ" دېگەنگە ئوخشاش پېئىللار ئوتۇمسز پېئىللار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ ئىككى خىل پېئىللارنىڭ بەزىلىرى ئوزئارا ئوتۇشۇپمۇ تۇرىدۇ. مەسلەن:

كىتاپنى ئوقۇدۇم، مەكتەپتە ئوقۇدۇم دېگەنگە ئوخشاش.

§2 پېئىلنىڭ گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ھەر دائىم بولۇشلۇق ھەم بولۇشسز شەكىلدە كېلىدۇ، شەخس ھەم سان

ئۇقۇمنى بىلدۇرىدۇ، ۋاقىت-زامان مەنىسىنى ئۇقتۇرىدۇ، تۈرلۈك دەرىجىدە تۈرلىنىپ كېلىدۇ. ھەر خىل راي (مەيىل) تۈسىنى ئىپادىلەيدۇ. دىمەك، پېئىللار بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى، شەخس ھەم سان كاتېگورىيىسى، زامان كاتېگورىيىسى ۋە راي (مەيىل) كاتېگورىيىسىدىن ئىبارەت 5 تۈرلۈك گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە.

1. پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئىشقا ئاشىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ھېچقانداق گىراماتىكىلىق فورمىسىز (شەخس، زامان، دەرىجە كاتېگورىيىلىرىنىڭ فورمىلىرىسىز) كېلىپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ؛ بولۇشسىز شەكلى بولسا ئۇزىگە خاس گىراماتىكىلىق فورما (ما، مە) ئارقىلىق كېلىپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بار — بارما، باردىم، بارمىدىم.
كەل — كەلمە، كەلدىم، كەلمىدىم.

ئۇ مېنى كۈتەلمەيدۇ،
نەزىرىمدىن ئوتەلمەيدۇ،
ئۈلپەتلىك قىلالمايدۇ،
كۆڭلۈم باشقىنى تارتار.

— نىم شېھىت.

سوزلىسەك ئۇقۇپ سوزلە، ئالدىراپ كەتمە،
سوزۇڭنى يوشۇر، كېيىن بېشىڭنى يوشۇرۇپ يۈرمە،
مىڭ ئادەم (ساڭا) دوست بولسا، ئۇنى كوپ دىمە،
بىر ئادەم (ساڭا) دۈشمەن بولسا، ئۇنى ئاز دىمە.
ئومەر ھەييام.

2. پېئىلنىڭ شەخس ھەم سان كاتېگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىغىنى كۆرسىتىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرىكەتكە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى شەخسلەر سوزلىگۈچى، تىڭشىغۇچى ۋە ئۇزىگىلەردىن ئىبارەت 3 شەخستۇر.

ھەرىكەتنى قىلغان شەخسنىڭ بىر ئىكەنلىگىنى ياكى بىردىن ئارتۇق ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىدىغان گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىللارنىڭ سان كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېئىللارنىڭ شەخس ھەم سان كاتېگورىيىلىرى ئۇزئارا زىچ باغلانغان بولىدۇ، يەنى ئۇلار مەنە ۋە فورما جەھەتتىن ئۇزئارا زىچ بىرىكىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى خىل گىراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئۇز ئالدىغا ئايرىم فورمىلار بىلەن ئەمەس، بىر خىل فورمىلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

پېئىللارنىڭ شەخس ھەم سان كاتېگورىيىلىرى تىلىمىزدا تۆۋەندىكى فورمىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ:

I شەخس بىرلىكتە "دىم، تىم، دۇم، تۇم، مەن، يىمەن"،

فورملىرى؛ كوپلۇكتە "دۇق، تۇق، نمز، يمز" فورمىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بار ــ باردىم، باردىمەن، باردۇق، باردىمىز؛

ئىشلە ــ ئىشلەيمەن، ئىشلىدۇق، ئىشلەيمىز؛

كەت ــ كەتتىم، كەتتۇق، كېتىمىز؛

ئوقۇ ــ ئوقۇدۇم، ئوقۇدۇق، ئوقۇيمىز؛

تۇت ــ تۇتتۇم، تۇتتۇق، تۇتىمىز ۋە باشقىلار.

II شەخس بىرلىكتە "دىڭ، تىڭ، دۇڭ، تۇڭ، سەن، يسەن"، سىپايى تۈرى ئۈچۈن "دىڭىز، تىڭىز، سىز، نلا، يلا، ڭ، نڭ، ئۇڭ، سلا، سىلە" فورمىلىرى؛ كوپلۇكتە "سىلەر، يسىلەر، ڭلار، نڭلار، ئۇڭلار، دىڭلار، تىڭلار، دۇڭلار" فورمىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

يا ز ــ يازدىڭ، يازسەن، يازسىز، يازنلا، يازدىڭىز، يېزىڭلار؛

ئىشلە ــ ئىشلەيسەن، ئىشلەيلا، ئىشلەيسىلەر، ئىشلەڭلار؛

تۇت ــ تۇتتۇڭ، تۇتتىڭىز، تۇتتىلا، تۇتتۇڭلار؛

بار ــ باردىڭ، بېرىڭ، بارسىلا، باردىڭلار، بېرىڭلار؛

كور ــ كوردۇڭ، كورۇڭ، كورۇڭلار، كوردۇڭلار؛

كەل ــ كەلدىڭ، كەلدىڭىز، كەلسىلە، كەلدىڭلار، كېلىڭلار؛

كەت ــ كەتتىڭ، كەتتىڭىز، كېتىڭلار، كەتتىڭلار ۋە باشقىلار.

III شەخس ئۈچۈن "دى، تى، ندۇ، يدۇ" فورمىلىرى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

كەل ــ كەلدى، كېلىدۇ؛

يەت ــ يەتتى، يېتىدۇ؛

ئوقۇ ــ ئوقۇدى، ئوقۇيدۇ؛

ئىشلە ــ ئىشلىدى، ئىشلەيدۇ ۋە باشقىلار.

III شەخسنىڭ بىرلىك ياكى كوپلۇك شەكلى ئايىرىم فورما بىلەن ئىپادىلەنمەي، پەقەت جۈملىنىڭ ئىگىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كەلدى، ئۇلار كەلدى؛ ئۇ كېلىدۇ، ئۇلار كېلىدۇ دېگەنگە ئوخشاش.

3. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

ئىگە بىلەن خەۋەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەرنى كورسىتىپ بېرىدىغان گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە ئىش ــ ھەرىكەت بىلەن ئۇنى ئورۇنلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تۇرلۇك دەرىجىدە ئىپادىلىنىدۇ. مانا شۇنداق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان پېئىل شەكلى پېئىل دەرىجىلىرى دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچىلار يوللارنى ياسىدى.

يوللار ياسالدى.

ئۇ ئوبدان ياساندى.

تەشكىل يوللارنى ياساتتى.

ئۇلار يوللارنى ياساشتى.

مانا بۇ مسالالاردىن ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ئېنىق دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، ئورتاق دەرىجە ۋە مەجبۇر دەرىجە دېگەن 5 خىل شەكىلدە كېلىدىغانلىغىنى بىلىش مۇمكىن.

1) ئېنىق دەرىجە

جۈملىدە ئىگىنىڭ ئىش-ھەرىكىتىنى ئېنىق ئىپادىلەپ كېلىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئېنىق دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىق دەرىجىدە كەلگەن پېئىللارغا دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇلانمىغان بولىدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ ئوزىگە خاس گىرامماتىكىلىق فورمىسى بولمايدۇ، ئۇلار پېئىللارنىڭ باشقا گىرامماتىكىلىق فورمىلىرىدا كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

يازدىم، ئوقۇدۇڭ، ئىشلىدى، يېغىن ئاچىتۇق، قىشلاق كەتتى، گۈلنەر ئېچىلدى دېگەنگە ئوخشاش.

2) مەجھۇل دەرىجە

ئىش-ھەرىكەتنىڭ جۈملىنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئورۇندالماي، باشقا بىر شەخس ياكى شەيئى تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجھۇل دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەجھۇل دەرىجىنىڭ ئوزىگە خاس گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلىرى بولىدۇ، مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇندىغۇچىغا "كىم تەرىپىدىن؟ نېمە تەرىپىدىن؟" دېگەن سوئاللار بېرىلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتۇپمىزنىڭ ئەتراپىغا كوچەت تېكىلدى.

"4 كىشىلىك گۇرۇھ"نى پىپەن قىلىش يېغىنى ئېچىلدى.

مەجھۇل دەرىجىنى ئىپادىلىگۈچى قوشۇمچىلار كوپىنچە ئوتۇملۇك پېئىللارغا ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلە + ن = ئىشلەندى　　قىل + ىن = قىلىندى

ياسا + ل = ياسالدى　　تاپ + ىل = تېپىلدى

يۇ + يۇل = يۇيۇلدى　　قۇر + ۇل = قۇرۇلدى

دە + يىل = دېيىلدى　　كور + ۇل = كورۇلدى

ئوتۇملۇك پېئىللار مەجھۇل دەرىجە بىلەن تۇرلەنگەندە ئوتۇمسىز پېئىللارغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوينى تازىلدى، ئوي تازىلاندى؛

ئىشكنى ئاچتى، ئىشىك ئېچىلدى.

3) ئوزلۇك دەرىجە

ئىش-ھەرىكەتنى جۈملىنىڭ ئىگىسى ئوزى ئورۇنداپ، يەنە ئوزى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئوزلۇك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوزلۇك دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى "ن، ىن، ئۇن، ئۈن (ün)، ل، ىل، ئۇل" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن:

ئۇ دوختۇرغا كورۇندى.

ئامما قوزغالدى.

ھاۋا ئېچىلدى.

ئۇلار بىزگە قوشۇلدى.

مەن سىلەردىن تارتىندىم.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنى قىلغۇچىمۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچىمۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى.

ئوزلۇك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللار پۈتۈنلەي ئوتۇمسىز پېئىلغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئوزلۇك دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ شەكلى ئوخشاپ كېتىدۇ،

لېكىن ئۇلارنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، بۇ پەرقلەر كونكرېت جۈملىدە ئوچۇق بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەمگەك قورالى تەييارلاندى. (مەجھۇل)

ئۇ يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. (ئۆزلۈك)

4) ئوملۇك دەرىجە

ئىش-ھەرىكەتنى بىرلا شەخس ئەمەس، بىرنەچچە شەخس ئورتاق ئىشلىگەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى ئوملۇك دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوملۇك دەرىجە ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلار ئارقىلىق، ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلىغۇچىنىڭ بىردىن ئارتۇق ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. ئوملۇك دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى "ش، ىش، ۇش، ۈش (üx)، يىش، يۇش" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار قارىماقتا ھەر-كەتنامىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرىغا شەكىل ھەجەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇلار مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + ش = ئوقۇشتى	ياز + ىش = يېزىشتى
كور + ۇش = كورۇشتى	قوي + ۇش = قويۇشتى
دە + يىش = دېيىشتى	يۇ + يۇش = يۇيۇشتى

5) مەجبۇر دەرىجە

ئىش-ھەرىكەتنى جۈملىنىڭ ئىگىسى ئۆزى بېجىرمەي، باشقا بىر شەخسنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بېجىرگەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل دەرىجىسى مەجبۇر دەرىجە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەجبۇر دەرىجىنىڭ قوشۇمچىلىرى "ت، غۇز، قۇز، گۈز، كۈز،

دۇر، تۇر، دۈر، (dür)، تۈر (tür)، ئار، ئۇر" دېگەنلەردىن ئىبارەت. تىلىمىزدىكى ئوتۇملۇك پېئىللارمۇ، ئوتۇمسىز پېئىللارمۇ مەجبۇر دەرىجىدە كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ياسا + ت = ياسات	چىق + ئار = چىقار
ياز + دۇر = يازدۇر	ياز + غۇز = يازغۇز
كەي + دۇر = كەيدۇر	كەي + گۈز = كەيگۈز
تىك + تۇر = تىكتۇر	تىك + كۈز = تىككۈز
ياپ + تۇر = ياپتۇر	ياپ + قۇز = ياپقۇز
قايت + ئۇر = قايتۇر	ئۇچ + ئار = ئۇچار

مەن ئوقۇغۇچىلارغا ماقالا يازدۇردۇم.

ئۇ ئاپىسىغا كىيىم تىكتۇردى.

ياراملىق يىمىگىنى باشقىلارغا يېگۈز،

ياراملىق ئىگىن تاپساڭ، يالىڭاچلارغا كەيگۈز.

پىز يۇقۇرىدا پېئىل دەرىجىلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتتۇق. ئالاقە ئىپھتىياجى تۇپەيلىدىن، يۇقۇرىدا سوزلەنگەن پېئىل دەرىجىلىرى بىر پېئىلغا ئارقىمۇ-ئارقا ئۇلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاپام مېنى چىرايلىق كېيىندۈردى. (ئۆزلۈك + مەجبۇر)

ئۇلار توۋەنگە چۈشۈرۈلدى. (مەجبۇر + مەجھۇل)

ئۇنىڭغا كارۋات ئايبغى ئىشلەتكۈزدۈم. (مەجبۇر + مەجبۇر)

باللار پاكىز كىيىندۈرۈلدى. (ئۆزلۈك + مەجبۇر + مەجھۇل)

ئۇلار ئات چاپتۇرۇشتى. (مەجبۇر + ئوملۇك)

سايمانلار يىغىشتۇرۇلدى. (مەجبۇر + مەجھۇل)

4. پېلنىڭ زامان كاتىگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنۇاتقان ۋاقىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كورسىتىدىغان گىراماتىكىلىق كاتىگورىيە پېلنىڭ زامان كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېللار ئاساسەن ھازىرقى زامان، ئوتكەن زامان ۋە كېلىدىغان زاماندىن ئىبارەت ئۈچ زاماندا كېلىدۇ.

1) ھازىرقى زامان

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنۇاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقان ياكى بولماۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى ھازىرقى زامان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىۋاتىمەن، يېزىۋاتىسەن، يېزىۋاتىدۇ، يېزىۋاتقىنىم يوق، يازمايۋاتىسەن، يازمايۋاتىدۇ ۋە باشقىلار.

2) كېلىدىغان زامان

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنۇاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى كېلىدىغان زامان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇيمەن، ئوقۇيسەن، ئوقۇيدۇ، ئوقۇمايمەن، ئوقۇمايسەن، ئوقۇمايدۇ ۋە باشقىلار.

3) ئوتكەن زامان

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنۇاتقان ۋاقىتتىن بورۇن بولغان ياكى

بولمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان زامان شەكلى ئوتكەن زامان دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئىشلىدىم، ئىشلىدىڭ، ئىشلىدى، ئىشلىمىدىم، ئىشلىمىدىڭ، ئىشلىمىدى ۋە باشقىلار.

پېلنىڭ زامان كاتىگورىيىسى ئاساسەن خەۋەر رايىدا كەلگەن پېللاردا كورۇلىدىغانلىغى ئۈچۈن، بۇ ھەقتە پېللارنىڭ راي (مەيىل) كاتىگورىيىسىنىڭ بىرى بولغان خەۋەر رايىنى سوزلىگەندە تەپسىلى توختىلىمىز.

5. پېلنىڭ راي (مەيىل) كاتىگورىيىسى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ئۇسۇل-يوسۇنلىرى ھەققىدە سوزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان گىراماتىكىلىق كاتىگورىيە پېللارنىڭ راي (مەيىل) كاتىگورىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

پېللارنىڭ راي كاتىگورىيىسى ئىش-ھەرىكەتنىڭ رىياللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتە سوزلىگۈچىنىڭ كوزقارىشى، چۈشەنچىسى ۋە پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، گىراماتىكا جەھەتتە ئوزىگە خاس مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلىرى ۋە فورمىلىرى بولىدۇ.

مەسىلەن: "ياز، ئوقۇ، ماڭ، تۇر" دېگەن پېللارنى ئالساق، ئۇلار تۇزۇلۇش جەھەتتىن پېلنىڭ يىلتىز شەكلى ھىساپلىنىدۇ، مەنە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار سوزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش-ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ئۈچۈن ئىككىنچى بىر شەخسكە بۇيرۇق بېرىۋاتقانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىش-ھەرىكەتنىڭ رىياللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار ئىش-ھەرىكەتنىڭ تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانلىغىنى، سوزلىگۈچىنىڭ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش

پۈزىتسىيىده بولۇۋاتقانلىقنى ئىپادىلەيدۇ.

"يازسا، ئوقۇسا، ئىشلىسە، كورسە، تۇرسا" دېگەن پېئىللاردىن ئىش-ھەرىكەتنىڭ تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقى، سوزلىگۈچىنىڭ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئارزۇسىدا بولۇپ، ئىككىنچى بىر شەخسكە شەرت قويۇش پۈزىتسىيىسىدە بولۇۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەنە "سا، سە" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

"يازمىدى، ئوقۇدۇق، كەلمەيدۇ، ئۇگىنىۋاتىدۇ، ئىشلەيمىز" دېگەن پېئىللاردىن ئىش-ھەرىكەتنىڭ قايسى تەخلىتتە كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە سوزلىگۈچىنىڭ خەۋەر ببرىۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

مۇشۇ نۇقتىلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايى، شەرت رايى ۋە خەۋەر رايىدىن ئىبارەت 3 رايىدا كېلىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

1) بۇيرۇق رايى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىش-ئورۇندالماسلىقى ھەققىدە سوزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇق-تەلىۋىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىل رايى بۇيرۇق رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار ئاساسەن سوزلىگۈچىنىڭ تەلەپ-ئىلتىماسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ، ئوقۇما، يازسا، بارمىسا، ئاۋال ئويلا، كېيىن سوزلە، تومۇرنى قىزىغىدا سوق دېگەنگە ئوخشاش.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ I شەخس بىرلىگى سوزلىگۈچىنىڭ خاھىشىنى ئىپادىلىسە، كوپلۇك شەكلى چاقىرىق مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇي، ئىشلەي، بارماي، يازماي، ئوقۇيلى، ئىشلەيلى، بارمايلى، يازمايلى دېگەنگە ئوخشاش.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار سوزلىگۈچىنىڭ III شەخسكە قارىتا بۇيرۇق قىلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بارسۇن، كەلسۇن، يازسۇن دېگەنگە ئوخشاش.

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە ئەمەس، پەقەت شەخس ھەم سان، بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئوقۇ (II شەخس، بىرلىك، بولۇشلۇق)

ئوقۇمايلى (I شەخس، كوپلۇك، بولۇشسىز)

ئوقۇت (II شەخس، بىرلىك، بولۇشلۇق، مەجبۇر دەرىجە)

بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس قوشۇمچىلىرى بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ بولمايدۇ. بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە يوللار بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) بۇيرۇق رايىنىڭ 1 شەخس شەكلى پېئىل يىلتىزىغا، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز پېئىللارغا، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن پېئىللارغا بىرلىكتە "ئاي، ئەي، ي" قوشۇمچىلىرى، كوپلۇكتە "ئايلى، ئەيلى، يلى" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بار—باراي، بارايلى، بارماي، بارمايلى؛

كەلتۇر—كەلتۇرەي، كەلتۇرەيلى، كەلتۇرمەي، كەلتۇرمەيلى؛

ئىشلە—ئىشلەي، ئىشلەيلى، ئىشلىمەيلى ۋە باشقىلار.

(2) بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ II شەخس شەكلى پېئىللارنىڭ يىلتىز شەكلىنى، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلىنى، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلىنى ئۇز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى،

بۇلارغا "غىن، قىن، گىن، كىن" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ، شۇنداقلا II شەخس بىرلىك ھەم كۆپلۈك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئال، ئېلىڭ، ئېلىڭلار، ئالما، ئالغىن، ئالماڭ، ئالماڭلار؛

كور، كورۇڭ، كورۇڭلار، كورمە، كورمىگىن، كورمەڭلار؛

ياسا، ياساڭ، ياسان، ياساندۇر دېگەنگە ئوخشاش.

(3) بۇيرۇق رايىدىكى پېئىللارنىڭ III شەخس شەكلى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان پېئىل شەكىللىرىگە "سۇن، غاي، قاي، گەي، كەي" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بارسۇن، بارغاي، بارمىسۇن، بارمىغاي؛

ياسانسۇن، ياسانمىغاي، ياساندۇرسۇن؛

چىققاي، چىقارسۇن، چىقارمىغاي؛

كەلگەي، كەلتۇرسۇن دېگەنگە ئوخشاش.

كونۇكمە:

توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، بۇيرۇق پېئىللارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

ئانىڭزنىڭ بەرگەن سۈتى ھالال بولسۇن،
ھاياتلىقنىڭ غەزنىسى جامغا تولسۇن.

* * *

دولەت ـ راھەت كورۇپ ئۇنىڭ كوزى تويغاي،
ئىچكىرى ئوينىڭ تورىگىلا "خېنىم" بولغاي.

* * *

مەن يېتىپ بارغىچە، ئۇندا سەنمۇ مەيۇس ياتمىغىن،
مېنى "كەلمەس"دەپ، ئۈمىتسىزلىك لېيغا پاتمىغىن،
تاقىتىڭ بارىچە تەۋرەن، كۆرىشىڭ توختاتمىغىن،
ئالدىنىپ دۇشمەن سوزىگە نومۇسنى سەن يوقاتمىغىن،
ئىلىنۇر قاپقانغا ئاخىر تۈلكە سەييياد ئالدىدا.

ـــ نىم شېھىت.

2) شەرت رايى

مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلانماسلىغىغا شەرت بولىدىغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل رايى شەرت رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

شەرت رايىدىكى پېئىللار مەنە جەھەتتىن مەلۇم ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ـ ئورۇنلانماسلىغىغا شەرت بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئۇزى شەرت بولىدىغان پېئىللار بىلەن باغلانغان ھالدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىسەڭ، چىشلەيسەن.

يەر ھەيدىسەڭ، كۈز ھەيدە،
كۈز ھەيدىمىسەڭ، يۈز ھەيدە. (ماقال)

شەرت رايىدىكى پېئىللار پېئىل يىلتىزىغا، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز پېئىللارغا، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللارغا "سا، سە" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ، شۇنداقلا شەخس ھەم سان قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئال ـــ ئالسام، ئالساڭ، ئالسا؛

بەر ـــ بەرسەڭ، بەرسەڭلار، بەرسە؛

ئوقۇما ـــ ئوقۇمسام، ئوقۇمساڭ، ئوقۇمسا؛

يازما ـــ يازمساق، يازمساڭلار، يازمسا دېگەنگە ئوخشاش.

قەھرىمان ياشلار ئەمدى تەييار تۇرسا،
قەھرىمانلارچە ھەر بىر ئىشتا ھۇشيار بولسا،
قاراڭغۇ بولۇڭلارغىمۇ چىراقلار يېقىلسا،
بۇ مېنىڭ ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلاتتى.

ـــ ل. مۇتەللىپ.

شەرت رايدا كەلگەن پېللار توۆەندىكىدەك بىرنەچچە تۈرلۈك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

(1) شەرت رايدىكى پېللار ئاساسەن ئىككىنچى بىر پېلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەركەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىش-ئاشماسلىغى ئۈچۈن شەرت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تىلىكىنى تىزگىنلىسەڭ، ئۆزەڭ قوغدىلىسەن.

كىم كەڭ قوساق بولسا، شۇنى ئادەم دېگىن.

كىشىنىڭ دوستى ياخشى بولسا، ئۆزىمۇ ياخشى بولىدۇ.

(2) شەرت رايدىكى پېللارغا "مۇ" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئىككىنچى بىر پېلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەركەتكە قارىتا قارشىلىق مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىلىملىكلەر ئولسىمۇ، نامى تىرىك بولىدۇ،

بىلىمسىزلەر تىرىك بولسىمۇ، نامى ئۆلۈك بولىدۇ.

يامغۇر قاتتىق ياققان بولسىمۇ، بىز ئىشنى توختاتمىدۇق.

(3) شەرت رايدىكى پېللار بەزىدە ئارزۇ-ئۇمىت مەنىسىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل مەنە بەزى يارەمچى پېللارنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەن كۆچىيىدۇ. مەسىلەن:

بېيجىڭنى بىر كۆرسەم ئىدىم.

ئۇ بىر كەلسە ئىدى.

ماڭا ئىككى سائەتلىك رۇخسەت بېرىلسە ئىكەن.

ھاۋا ئېچىلىپ كەتسە ئىدى.

قېنىدۇ شۇ ناۋايى، قېنى بىر كۆرسەم،

مۇبارەك قوللىرىدىن ئۇنىڭ بىر سويسەم.

—ل. مۇتەللىپ.

(4) شەرت رايدىكى پېللار بەزىدە ئىككىنچى بىر پېلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەركەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن كېتىۋاتسام، ئەمەت ئېتىزدا ئىشلەۋاتىدىكەن.

مەن بارسام، سەن يوق ئىكەنسەن.

(5) شەرت رايدىكى پېللار بەزىدە خالاش، ئىختىيار قىلىش مەنىسىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا شەرت رايدىكى پېللارنىڭ تومۇرى پېلىنىڭ باشقا كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ تەكرار ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بارسام باراي، يازساڭ يازاي، كەلسە كەلسۇن، ئالسىڭىز ئېلىڭ دېگەنگە ئوخشاش.

شەرت رايدىكى پېللار يۇقۇرقىلاردىن باشقا مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ بۇگۈن كەلسە كېرەك. (مولچەر)

ئۇ ياخشى ئوقۇسا بولىدۇ. (زورۇرىيەت)

ئۇ ياخشى ئوقۇمسا، بولمايدۇ. (زورۇرىيەت كۈچەيگەن)

ئۇ تىرىشىپ ئۇگەنسە بولىدىكەن. (زورۇرىيەت)

بارسام بوپتىكەن. (پۇشايمان)

مەنمۇ بارسامچۇ. (پۇشايمان)

3) خەۋەر رايى

مەلۇم ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇنلىنىش ياكى ئورۇنلىماسلىغى ھەققىدە سوزلىگۈچىنىڭ بايانىنى ئىپادىلەيدىغان پېل رايى خەۋەر رايى دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر رايېدىكى پېئللار سوزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە خەۋەر قىلىش پۈزىتسىيەسىدە ئىكەنلىگىنى ۋە بۇنىڭ خەۋەر تەرىقىسىدە بايان قىلىۋاتقانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ.

خەۋەر رايېدىكى پېئللار شەخس ھەم سان، بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجە كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى، زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە. شۇڭا زامان كاتېگورىيىسى ئاساسەن پېئللارنىڭ خەۋەر رايىغا خاس كاتېگورىيە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

پارتىيىمىز بىزنى غەلىبىدىن غەلىبىگە يېتەكلىمەكتە.

ۋەتىنىمىز كۈندىن-كۈنگە گۈللىنىۋاتىدۇ.

بىرلا گۈل ئېچىلغان بىلەن، بولمايدۇ باھار،

ھەممە گۈل تەڭ ئېچىلسا، بولىدۇ باھار.

بۇ مىسالىلاردىكى "يېتەكلىمەكتە، گۈللىنىۋاتىدۇ، بولمايدۇ، بولىدۇ" دېگەن پېئللار خەۋەر رايېدىكى پېئللاردۇر.

خەۋەر رايېدىكى پېئللار زامان كاتېگورىيىسىگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇلار ھازىرقى زامان خەۋەر پېئلى، ئوتكەن زامان خەۋەر پېئلى ۋە كېلىدىغان زامان خەۋەر پېئلى دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ھازىرقى زامان خەۋەر پېئلى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىغىنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان پېئللار ھازىرقى زامان خەۋەر پېئلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان خەۋەر پېئلى توۋەندىكىچە يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) "پ، سپ، ئۇپ، ئۈپ (üp)" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى

ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداشلارغا ئاۋال "يات" يارىمچە پېئلىنىڭ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ("يات" قوشۇمچىسى جانلىق تىلدا "ۋات" بولۇپ ئوزگىرىدۇ). مەسىلەن:

ياز + سپ + يات + مەن = يېزىۋاتىمەن

ئىشلە + پ + يات + مىز = ئىشلەۋاتىمىز

كور + ئۇپ + يات + دۇ = كورۇۋاتىدۇ

قوش + ئۇپ + يات + سەن = قوشۇۋاتىسەن

ھازىرقى زامان خەۋەر پېئلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى "ماي، مەي" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بار + ماي + يات + مەن = بارمايۋاتىمەن

كەل + مەي + يات + مىسەن = كەلمەيۋاتىسەن

كور + مەي + يات + مىز = كورمەيۋاتىمىز

(2) "ماق، مەك" بىلەن ياسالغان ھەرىكەتنامىلىرىغا "تا، تە" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇ + ماق + تا = ئوقۇماقتا

ئىشلە + مەك + تە = ئىشلىمەكتە

كۈل + مەك + تە = كۈلمەكتە

ھازىرقى زامان خەۋەر پېئلىنىڭ بىرىنچى خىل شەكلى ئەدەبىي يېزىق تىلىمىزدا ھەم جانلىق تىلىمىزدا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ، ئىككىنچى خىل شەكلى تولاراق يېزىق تىلىمىزدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

چۈنكى توت يۈز ئەللىك مىليون خەلق ئەنە،

قىن-قىنىغا پاتماي، شۇ توينى ئويناۋاتىدۇ.

يېڭى جۇڭگو بىلەن ئازات گۈلنى جۇپلەشكە،

ياۋنى تىترىتىپ، جۇڭگو خەلقى قاينىۋاتىدۇ.

—ل. مۇتەللىپ.

2. ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن ئورۇندالغان ياكى ئورۇندالمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتكەن زامان خەۋەر پېئىللىرى مەنە جەھەتتىن ۋە ياسىلىش جەھەتتىن ئۈزئارا پەرقلىنىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئېنىق ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى، ئوتكەن زامان ھېكايە پېيلى، ئوتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېيلى، ئوتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر پېيلى، ئېنىقسىز ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى ۋە ئوتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېيلى دەپ 6 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) ئېنىق ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرى ئەمەلگە ئاشقان ياكى ئاشمىغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئېنىق ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئالدىم، ئالدۇق، ئالمىدىم، ئالمىدۇق، ئوقۇدۇڭ، ئوقۇدۇڭلار، ئوقۇمىدىڭ، ئوقۇمىدىڭلار، كوردى، كورمىدى دېگەنگە ئوخشاش.

2) ئوتكەن زامان ھېكايە پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ھېكايە تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئوتكەن زامان ھېكايە پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز، كورۇپسەن، كورۇپسىلەر، كورۇپتۇ، بارماپتىمەن، ماڭماپسىلەر، ئىشلىمەپتۇ دېگەنگە ئوخشاش.

3) ئوتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ تەكرار بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللار ئوتكەن زامان تەكرار خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: باراتتىم، باراتتىڭ، باراتتى؛ بارمايتتىم، بارمايتتىڭ، بارمايتتى دېگەنگە ئوخشاش.

4) ئوتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ سوز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇن داۋاملىشۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئوتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كورۇۋاتاتتىم، يېزىۋاتاتتىڭ، ئوقۇۋاتاتتى دېگەنگە ئوخشاش.

5) ئېنىقسىز ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى سوزلىگۈچىگە بىرئاز ئېنىقسىز ئىكەنلىگى ئىپادىلىنىدىغان پېئىللار ئېنىقسىز ئوتكەن زامان خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: كورگەن ئىكەنمەن، كورمىگەن ئىكەنسەن، كورگەندۇ، بارغانمىش دېگەنگە ئوخشاش.

6) ئوتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېيلى

مەلۇم ئىش-ھەركەتنىڭ سوزلىگۈچى بايان قىلماقچى بولغان ئاساسىي ئىش-ھەركەتكە ئالاقىدار ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدىغان

پېللار ئوتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: مەن سىزنى چاقىرغىلى كېلىۋىدىم.

ئۇ سىزنى كورۇشكە بېرىۋى.

بىز ئۇگىنىشكە كېلىۋىدۇق.

3. كېلىدىغان زامان خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ سوز قىلىنۇاتقان ۋاقىتتىن كېيىن بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىغىنى ئىپادىلەيدىغان پېيللار كېلىدىغان زامان خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

كېلىدىغان زامان خەۋەر پېيللىرىمۇ ئىش-ھەركەتنىڭ سوزلىگۇچىگە ئېنىق ياكى ئېنىقسىز بولۇشىغا ۋە ياكى مەنە جەھەتتىكى پەرقلىرىگە قاراپ، كېلىدىغان زامان ئېنىق خەۋەر پېيلى، كېلىدىغان زامان ئېنىقسىز خەۋەر پېيلى ۋە كېلىدىغان زامان مەقسەت خەۋەر پېيلى دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) كېلىدىغان زامان ئېنىق خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇندىلىش ياكى ئورۇندالماسلىغى ھەققىدە سوزلىگۇچىنىڭ ئېنىق خەۋەردار ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدىغان پېيللار كېلىدىغان زامان ئېنىق خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بارىمەن، بارىسەن، بارىدۇ، بارىمىز، بارىسىلەر، بارمايمەن، بارمايسەن، بارمايدۇ، بارمايمىز، بارمايسىلەر دېگەنگە ئوخشاش.

2) كېلىدىغان زامان ئېنىقسىز خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ بولۇش ياكى بولماسلىغى ھەققىدە سوزلىگۇچىنىڭ ئېنىق خەۋىرى يوقلۇغىنى ئىپادىلەيدىغان پېيللار كېلىدىغان

زامان ئېنىقسىز خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: بارارمەن، بارارسەن، بارار، بارىدىغانىدىمىز، بارارسىلەر، بارىدىغاندۇ، بارماسمەن، بارماسسەن، بارماس دېگەنگە ئوخشاش.

3) كېلىدىغان زامان مەقسەت خەۋەر پېيلى

ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇندىلىش ياكى ئورۇندالماسلىغى ھەققىدە سوزلىگۇچىنىڭ مەقسىدىنى ئىپادىلەيدىغان پېيللار كېلىدىغان زامان مەقسەت خەۋەر پېيلى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئوقۇماقچى، كەلمەكچى، كەتمەكچىمەن، قايتماقچىمەن، ئوقۇماقچىمەن، بارماقچى ئىدىم، بارماقچى ئىدىك، بارماقچى ئىكەن، بارماقچى ئىدى دېگەنگە ئوخشاش.

ئەسكەرتىش

پېيللارنىڭ زامان شەكىللىرى كوپ ھاللاردا ئوز مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، بەزىدە ئوز مەنىسىدە قوللىنىلماي، بىر زامان يەنە بىر زامان مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

بۇ جەھەتتىكى كونكرىت ئەھۋال توۋەندىكىچە:

(1) پېيللارنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى بولۇپ ئوتكەن ئىش-ھەركەت ۋە ۋەقە-ھادىسىلەرنى بايان قىلىپ بېرىش ئۇچۇنمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئوتكەن زاماندا بولغان ۋەقە-ھادىسىلەر ھىكايە تەرىقىسىدە سوزلەپ بېرىلگەندە، ياكى بىرەر كىشىنىڭ تەرجىمھالى بايان قىلىپ بېرىلگەندە كوپرەك ئۇچرايدۇ.

(2) پېيللارنىڭ كېلىدىغان زامان شەكلى ئىش-ھەركەتنىڭ كەلگۇسىدە بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىغىنى بىلدۇرگەندىن تاشقىرى،

شۇ ئىش-ھەركەتنىڭ ئىزچىللىغىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ، يەنى شۇ ئىش-ھەركەتنىڭ ئىلگىرىمۇ بولغانلىقى، ھازىرمۇ بولۇۋاتقانلىقى، كەلگۈسىدىمۇ بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

(3) كېلىدىغان زامان پېئىل شەكلى تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن ئىش-ھەركەتنى (بولۇپ ئوتكەن ئىش-ھەركەتنى) بايان قىلىپ بېرىش توغرا كەلگەندىمۇ قوللىنىلىدۇ.

(4) ھازىرقى زامان پېئىل شەكلى بولۇپ ئوتكەن ئىش-ھەركەتنى بايان قىلىپ بېرىش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. بولۇپ ئوتكەن ۋەقە بۇ تەرىقىدە بايان قىلىنسا، خۇددى ھازىرمۇ بولۇۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ.

(5) ھازىرقى زامان پېئىل شەكلى ئىش-ھەركەتنىڭ بولۇۋاتقان ياكى بولمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەندىن تاشقىرى، ئىش-ھەركەتنىڭ ئىزچىللىغىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

پېئىللارنىڭ ئوتكەن زامان شەكلى نىسبەتەن تۇراقلىق بولۇپ، ئۇ ئادەتتە باشقا زامانلار ئۈچۈن قوللىنىلمايدۇ.

§3 پېئىلنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئوزلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىل، ئاددىي پېئىل ۋە قوشما پېئىل، يارىمچە پېئىل دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ. توۋەندە پېئىللارنىڭ مۇشۇ تۈرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى.

1. تۈپ پېئىل ۋە ياسالما پېئىل

مەنە جەھەتتىن ئەسلى مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان، تۈزۈلۈش

جەھەتتىن ھېچقانداق قوشۇمچىسىز كەلگەن پېئىللار تۈپ پېئىل ياكى پېئىل تومۇرى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: "بىل، كەت، كەل، تۇر، ماڭ، ئوقۇ، سال، ئال" دېگەن پېئىللار تۈپ پېئىل ياكى پېئىل تومۇرى ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى "بىلدىم، بىلمەن، بىلمەك، بىلگەن، بىلدى، بىلىم، بىلىش، بىلمەكچى، بىلىدۇ" دېگەن پېئىللارنىڭ تومۇرى—بىل.

باشقا سوز تۈركۈملىرىگە ياتىدىغان سوزلەرگە پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى ئارقىلىق ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئاق + لا = ئاقلا	ئىش + لە = ئىشلە
سوز + لە = سوزلە	ياخشى + لا = ياخشىلا
قىش + لا = قىشلا	كوز + لە = كوزلە

2. ئاددىي پېئىل ۋە قوشما پېئىل

بىرلا سوزدىن تۈزۈلگەن پېئىللار ئاددىي پېئىل دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: "ئوقۇ، ئىشلە، باشلا، ماڭ، سوزلە، ياز" دېگەنلەرگە ئوخشاش.

تۈپ پېئىللار بىلەن ياسالما پېئىللار ئاددىي پېئىل جۈملىسىگە كىرىدۇ، چۈنكى تۈپ پېئىلمۇ، ياسالما پېئىلمۇ بىرلا سوزدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ.

مەسىلەن: "ئوقۇ، ماڭ، تۇر، كەت" دېگەنلەرگە ئوخشاش تۈپ پېئىللارمۇ بىرلا سوزدىن تۈزۈلگەن؛ "ئىشلە، سوزلە، ئاقلا، باشلا،

ئورۇنلا" دېگەنگە ئوخشاش ياسالما پېللارمۇ بىرلا سوزدىن تۈزۈلگەن. شۇڭلاشقا بۇلار ئاددى پېل هساپلىنىدۇ.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېللارنىڭ، ياكى باشقا سوز تۈركۈملىرىگە كىرىدىغان سوزلەر بىلەن پېللارنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىرلا مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېللار قوشما پېللار دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىۋالدىم، كۈرۈۋالدىم، كورگەن ئىكەن، كېسەل بولۇپ قالدىم، بارغان ئىكەن، قارشى ئالمىز، قاراپ تۇردۇم، قۇلاق سالدى، سەمىرىپ كەتتى دېگەنگە ئوخشاش.

قوشما پېللار ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، جۈملىدە بىر پۈتۈن سىنتاكسىسلىق مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ ۋە بىر پۈتۈن گىراماتىكىلىق ۋەزىپە ئوتەيدۇ (قوشما پېللار تەركىۋىدىكى يارەمچى پېللارنىڭ رولى توۋەندە سوزلەنىدۇ). مەسىلەن:

ئۇ قەلبىمنى ماڭا بېرىپ تۇردى.

مەن خەت يېزىۋالدىم.

ئۇ مېنىڭ گېپىمگە قۇلاق سالدى.

قوشما پېللار پېل بىلەن پېلنىڭ، ياكى باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس سوزلەر بىلەن پېلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. پېل بىلەن پېلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما پېللار رەۋىشداش قوشۇمچىسىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئوزئارا باغلىنىدۇ. قوشما پېل تەركىۋىدىكى پېللارنىڭ ئالدىنقىسى ئاساسلىق مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ.

مەسىلەن: "بەردى" دېگەن پېلغا تۈرلۈك يارەمچى پېللارنى

قوشۇپ، "بېرىپ تۇردى"، "بېرىپ قويدۇم"، "بېرىپ قويساڭ"، "بېرىپ كەتتى"، "بېرىپ قويۇپتىمەن"، "بېرىپ بوپتۇ"، "بېرىپ بولدۇم" دەپ تۈرلەندۇرۇپ ئېيتساق، "بەردى" دېگەن پېلدا رەڭ-تۈس ۋە ئورغۇ-مەنە جەهەتتە قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولمىدىغانلىغى ئوز ئوزىدىن مەلۇم.

3. يارەمچى پېل

ئۇيغۇر تىلىدا "ئىدى، ئىكەن، ئىمىش" دېگەنگە ئوخشاش پېللار بار، بۇلار ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدۇ ۋە مەنە ئاڭلىتالمايدۇ، جۈملىدە باشقا پېللارغا يانداشىپ كېلىدۇ هەم ئۇنىڭغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، "ئال، بەر، كەت، چىق، ئەت، بول" دېگەنگە ئوخشاش پېللار بولسا ئوز ئالدىغا قوللىنىلىدۇ ۋە مەنە ئاڭلىتالايدۇ. ئەمما بۇ پېللار باشقا سوزلەرگە (تولاراق پېللارغا) يانداشىپ كەلگەندە، ئوزلىرىنىڭ تۇپ مەنىسىنى تامامەن ياكى يېرىم-ياتا يوقىتىپ، ئوزى يانداشىپ كەلگەن شۇ سوزنىڭ مەنىسىگە رەڭ-تۈس جەهەتتە تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ.

مەسىلەن: "ئوگىنىش باشلىنىپ كەتتى" دىسەك، بۇ جۈملىدىكى "كەتتى" دېگەن پېل ئوزىنىڭ تۇپ مەنىسىنى يوقىتىپ، "باشلىنىش" دېگەن پېلنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىپ كەلگەن. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى تۈرلۈك ئەھۋالغا ئاساسەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى پېللارنى ئەسلى يارەمچى پېل ۋە نىسبى يارەمچى پېل دەپ ئىككى تۈرگە ئاجرىتىش مۇمكىن.

1) ئەسلى يارەمچى پېل

ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدىغان ۋە مەنە بىلدۈرمەيدىغان، ھەرقاچان يارەمچى بولۇپ كېلىدىغان پېللار ئەسلى يارەمچى پېل دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەسلى يارەمچى پېلغا "ئىدى، ئىكەن، ئىمىش، دۇر، تۇر" قاتارلىقلار كىرىدۇ. بۇلار ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدۇ ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىنى تولمۇ بەلگىسز بولىدۇ. بۇلار باشقا سوزلەر ياكى پېللارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، شۇلارغا يارەمچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بېيجىڭگە بارغان ئىدى.
تېيەنئەنمېن بەكمۇ ھەيۋەتلىك ئىكەن.
ئۇ خەتنى چىرايلىق يازارمىش.
جاھانگىرلىك ئۇرۇش دىمەكتۇر.

يارەمچى پېللار باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس سوزلەرگە يانداشىپ كېلىپ، جۇملىدە شۇ سوز بىلەن بىللە قوشما خەۋەر بولىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۇنكى كىنو بەك قىزىق ئىكەن.
ئۇ باققا چىققان ئىكەن.
ئوقۇتقۇچىمىز بىزنى ساقلاپ تۇرماقچى ئىدى.

2) نىسبى يارەمچى پېل

ئوز ئالدىغا قوللىنىلمايدىغان ھەم مەنە ئاڭلىتمايدىغان، ئەمما باشقا سوزلەرگە (كوپىنچە پېللارغا) يانداشىپ كەلگەندە تۇپ مەنىسىنى

پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن يوقىتىپ قويمايدىغان پېللار نىسبى يارەمچى پېل دەپ ئاتىلىدۇ.

بول (يېزىپ بولدۇم)، ئال (يېزىۋال)، قال (ئاغرىپ قالدى)، سال (قولاق سالدىم)، بەر (ئوقۇپ بەردىم)، قوي (يېزىپ قوي)، كەل (كورۇپ كەل)، كور (ئوقۇپ كورۇڭ)، تۇر (تۇرۇپتۇر)، يات (ئوقۇۋاتىدۇ)، ئەت (يېزىۋەت)، يۈر (مېڭىپ يۈرىدۇ)، باشلا (يىغلاشقا باشلىدى)، تاشلا (كولۇپ تاشلىدى)، چىق (كورۇپ چىق)، قوي (ئاڭلاپ قوي)، باق (كورۇپباق) دىگەنگە ئوخشاش پېللار نىسبى يارەمچى پېل بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

نىسبى يارەمچى پېللار ئاساسىي پېلغا، رەۋىشداشلارغا ياكى باشقا سوزلەرگە قوشۇلۇپ، ئىمكانىيەت، ئىزچىللىق، تاسادىپىلىق، تەدرىجىلىك، تېز-ئاستىلىق، تەكرارلىق، توختىغانلىق، تاماملانغانلىق قاتارلىق قوشۇمچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. يارەمچى پېللار قوشما پېللارنى ياساشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يارەمچى پېللار ئومۇمەن پېلغا خاس بولغان شەخس، سان، زامان كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىدىم، ئىدۇق، ئىكەنمىز (I شەخس)
ئىدىڭ، ئىدىڭلار، ئىكەنسىلەر (II شەخس)
ئىدى، ئىكەن (III شەخس)
يېزىپ بولدۇم، يېزىپ بولدۇق (I شەخس)
يېزىپ بولدۇڭ، يېزىپ بولدۇڭلار (II شەخس)
يېزىپ بولدى (III شەخس)

كونۇكمە:

توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ پېللارنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار ۋە ئۇنىڭ

قانداق پېيل ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى لاگېرى كەنتىدىكى ئوقۇتاقچىمىز قەھەتـ چىلىكتىن قېچىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇ ئاكامغا كەنتىمىزدە بىر زالىمنى خەلق ئۆرۈپ ئولتۇرۇۋاتتى، بىرنەچچە كىشى يۈرىگىمىز يوغىنايدۇ دەپ، ئۇنىڭ يۈرىگىنى يېرىپ ئېلىپ، ياغدا قورۇپ يەدى، دەپ ھىكايە قىلىپ بەردى. مەنمۇ پاراڭغا ئارىلىشىپ، بىر-ئىككى ئېغىز سوز قاتقان ئىدىم، ئوقۇتاقچىمىز بىلەن ئاكام ماڭا ھومېيىپ قويغان ئىدى. مانا ئەمدى ئۇلارنىڭ قارىشىنىڭمۇ تالادىكى ھېلىقى ئادەملەر بىلەن تامامەن بىر ئىكەنلىگىنى چۈشەندىم. بۇنى ئويلىسام، پۈتۈن ئەزايىم غۇرۇلداپ كېتىدۇ.

ئۇلار ئادەم يېيىشى مۇمكىن، مېنى يەپ كېتىشىمۇ تۇرغان گەپ.

(لۇشۈن: «سەۋدايى خاتىرىسى»دىن)

§4 شەخسسىز پېيلنىڭ تۈرلىرى

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، پېيللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى قىسمەن يوقىتىپ قويۇپ، باشقا سوز تۈركۈمىگە قاراپ يۇز تۇتقان ۋە شۇ سوز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېيل شەكىللىرىمۇ بار. بۇنداق پېيل شەكىللىرىدە پېيللىق خۇسۇسىيەتمۇ، باشقا سوز تۈركۈمىلىرىگە خاس خۇسۇسىيەتمۇ بولىدۇ. بۇنداق پېيل شەكىللىرىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلاردا پېيلغا خاس بولغان شەخس ۋە راي كاتېگورىيىلىرى ئىپادىلەنمەيدۇ، شۇڭا ئۇلار شەخسسىز پېيللار دەپ ئاتىلىدۇ. تىلىمىزدىكى "ئوقۇش، ئوقۇماق، ئوقۇغان، ئوقۇيدىغان، ئوقۇپ، ئوقۇغاچ، ئوقۇغىلى، ئوقۇغىچە" دېگەنگە ئوخشاش پېيل شەكىللىرى شەخسسىز پېيل جۈملىسىگە كىرىدۇ.

شەخسسىز پېيللار ئوزلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىگىگە ۋە گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ھەرىكەتنامى، سۈپەتداش ۋە رەۋىشداش دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ھەرىكەتنامى

زامان، شەخس ۋە سان كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە بولمىغان، جۈملىدە ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىدىغان پېيل شەكلى ھەرىكەتنامى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرىكەتنامى پېيل يىلتىزىغا، پېيل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېيللارغا "ماق، مەك، ش، ىش، ئۇش، ئۇش (üx)" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بار + ماق = بارماق	كەل + مەك = كەلمەك
ئوقۇ + ش = ئوقۇش	ياز + ىش = يېزىش
ئوقۇت + ئۇش = ئوقۇتۇش	كور + ئۇش = كورۇش

ھەرىكەتنامىلىرى ئىسىملارغا ئوخشاش تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش، ئوقۇشنىڭ، ئوقۇشنى، ئوقۇشقا، ئوقۇشۇم، ئوقۇشۇڭ، ئوقۇشى، ئوقۇشلار دېگەنگە ئوخشاش.

ھەرىكەتنامىلىرى ئىش-ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان پېيل شەكلى بولۇپ، ئۇلار ھەم پېيللىق، ھەم ئىسىملىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

ھەرىكەتنامىلىرىنىڭ پېيللىق خۇسۇسىيىتى:

(1) ھەرىكەت ۋە ھالەت مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش، ئولتۇرۇش، ئۇگىنىش دېگەنگە ئوخشاش.

(2) پېيلنىڭ ئوتۇملۇك ۋە ئوتۇمسىز شەكلىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

پەننى بىلىمەرنى ئۇگىنىش، بېيجىڭگە بېرىش، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش دېگەنگە ئوخشاش.

(3) پېيل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش، ئوقۇتۇش، ئوقۇلۇش دېگەنگە ئوخشاش.

هەرکەتناملرنىڭ ئىسملىق خۇسۇسىيتى:

(1) ئىسمنىڭ كېلىش ۋە تەۋەلىك كاتىگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇگىنىش، ئۇگىنىشنىڭ، ئۇگىنىشنى، ئۇگىنىشكە، ئۇگىنىشىم، ئۇگىنىشىڭ، ئۇگىنىشى دېگەنگە ئوخشاش.

(2) جۈملىدە ئىسىم ئوتتۇرىسىدىكى ۋەزىپىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇگىنىش باشلاندى؛ مېنىڭ ۋەزىپەم ــ ئۇگىنىش؛ بىز ئۇگىنىشنى باشلىدۇق؛ ئۇگىنىشنىڭ پايدىسى كوپ؛ مەن ئۇگىنىشكە بارىمەن دېگەنگە ئوخشاش.

2. سۈپەتداش

ھەم پېئىل، ھەم سۈپەتكە خاس گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، جۈملىدە ھەم پېئىل، ھەم سۈپەت ئورنىدا قوللىنىلىدىغان پېئىل شەكلى سۈپەتداش دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتداشلار سۈپەتكە قارىغاندا يۇز تۇتقان پېئىل شەكلى بولۇپ، ئۇلار ھەم سۈپەتكە، ھەم پېئىلغا خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

سۈپەتداشلارنىڭ سۈپەتكە خاس خۇسۇسىيىتى:

(1) مەنە جەھەتتىن بىرەر پېئىلدىن ئۇقۇلغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغان بالا، ئوقۇيدىغان بالا، ئوقۇۋاتقان بالا، تۇرار جاي، ئاقار سۇ دېگەنگە ئوخشاش.

(2) سۈپەتكە ئوخشاشلا، سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى بىلدىغانراق كىشىدىن سورايلى.

بۇ ئىشنى تازا بىلدىغان كىشىدىن سورايلى.

(3) سۈپەتكە ئوخشاشلا، ئىسمنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

ياشانغان كىشى، ئوقۇغان بالا، كەلگەن ئادەم، كېتىۋاتقان ماشىنا دېگەنگە ئوخشاش.

(4) سۈپەتكە ئوخشاشلا، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە ئىسىملارغا خاس گىرامماتىكىلىق كاتىگورىيىگە ئىگە بولالايدۇ. مەسىلەن:

ئىشلىگەن چىشلەيدۇ. (ماقال)

كورگەن كورگەننى قىلار، كورمىگەن نېمنى.

كورگىنىمنى سوزلەيمۇ، ئاڭلىغىنىمنىمۇ؟

يۈز ئاڭلىغاندىن بىر كورگەن ئەلا.

ئىشلىگەننىڭ پايدىسى تولا دېگەنگە ئوخشاش.

سۈپەتداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى:

(1) پېئىللارنىڭ زامان، بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق ۋە دەرىجىدە كاتىگورىيىلىرىگە ئىگە. مەسىلەن:

ئىشلىگەن، ئىشلەۋاتقان، ئىشلەيدىغان، ئىشلىمىگەن، ئىشلىمەيۋاتقان، ئىشلىمەيدىغان، كورگەن، كورۈنگەن، كورۈلگەن، كورۈشكەن دېگەنگە ئوخشاش.

(2) پېئىلنىڭ ئوتتۇملۇك، ئوتتۇمسىز شەكلىنى ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كىتاپ (نى) ئوقۇغان بالا، مەكتەپ (نى) پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى خوتەنگە ماڭغان كىشى دېگەنگە ئوخشاش.

(3) جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ خەۋەر بولىدۇ. مەسىلەن:

يولداش بېيجىڭ كانادادىن جۇڭگوغا كەلگەن.

ئۇ خىزمەت ئۈستىدە قۇربان بولغان.
مېنىڭ ئوكام بېيجىڭدە ئوقۇغان.
ئۇنىڭ بېشىدىن نۇرغۇن ئىشلار ئوتكەن.
سۆيەتداشلار توۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:
(1) پېيىل يىلتىزىغا، ياكى زامان، دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق فورمىلىرىدا كەلگەن پېئىللارغا "غان، قان، گەن، كەن" قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
ئال ــ ئالغان، ئېلىۋاتقان، ئالىدىغان، ئېلىنغان، ئالدۇرغان، ئېلىشقان، ئالمىغان، ئالدۇرۇلمىغان، ئالمايدىغان دېگەنگە ئوخشاش.
(2) پېيىل يىلتىزىغا "ئان، ئەن" ۋە يوقلۇقتا "ماس، مەس" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
بارار جايىم، كورەر كوزۈم، كېتەر، كەتمەس، بولار ــ بولماس دېگەنگە ئوخشاش.

3. رەۋىشداش

ھەم پېئىللىق، ھەم رەۋىشلىك خۇسۇسىيەتىكە ئىگە بولغان، پېئىلنىڭ شەخس، سان ۋە زامان كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلەنمەيدىغان، پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش ــ ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان پېيىل شەكلى رەۋىشداش دەپ ئاتىلىدۇ.
رەۋىشداشلار رەۋىشكە قاراپ يۇز تۇتقان پېيىل شەكلى بولۇپ، ئۇ ھەم پېئىللىق، ھەم رەۋىشلىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.
رەۋىشداشلارنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيىتى:
(1) پېئىلنىڭ ئوتۇملۇك ھەم ئوتۇمسىز شەكلىنى ساقلاپ قېلىپ، ئوز ئوبېكتىنىڭ ۋاستىلىك باكى بىۋاستە ھالدا تولدۇرغۇچى بولۇپ

كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:
ھەر بىر سوزۇكنى ئويلاپ سوزلە.
دەرسنى تۇگىتىپ دەم ئالىمىز.
كىتاپخانىغا بېرىپ كەلدۇق.
(2) قوشما پېئىللارنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. مەسىلەن:
ئوقۇۋالدىم، ئوقۇۋالايلى، ئوقۇۋالدۇق، يېزىۋەتتىم، كورۇپ باقمەن، يېزىپ بولدۇم دېگەنگە ئوخشاش.
(3) پېيىلغا ئوخشاشلا، دەرىجە، بولۇشلۇق ھەم بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىلىرىگە ئىگە. مەسىلەن:
ياساپ، ياسىنىپ، ياسىلىپ، ياسىشىپ، ياساشتۇرۇپ، ئوقۇپ، ئوقۇماي، كېلىپ، كەلمەي دېگەنگە ئوخشاش.
(4) بېقىندىلىق قوشما جۇملىلەردە بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
زىمىستان قىش ئايالقىشىپ، يېقىملىق باھار يېتىپ كەلدى.
رەۋىشداشلارنىڭ رەۋىشلىك خۇسۇسىيىتى:
(1) رەۋىشكە ئوخشاشلا، شەخسلىك پېئىلدىن ئۇقۇلغان ئىش ــ ھەرىكەتنىڭ سەۋەبى، مەقسىدى، ۋاقتى قاتارلىق ھالەتلەرنى بىلدۈرۈپ، جۇملىدە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئويناپ سوزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سوزلە.
تۇرسۇن يۇگۇرۇپ كەپتۇ.
مەن كېلىپلا ئىشقا چۇشتۇم.
بىز ئوقۇغىلى كەلدۇق.
ئۇ، يامغۇر يېغىپ قېلىپ كېلەلمىدى.

(2) هالەت رەۋىشلىرىگە ئوخشاشلا، سۈپەت دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

چىرايىڭنى ئېچىپراق سوزلىگىن.

ئۇ تارتىنىپراق سوزلىدى.

سەن تازا ۋاقىراپ سوزلىدىڭ.

مەن بەك ئالدىراپ كەلدىم.

(3) رەۋىشكە ئوخشاشلا، ئاددىي جۈملىلەردە هالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئالدىراپ كەلدى. (رەۋىشداش)

ئۇ چاپسان كەلدى. (رەۋىش)

ئۇ هازىر كەلدى. (رەۋىش)

ئۇ تامغىنى يەپلا كەلدى. (رەۋىشداش)

ئۇ ئاتايىن كەلدى. (رەۋىش)

ئۇ ئۈگەنگىلى كەلدى. (رەۋىشداش)

رەۋىشداشلار توۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

(1) پېئل يىلتىزىغا ۋە پېئل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن پېئللارغا "پ، پ، ئۈپ، ئۇپ (üp)" قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلە + پ = ئىشلەپ　　ياز + پ = يېزىپ

تۇر + ئۇپ = تۇرۇپ　　كور + ئۇپ = كورۇپ

بۇ خىل قوشۇمچىلار بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەتنىڭ هالىتى ياكى سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئولتۇرۇپ سوزلىدى.

يامغۇر يېغىپ قېلىپ بارالمىدىم.

(2) "ئا، ئە، ي" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭا-ماڭا، كۈلە-كۈلە، بارا-بارماي دېگەنگە ئوخشاش.

(3) "غىچە، قىچە، گىچە، كىچە" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەتنىڭ ئۇرۇنلىنىش-ئورۇنلانماسلىغا شەرت بولۇپ، ۋاقىت چېكىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سەن يېزىپ بولغىچە، مەن كېلىمەن.

ۋاقىت توشمىغىچە ئىشتىن چۈشمەيمەن.

ئۇ كەلگىچە ئىشلەپ تۇرغىن.

سەن كەلمىگىچە ئويدىن چىقمايمەن.

(4) "غاچ، قاچ، گەچ، كەچ" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەت بىلەن بىر مەزگىلدە بولىدىغان ياكى بولمايدىغان قوشۇمچە هەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ، بەزىدە سەۋەپ-نەمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىتاۋنى ئالغاچ كەلدىم.

خەتنى بەرگەچ كېلەمەن.

قاسىمغا يولۇققاچ كەل.

(5) "غاچقا، قاچقا، گەچكە، كەچكە" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پېئلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-هەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

"پات هەل قىلىش" پىلانى ئاللىقاچان بىتچىت بولغاچقا،

"پات سۇلهى ياساش" زەھەرلىرىنمۇ چېچىپ باقتى.
جۇڭخۇا خەلقى كۇن ساناپ ئورلەپ ئوسۇۋاتقاچقا،
ئۇ پىلانلارنىمۇ پاچاق-پاچاق قىلىپ چاقتى.
—ل. مۇتەللىپ.

(6) "غىلى، قىلى، گىلى، كىلى" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇ خىل يول بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئىككىنچى بىر پەيلدا ئېيتىلغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەقسەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغىلى كەلدىم.
دادام مېنى كورگىلى كەپتۇ.
ئاكام ئۇن تارتقىلى كەتتى.
بىز كوچەت تىككىلى بارىمىز.

كونۇكمە:

توۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇپ چىقىپ پەيللارنى تەپسىلار ۋە ئۇنىڭ قانداق پەيل ئىكەنلىگىنى، جۇملىدە نىمە ۋەزىپىدە كەلگەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىز كونا دۇنيا بىلەن كۇرىشۋاتىمىز،
ھەر بىر ئىشتا،
ھەر قەدەمدە
چېپىش ياساپ،
بىر-بىرىمىزنى سورىشۋاتىمىز.
ئالدىمىز پولاتتەك قاتقان،
بولغاچقا خۇددى ۋولقان
كويدۇرىدۇ ئەسكىنى—
قىلىپ كۇكۇم تالقان؛
قاراڭلار كەينىمىزگە!
رەڭمۇ-رەڭ، چىپ-چىرايلىق

يېڭىشتىن گۇللەر ئېچىلغان،
قاراڭغۇ، قاڭسىق بۇلۇڭلارغا—
خۇشبۇي چېچىلغان.
مانا!
كونا دۇنيا بىلەن خوشلىشۋاتىمىز،
خۇراپات بىلەن ئېلىشۋاتىمىز،
ھەر قەدەمدە سېلىشتۇرىمىز.
شۇڭلاشقا،
ئولكىمىزدە ئىستىقبال چېچەكلىدى،
بىز بۇلبۇللىرى
سايراۋاتىمىز،
ھاياتقا ئىشقى-شەۋقىمىز بىلەن قاراۋاتىمىز،
خەلق خىزمىتىگە يارىۋاتىمىز،
نادانلارنىڭ سەت چاچلىرىنى تاراۋاتىمىز،
ئەسكىلىكلەر ئورنىغا يېڭىلىقلار،
كورۇنۇۋاتىسىلەر، قاداۋاتىمىز.
(ل. مۇتەللىپ: «كۇرىشۋاتىمىز»دىن)

يەتتىنچى باپ رەۋىش

§1 رەۋىش ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

رەۋىش ئۈيغۇر تىلىدىكى مۇستەقىل سوز تۈركۈملىرىنىڭ بىرىدۇر. رەۋىش پېئل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى، يەنى ئۇلارنىڭ ئورنى، ۋاقتى، ھالىتى، مەقسىدى، مىقدارى ۋە ئۇسۇلى قاتارلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ.

دەمەك، پېئل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سوز تۈركۈمى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىشمۇ باشقا سوز تۈركۈملىرىگە ئوخشاشلا، ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر رەۋىشنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىدە كورۈلىدۇ. رەۋىشنىڭ باشقا سوز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) رەۋىش جۈملىدە پېئل ۋە سۈپەتنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ ھەمدە پېئل ۋە سۈپەتكىلا باغلىنىپ، ئۇلارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ، ئوزى سۈپەت تەرىپىدىن ئېنىقلانمايدۇ. مەسىلەن:

ئارمىيىمىز قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى.

جۈزۈئلى بىزنىڭ قەلبىمىزدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

خىزمەتلەر بارغانسېرى ياخشىلانماقتا.

ئەمۇنچىلارنىڭ ئىش ئىزلىرىدىن ناھايىتى زور ئىلھام ئالدۇق.

(2) رەۋىشنىڭ ئوزىگە خاس گىرامماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق، شۇڭا رەۋىش جۈملىدە قايسى سوز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كەلسە، شۇ سوز تۈركۈمىگە خاس گىرامماتىكىلىق فورمىدا كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار يۇقۇرىدىن توۋەنگە چۈشتى.

تۇرمۇشىمىز كۈندىن-كۈنگە ياخشىلانماقتا.

كوپنى كورگەن كوپ بىلىدۇ.

گەپنى ئازراق قىلىپ، ئىشنى كوپرەك قىلايلى.

بىز ھەر كۈنى سەھەردە يۈگۈرىمىز.

(3) رەۋىش ئوزىگە خاس رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە. بۇ قوشۇمچىلار باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس سوزلەرگە ئۇلىنىپ، تۈرلۈك مەنىلەرنى ئۇقتۇرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاساسەن، ئومۇمەن، قەستەن، خۇسۇسەن، مەجبۇرەن، قەھرىمانە، جەسۇرانە، قىسقىچە، مەرتىلەرچە، بولەكچە، بارغانسېرى، كونسېرى، يازغىچە، قىشقىچە، كۈزگىچە دېگەنگە ئوخشاش.

§2 رەۋىشنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئاددى رەۋىش، قوشما رەۋىش ۋە ياسالما رەۋىش دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ئاددى رەۋىش

بىرلا سوز تومۇرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن رەۋىشلەر ئاددى رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: چاپسان، ئاستا، ھازىر، كېچە، ئاز، نۇرغۇن، ئەتە،

ئەتەي، ئاران، تەس، دائىم، تېخى، ھېلى، بۇرۇن، كېيىن، ئاۋال، بايا، ئەمدى، نېرى، يېزى، سەل، ھامان، بەك، ناھايىتى، ئەڭ، يۇقۇرى، توۋەن، دەررۇ، دەرھال دېگەنگە ئوخشاش.

2. قوشما رەۋىش

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن، ياكى ئىككى سوزنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە قاتارلىشىپ كېلىشىدىن تۈزۈلگەن رەۋىشلەر قوشما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: نېرى-يېرى، ئالدى-كەينى، ئالمان-تالمان، ئوپۇل-توپۇل، سەل-پەل، يانمۇ-يان، ئەپچىللىك بىلەن، بىردەمدە، بىر يولى، بىر تالاي، شۇ يەردە، ئاز-ئازدىن، قولمۇ-قول، بىكار-دىن-بىكار، ئىلگىر-كېيىن، يۇقۇرى-توۋەن، پىداكارلىق بىلەن، چاققانلىق بىلەن، توغرىدىن-توغرا، مۇقەررەر ھالدا، غەلىبە بىلەن، ئوچۇقتىن-ئوچۇق، ئەتە-ئاخشىمى، كۈن بويى دېگەنگە ئوخشاش.

3. ياسالما رەۋىش

تۈپ سوزلەرگە تۈرلۈك سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر ياسالما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئومۇمەن، مەجبۇرەن، ئاساسەن، خۇسۇسەن، يازچە، قىشچە، قىسقىچە، باشقىچە، ئۇقتەك، ئاقسىغاندەك، ئىچكىرى، تاشقىرى، قىسمەن، پۈتۈنلەي، ھېلىغىچە، يېقىنغىچە، چۈشكىچە، ئەتىگىچە دېگەنگە ئوخشاش.

تۈپ سوزلەرگە ئۇلىنىپ ياسالما رەۋىشلەرنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار "ئەن، چە، ىچە، غىچە، قىچە، گىچە، كىچە، سېرى، دەك، تەك، كىرى،

فىرى، لەي" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇنىڭدىن باشقا، ياسالما رەۋىشلەر بەزى سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا تىلىمىزدىكى بىر قىسىم كېلىش قوشۇمچىلىرى ئوزىنىڭ سوز تۈرلىگۈچى خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ رەۋىش ياسىغۇچى (سوز ياسىغۇچى) قوشۇمچە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالغا، ئارقىغا، كۈنىگە، بەزىدە، كۈندە، ئەزەلدىن، توساتتىن، ئىلاجسىزلىقتىن، بۇ ياقتا، يىراقتىن، ھەر يەردىن، توۋەندىن، يۇقۇرىغا، چۈشتە، ئۇ يەردە، ئۇستىدە، يېقىندا، بىكاردىن-بىكارغا دېگەنگە ئوخشاش.

§3 رەۋىشنىڭ تۈرلىرى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر ئوزلىرىنىڭ بىلدۈرىدىغان مەنىسىگە ۋە جۈملىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، ھالەت رەۋىشلىرى، ئورۇن رەۋىشلىرى، ۋاقىت رەۋىشلىرى، مىقدار رەۋىشلىرى، كۈچەيتىش رەۋىشلىرى ۋە مىقدار رەۋىشلىرى دەپ 6 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ھالەت رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك ھالەتلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت رەۋىشلىرى جۈملىدە "قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ قانداق ھالدا؟ قانداق يوسۇندا؟ قانداقچە؟ "دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتەي، ئاران، تەس، دائىم، تېخى، ھېلى، بۇرۇن، كېيىن، ئاۋال، بايا، ئەمدى، نېرى، بېرى، سەل، ھامان، بەك، ناھايىتى، ئەڭ، يۇقۇرى، توۋەن، دەررۇ، دەرھال دېگەنگە ئوخشاش.

2. قوشما رەۋىش

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن، ياكى ئىككى سوزنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە قاتارلىشىپ كېلىشىدىن تۇزۇلگەن رەۋىشلەر قوشما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: نېرى-بېرى، ئالدى-كەينى، ئالمان-تالمان، ئوپۇل-توپۇل، سەل-پەل، يانمۇ-يان، ئەپچىللىك بىلەن، بىردەمدە، بىر يولى، بىر تالاي، شۇ يەردە، ئاز-ئازدىن، قولمۇ-قول، بىكار-دىن-بىكار، ئىلگىر-كېيىن، يۇقۇرى-توۋەن، پىداكارلىق بىلەن، چاققانلىق بىلەن، توغرىدىن-توغرا، مۇقەررەر ھالدا، غەلىبە بىلەن، ئوچۇقتىن-ئوچۇق، ئەتە-ئاخشىمى، كۇن بويى دېگەنگە ئوخشاش.

3. ياسالما رەۋىش

تۇپ سوزلەرگە تۇرلۇك سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان رەۋىشلەر ياسالما رەۋىش دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئومۇمەن، مەجبۇرەن، ئاساسەن، خۇسۇسەن، يازىچە، قىشچە، قىسقىچە، باشقىچە، ئوقەتەك، ئاقسىغانىدەك، ئىچكىرى، تاشقىرى، قىسمەن، پۈتۈنلەي، ھېلىغىچە، يېقىنغىچە، چۇشكىچە، ئەتىگىچە دېگەنگە ئوخشاش.

تۇپ سوزلەرگە ئۇلىنىپ ياسالما رەۋىشلەرنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار "ئەن، چە، ىچە، غىچە، قىچە، گىچە، كىچە، سىرى، دەك، تەك، كىرى،

فىرى، لەي" قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بۇنىڭدىن باشقا، ياسالما رەۋىشلەر بەزى سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلارنىڭ يارىمى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا تىلىمىزدىكى بىر قىسىم كېلىش قوشۇمچىلىرى ئۇزىنىڭ سوز تۇرلىگۇچى خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ رەۋىش ياسىغۇچى (سوز ياسىغۇچى) قوشۇمچە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالغا، ئارقىغا، كۇنىگە، بەزىدە، كۇندە، ئەزەلدىن، توساتتىن، ئىلاجسىزلىقتىن، بۇ ياقتا، يىراقتىن، ھەر يەردىن، تۇۋەندىن، يۇقۇرىغا، چۇشتە، ئۇ يەردە، ئۇستىدە، يېقىندا، بىكاردىن-بىكارغا دېگەنگە ئوخشاش.

§3 رەۋىشنىڭ تۇرلىرى

تىلىمىزدىكى رەۋىشلەر ئۇزلىرىنىڭ بىلدۇرىدىغان مەنىسىگە ۋە جۇملىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، ھالەت رەۋىشلىرى، ئورۇن رەۋىشلىرى، ۋاقىت رەۋىشلىرى، مىقدار رەۋىشلىرى، كۇچەيتىش رەۋىشلىرى ۋە مىقدار رەۋىشلىرى دەپ 6 تۇرگە بولۇنىدۇ.

1. ھالەت رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ تۇرلۇك ھالەتلىرىنى بىلدۇرۇپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ھالەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت رەۋىشلىرى جۇملىدە "قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ قانداق ھالدا؟ قانداق يوسۇندا؟ قانداقچە؟ "دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ، ئىش-ھەرىكەتنىڭ قانداق يوسۇندا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇزۇل-كېسىل خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلەيمىز.

ئۇ چاپسان قايتىپ كەپتۇ.

تىلىمىزدىكى "ئۇزۇل-كېسىل، چاپسان، ئىزچىل، ئۇزلۇكسىدىن، ئەستايىدىل، بىۋاستە، قولمۇ-قول، توغرىدىن-توغرا، ئالمان-تالمان، باتۇرلارچە، مۇقەررەر هالدا، غەلىبە بىلەن، پۈختا، چاققانلىق بىلەن، هەدەپ، بىللە، دادىل، ئۈچۈقتىن-ئۈچۈق، بىكاردىن-بىكار، تەستە، تېز، ئاستا، ئاران، ئىلدام، تۈيۈقسىز، ئەپچىللىك بىلەن، مەرتلەرچە، پىيادە، ئۇزلۇكسىز، قەھرىمانلارچە، تېجەشلىك بىلەن، مەجبۇرەن، دەل" قاتارلىق رەۋىشلەر هالەت رەۋىشلىرىدۇر.

هالەت رەۋىشلىرى جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا باغلىنىپ، هالەت ۋەزنىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئورنىدىن ئاران تۇردى.

ئۇ مەرتلەرچە قۇربان بولدى.

دۇشمەن ئۇزلۇكسىدىن يوقالمايدۇ.

ئاز ساندىكى هالەت رەۋىشلىرى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ قالسا خەۋەر بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ تەرەققىياتىمىز چاپسان:

ئۇنىڭ ئالغا بېسىشى بەك ئاستا.

ئۇنىڭ ئايىغى ئىتتىك.

2. ئورۇن رەۋىشلىرى

ئىش-هەرىكەتنىڭ ئورنى ياكى يونۇلۇشىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن رەۋىشلىرى "قەيەر؟ نە؟ قەيەردە؟ نەدە؟ نەدىن؟ قەيەر-

گە؟ نەگە؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "نېرى، بېرى، ئالدى، ئارقا، ئالغا، ئاستى، يان، يانمۇ-يان، يېقىن، يىراق، ئىچكىرى، تاشقىرى، يۇقۇرى، توۋەن، كەينى، پەستە، هەر تەرەپتىن، ئۇزاق، ئۇزاقتىن، شۇ يەردە" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر ئورۇن رەۋىشلىرىدۇر.

ئورۇن رەۋىشلىرى كوپىنچە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ، جۈملىدە ئاساسەن هالەت ۋەزنىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىلەر نېرى كەتمەي، بېرى كېلىڭلار.

بىز ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارايلى.

يىراقتىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئۇلار ئالدىمىزدا ماڭدى، بىز كەينىدە ماڭدۇق.

3. ۋاقىت رەۋىشلىرى

ئىش-هەرىكەتنىڭ ئومۇمى ياكى كونكرېت ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "بۈگۈن، ئەتە، ئەتىگىنچە، ئۈگۈن، تۈنۈگۈن، بۈيىل، بۇلتۇر، كېلەر يىل، ئاخىر، ئاخىرغىچە، ئاخشام، كېچە، مەڭگۈ، هەمىشە، ئەبىدى، ئەتىگەن، چۈشتە، چۈشكىچە، كۈندۈز، هامان، هازىر، هېلى، هېلىغىچە، دائىم، بايا، بەزىدە، دەسلەپتە، ئەمدى، كۈن بويى، گاھىدا، ئاۋال، ئاخىر، بۇرۇن، سەھەر، ئىلگىرى، كېيىن، قىشىچە، تېخى، تېخىچە، ئۈلۈشكۈن، ئەزەلدىن، كەچقۇرۇن، كەچ، يېقىنغىچە، دەرھال، بارغانسېرى" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر ۋاقىت رەۋىشلىرى بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

ۋاقىت رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىللارغا باغلىنىپ ۋاقىت ھالىتى ۋەزنىپسىدە كېلىدۇ ۋە "قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

يىللارنىڭ قوينى كەڭ، پۇرستى نۇرغۇن،
تاغدەك ئىشلار يىللار بىلەن ئۇرە تۇرىدۇ.
قاراپباق ئاخشامقى بوۋاق كىچككىنە تۇرسۇن—
تۇنۇگۈن ئومۇلەپ، ھە.....بۈگۈن مېڭىپ يۇرىدۇ.

—ل.مۇتەللىپ

4. مەقسەت رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن بولغان ياكى بولمىغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەر مەقسەت رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى، "ئەتەي، قەستەن، زورمۇ-زور، دۇشمەنلىك بىلەن، توساتتىن، ئاتايىن، ئىلاجسىزلىقتىن، سۈيىقەست بىلەن، مەقسەتلىك ھالدا" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر مەقسەت رەۋىشلىرى جۈملىسىگە كىرىدۇ.

مەقسەت رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىللارغا باغلىنىپ مەقسەت ھالىتى ۋەزنىپسىدە كېلىدۇ ۋە "نېمىشقا؟ نېمە ئۈچۈن؟ نېمە مەقسەت بىلەن؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۈگۈن ئەتەي كەلمىدى.
سەن مېنىڭ كوزقارىشىمنى قەستەن بۇرمىلاۋاتىسەن.
ئۇلار ئوزىنىڭ كوزقارىشىنى بىزگە زورمۇ-زور تاڭماقچى.
مەن ئاتايىن سىزنى چاقىرغىلى كەلدىم.

5. كۈچەيتىش رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ بولىدىغانلىغىنى كۈچەيتىپ ئىپادىلەيدىغان ياكى سۈپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان رەۋىشلەر كۈچەيتىش رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "ئەڭ، ناھايىتى، ئىنتايىن، تازا، خويما، بەك، ئاجايىپ، راسا، تولىمۇ، جەزمەن، چوقۇم، ھەرگىز، تېخىمۇ، بەكمۇ، پەقەت، زادى، قەتئى، كارامەت، تامامەن" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر كۈچەيتىش رەۋىشلىرى جۈملىسىدىندۇر.

كۈچەيتىش رەۋىشلىرى جۈملىدە پېئىلغىمۇ، سۈپەتكىمۇ باغلىنىپ كېلىدىغان رەۋىش بولۇپ، پېئىلغا باغلانغاندا شۇ پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغان ياكى ئاشمايدىغانلىغىنى جەزمەنلەشتۈرۈش، ئىش-ھەرىكەتنىڭ توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىگىنى كۈچەيتىپ كورسىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، سۈپەتكە باغلانغاندا سۈپەتنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۈگىنىشكە بەك تىرىشىدۇ.
مەن يېغىنغا جەزمەن قاتنىشىمەن.
ئۇلار خەنزۇچە گەپنى ناھايىتى ياخشى سوزلەيدۇ.
سەن خەتنى تولىمۇ چىرايلىق يازىسەن.

بۇ مىسالىلاردىكى "بەك، جەزمەن" دېگەن رەۋىشلەر پېئىلغا باغلىنىپ كېلىپ، ھالەت ۋەزنىپسىنى ئوتىگەن؛ "ناھايىتى"، "تولىمۇ" دېگەن رەۋىشلەر سۈپەتكە باغلىنىپ كېلىپ، شۇ سۈپەت بىلەن بىللە ئېنىقلىغۇچى ۋەزنىپسىنى ئوتىگەن.

كۈچەيتىش رەۋىشلىرىنىڭ بەزىلىرى سۈپەتكە باغلانمايۇ، پېئىلغىلا

باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: "جەزمەن، ھەرگىز، پەقەت، زادى، قەتئى" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

كۇچەيتىش رەۋىشلىرى جۇملىدە پېيل ۋە سۈپەتكە باغلىنىپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە رەۋىشكە باغلىنىپ كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن:

ناھايىتى ئاستا، بەك چاپسان، تولىمۇ توۋەن، ناھايىتى بۇرۇن، ئىنتايىن كوپ، تېخىمۇ ئاز دېگەنگە ئوخشاش.

6. مىقدار رەۋىشلىرى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى مولچەر تەرىقىسىدە كۆرسىتىپ كېلىدىغان رەۋىشلەر مىقدار رەۋىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "ئاز، كوپ، نۇرغۇن، جىق، بىرئاز، ئاز-ئازدىن، ئازغىنە، بىر تالاي، ئانچە-مۇنچە، شۇنچە، ئۇمۇمەن، ئاساسەن، تامامەن، قىسقىچە" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر مىقدار رەۋىشلىرىدۇر.

مىقدار رەۋىشلىرى جۇملىدە ئاساسەن پېيلىغا باغلىنىپ كېلىپ ھالەت ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ، بەزىدە ئىسىمغا باغلىنىپ كېلىپ ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئوتىشى مۇمكىن، بەزى مىقدار رەۋىشلىرى جۇملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ قالسا خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئوتىشىمۇ مۇمكىن. مىقدار رەۋىشلىرى "قانچە؟ قانچىلىك؟" دېگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاز سوزلەپ، كوپ تىڭشا. (ھالەت)

ئۇ قىسقىچە سوزلىدى. (ھالەت)

تېچلىقنىڭ تەرەپدارلىرى كوپ. (خەۋەر)

بىز نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدۇق. (ئېنىقلىغۇچى)

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۇملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ رەۋىشلەرنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق رەۋىش ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ئۇ شۇنچە يىراق يەردىن چاپسان قايتىپ كەلدى.

ئوسمان بۇ جايدا كوپ تۇرمىدى.

يىغىنغا ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم كەلدى.

يېقىندىن بۇيان ئۇنىڭ ئالغا بېسىشى تېز بولدى.

ئۇچ كۈندىن بېرى يامغۇر قاتتىق يېغىۋاتىدۇ.

تۇنۇگۈن ھاۋا تۇيۇقسىز تۇتۇلۇپ قالدى.

ئۇ دۇشمەنگە قارشى قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى.

ئوقۇتقۇچىمىز بىزگە دەپتەرنى بەشتىن تارقاتتى.

مەن توپ ئويناشنى ئانچە-مۇنچە بىلمەن.

سەككىزىنچى باپ مىقدار سوز

§1 مىقدار سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سوزلەر بار. بۇنداق سوزلەر ئادەم ياكى نەرسىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچى، بەش دانە ئالما، ئون كىلو ماي، توت قۇتا سىيا، ئۈچ قاپ بوغۇر، ئالتە مېتر خەسە، بىر چىشلەم نان، ئىككى تىلىم قوغۇن، يەتتە ئورۇم سامساق، ئۈچ قېتىم كوردۇم، ئىككى نوۋەت باردىم دېگەندەك ئوخشاش.

دەمەك، شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرى مىقدار سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

مىقدار سوزلەر تىلىمىزدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە بىر سوز تۈركۈمى سۈپىتىدە ئۆگىنىلمەي كەلدى. بىرىنچىدىن، مىقدارنى ئىپادىلىگۈچى سوز بىرىكمىلىرى سان بىلەن ئىسىمنىڭ، ياكى سان بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولغاچقا، ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىدا مىقدارنىلا ئىپادىلىگۈچى سوزلەر ئانچە كوپ بولمىغاچقا، مىقدار سوزلەر مۇستەقىل سوز تۈركۈمى ھىساپلانمايۋاتىدۇ، مېنىڭچە بۇنداق قاراش مۇۋاپىق ئەمەس. مىقدار سوزلەرنىڭ كوپچىلىگى سان بىلەن ئىسىمنىڭ، ياكى سان بىلەن

پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى، مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ۋە سىنتاكسىسلىق رولى جەھەتتىن ئىسىم، پېئىل ۋە باشقا سوز تۈركۈملىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىقدار سوزنى مۇستەقىل سوز تۈركۈمى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

§2 ئەسلى مىقدار سوز ۋە نىسبى مىقدار سوز

مىقدار سوزلەر كېلىپ چىقىش مەنبەسى جەھەتتىن ئەسلى مىقدار سوز ۋە نىسبى مىقدار سوز دەپ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ.

ئەسلى مىقدار سوزلەر ئەزەلدىنلا مىقدارنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلغان، باشقا سوز تۈركۈمىگە كىرگۈزۈلمىگەن سوزلەر بولۇپ، ئۇلار ھېسلىمۇ مىقدارنى ئىپادىلەش ئۈچۈنلا قوللىنىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

نەپەر، دانە، كىلومېتر، كىلوگىرام، تونا، مېتر، چارەك، مىسقال، جەك، سەر دېگەندەك ئوخشاش.

نىسبى مىقدار سوزلەر دېگەندە، ئەسلىدە مىقدار سوز بولماستىن، ئىسىم ياكى پېئىلغا تەۋە سوزلەرنىڭ سان بىلەن بىرىكىشى نەتىجىسىدە مىقدار سوزگە ئايلانغان سوزلەر كوزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق سوزلەرمۇ شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

4 تاغار بۇغداي، 5 خالتا ئون، بىر سانduق كىتاپ، ئىككى ماشىنا كومۇر، ئىككى تەخسە ئاش، بىر پىيالە چاي، 4 باغ پالەك، ئىككى قېتىم يىمپ، بىركاپام ئاش، 10 باغ بىدە، بىر چاقىرىم يول دېگەندەك ئوخشاش.

نىسبى مقدار سوزلەر ئىسمدىن كېلىپ چىقىقان مقدار سوز ۋە پېئىلدىن كېلىپ چىققان مقدار سوز دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

ئىسمدىن كېلىپ چىققان مقدار سوز دىگىنىمىز ئىسىملار ئىچىدىكى مقدارنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدىغان ئىسىملارنىڭ سان بىلەن بىرىكىپ كېلىپ، شەيئىلەرنىڭ مقدارىنى بىلدۈرىدىغان سوز بىرىكمىلىرىدۇر. بۇنداق سوزلەر ئەسلىدە ئىسىم بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار سان بىلەن بىرىككەندىن كېيىن مقدارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى لىگەن ئاش، بىر قوشۇق چاي، بىر ھارۋا ئوتۇن، 4 چېلەك سۇ، ئىككى سېۋەت شاپتۇل، 3 باش پىياز دىگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ ھەرقانداقىغا سان بىلەن بىرىكىپ مقدار سوزنى ھاسىل قىلىۋەرمەيدۇ، پەقەت ئولچەم بولۇپ كېلەلەيدىغان ئىسىملارلا سان بىلەن بىرىكىپ مقدار سوزنى ھاسىل قىلالايدۇ.

مەسىلەن، "بىر ساندۇق كىتاپ" دىگىلى بولىدۇ، لېكىن "بىر كىتاپ ساندۇق" دىگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، "شەھەر، مەكتەپ، ئەمەت، قەلەم" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەردىن مقدار سوز ياسالمايدۇ.

پېئىلدىن كېلىپ چىققان مقدار سوز دىگىنىمىز بۇيرۇق پېئىلارغا مقدار سوز ياسىغۇچى "م، ىم، ئۇم" قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان مقدار سوزلەردۇر. بۇنداق مقدار سوزلەرمۇ سان بىلەن بىرىكىپ مقدارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوتلا + م = ئوتلام (بىر ئوتلام چاي)

تىل + ىم = تىلىم (ئىككى تىلىم تاۋۇز)

يوت + ئۇم = يوتۇم (بىر يوتۇم سۇ)

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىلارنىڭ ھەرقانداقىغىمۇ مقدار سوز ياسىلىۋەرمەيدۇ، بۇنىڭدىمۇ پەقەت ئولچەشكە بولىدىغان شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك پېئىلارغىلا قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق مقدار سوز ياسغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

"بىر سقىم توپا، ئىككى ماكىدام يەر، 4 باغلام شاك، بىر تۇتام پاختا، بىر يۇدۇم يانتاق" دەپ قۇللىنىشقا بولىدۇ، لېكىن "ياز، ئىشلە، كەت، تۇر" دىگەنگە ئوخشاش پېئىلارغا ئاشۇنداق قوشۇمچىلارنى قوشۇپ مقدار سوز ياسغىلى بولمايدۇ.

§3 مقدار سوزنىڭ قوللىنىلىشى

مقدار سوزلەرنى ئومۇمەن ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ مقدارىنى بىلدۈرگۈچى مقدار سوز ۋە ئىش-ھەركەتنىڭ مقدارىنى بىلدۈرگۈچى مقدار سوز دەپ ئىككى خىلغا بولۇش مۇمكىن.

ئادەم ياكى شەيئىلەرنىڭ مقدارىنى بىلدۈرگۈچى مقدار سوزلەر ئادەم ياكى نەرسىلەرنىڭ مقدارىنى ياكى مقدار بىرلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

5 نەپەر ئىشچى، 4 دانە قەلەم، بىر قاچا سۇ، ئىككى تاغار بۇغداي، 20 كىلو گوش، ئىككى يوگەم تاماكا، 30 مېتىر چېپەرقوت، ئۈچ بولاق قەنت، توت سەر ئالتۇن دىگەنگە ئوخشاش.

ئىش-ھەركەتنىڭ مقدارىنى بىلدۈرگۈچى مقدار سوزلەر ئىش-پائالىيەتلەرنىڭ مقدارىنى ياكى مقدار بىرلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قېتىم ئوقۇدۇم، توت قېتىم كوردۇم، بىر قۇر قاراپ

چقتىم، ئىككى نوۋەت باردىم، توت چامدام ماڭدىم دىگەنگە ئوخشاش.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مقدار سوزلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى شەيئىلەرنىڭ مقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ، ھەركەتنىڭ مقدارىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

ئىككى قېتىم يېپ (نەرسە مقدارى)، ئىككى قېتىم كوردۇم (ھەركەت مقدارى)، بىر قۇر كىيىم (نەرسە مقدارى)، بىر قۇر كورۇپ چقتىم (ھەركەت مقدارى)، بىر چىشلەم نان (نەرسە مقدارى)، بىر چىشلەم يىدى (ھەركەت مقدارى) دىگەنگە ئوخشاش.

مقدار سوزلەرنى يەنمۇ ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ كونكرىت قوللىنىلىشى جەھەتتە توۋەندىكى پەرقلەرنىڭ بارلىغىنى بىلىمىز.

(1) بىر قىسىم مقدار سوزلەر ئۇزۇنلۇق جەھەتتىكى مقدار بىرلىگىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا ئۇزۇنلۇق ئولچىمى ھىساپلىنىدىغان "كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، چاقىرىم، پوتەي، گەز، غېرىچ" دىگەنگە ئوخشاش مقدار سوزلەر كىرىدۇ. مەسلەن:

بىر چاقىرىم يول، ئىككى پوتەي يول، 5 كىلومېتىر ئارىلىق، 10 مېتىر رەخت، 20 گەز خام، بىر غېرىچ يەر دىگەنگە ئوخشاش.

(2) بىر قىسىم مقدار سوزلەر ئېغىرلىق جەھەتتىكى مقدار بىرلىگىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا ئېغىرلىق ئولچىمى ھىساپلىنىدىغان "تونا، كىلوگرام، گىرام، چارەك، جىك، كۇرە، مىسقال، سەر" دىگەنگە ئوخشاش مقدار سوزلەر كىرىدۇ. مەسلەن:

4 تونا كومۇر، 100 كىلو گۈرۈچ، 500 گىرام سوت، 5 چارەك

قوناق، 10 جىك ماي، بىر مىسقال رەڭ، ئۈچ سەر ئالتۇن دىگەنگە ئوخشاش.

(3) بىر قىسىم مقدار سوزلەر ھەجىم جەھەتتىكى مقدارنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ھەجىم جەھەتتىكى مقدارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن مەخسۇس ئولچەش ئەسۋاپلىرى ئىشلىتىلسە، بۇنىڭدا "كۇپ، لېتىر" دىگەنگە ئوخشاش مقدار سوزلىرى قوللىنىلىدۇ؛ مەخسۇس ئولچەش سايمانلىرى ئىشلىتىلمىسە، بۇنىڭدا تەخمىنەن مقدارنى ئىپادىلەيدىغان مقدار سوزلەر قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

ئىككى لېتىر سۇت، 5 كۇپ شېغىل، بىر سقىم توپا، بىر چېلەك سۇ، ئىككى خالتا ئۇن، بىر ماشىنا كومۇر، بىر ھارۋا ئوتۇن، بىر ئوتلام چاي دىگەنگە ئوخشاش.

(4) بىر قىسىم مقدار سوزلەر ئۇزۇنلۇق، ئېغىرلىق ياكى ھەجىم جەھەتتىكى مقدارنى بىلدۈرمەي، يەككىلىك، ئايرىملىق ۋە باشقا جەھەتتىكى مقدارنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق مقدار سوزلەرگە "نەپەر، دانە، تال، پارچە، باش، ساپ، نۇسخا، باغ، باغلام، توپ، جۇپ، قېتىم" دىگەنگە ئوخشاش مقدار سوزلەر كىرىدۇ. مەسلەن:

30 نەپەر ئوقۇغۇچى، 10 دانە ئانار، 5 تال ياغاچ، 4 پارچە كىگىز، 6 باش پىياز، 3 باش قوناق، بىر ساپ ئۇزۇم، 7 نۇسخا گېزىت، 9 باغ پالەك، 8 باغلام ئوتۇن، ئىككى توپ ئۇجمە، بىر جۇپ پەلەي، 4 قېتىم يېپ، ئىككى قېتىم كوردۇم، توت نوۋەت باردىم، بىر قۇر كوزدىن كەچۈردۇم دىگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، دائىرە ياكى مەيداننىڭ يۇزىنى، ۋاقىت بىرلىكلىرىنى، كۇچ-قۇۋۋەت بىرلىكلىرىنى، سۈرئەت-تېزلىك بىرلىكلىرىنى، بولۇپمۇ تەبىي پەن ساھەسىدىكى تۈرلۈك كۇچ بىرلىكلىرىنى ئىپادى-

لەپ بېرىدىغان مىقدار سوزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

كۇۋادىرات ـ مېتىر، ۋات، كىلوۋات، مېتىر ـ سېكونت، ئېلېكترون ـ ۋولت، كالورىيە، ئات كۈچى، كىلومېتىر ـ سائەت، گىرادۇس، سائەت دېگەنگە ئوخشاش.

§4 مىقدار سوزنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

مىقدار سوزمۇ باشقا سوز تۈركۈملىرىگە ئوخشاشلا ئۆزىگە خاس گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، بۇ خۇسۇسىيەتلەر توۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) مىقدار سوزنىڭ ئەڭ مۇھىم گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى شۈكى، مىقدارنى ئىپادىلىگۈچى سوز بىرىكمىلىرى سان بىلەن ئىسىم ـ دىن ياكى سان بىلەن پېئىلدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ، بۇنداق بىرىكمىلەر تەركىۋىدىكى سوزلەر ئوز ئالدىغا ئايرىم تۇرغاندا ھېچقاچان مىقدارنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ، مىقدار سوزلەرنىڭ ئاساسلىق ئامىلى بولغان "دانە، نەپەر، سىقىم" دېگەن ئاملارمۇ يالغۇز تۇرۇپ مىقدارنى بىلدۈرەلمەيدۇ.

مەسىلەن، "دانە ئانار، نەپەر كىشى، مېتىر رەخت ياكى 5 ئانار، 3 كىشى، 4 رەخت" دەپ ئىشلىتىلمەيدۇ"، "5 دانە ئانار، 3 نەپەر كىشى، 4 مېتىر رەخت، بىر ئوتلام سۇ" دېگەن شەكىلدە قوللىنىلغاندىلا مىقدار سوز بولالايدۇ. "دانە، نەپەر، پارچە، تال" دېگەنگە ئوخشاش مىقدار سوزلەرنى قوللانماي، سانىنىڭ ئۆزىنىلا قوللىنىدىغان ئەھۋالمۇ بار، بۇ چاغدا مىقدار سوز شەكىللەنمىگەن ۋە سان ئۆزىنىڭ خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقاتمىغان بولىدۇ. مەسىلەن:

5 نەپەر ئىشچى (مىقدار)، 5 ئىشچى (سان)، 10 دانە مانتا

(مىقدار)، 10 مانتا (سان)، ئىككى پارچە گىلەم (مىقدار)، ئىككى گىلەم (سان)، توت تال كوچەت (مىقدار)، توت كوچەت (سان) دېگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭدىن باشقا، مىقدار سوزنىڭ ئۆزىنى سانىدىن ئايرىپ قوللىنىشقىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن، "4 مېتىر رەخت، ئىككى ئوتلام چاي" دېگەن سوزلەرنى "مېتىر رەخت، ئوتلام چاي" دەپ قوللىنىشقا بولمايدۇ.

(2) مىقدار سوزلەر مەخسۇس مىقدار سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئىگە، بۇ قوشۇمچىلار پېئىللارغا ئۇلىنىپ مىقدار سوز ياسايدۇ. مەسىلەن:

چىشلە + م = چىشلەم (بىر چىشلەم نان)

يۇت + ئۇم = يۇتۇم (بىر يۇتۇم سۇ)

يۇد + ئۇم = يۇدۇم (بىر يۇدۇم شاخ)

تۇت + ئام = تۇتام (ئىككى تۇتام يۇڭ)

چاقىر + ىم = چاقىرىم (ئىككى چاقىرىم يەر)

(3) مىقدار سوزنىڭ تەركىۋىدە سان بىلەن ئىسىم، ياكى سان بىلەن پېئىل بولسىمۇ، بۇلار مىقدار سوز تەركىۋىدە تۇرۇپ سانىنىڭ، ئىسىمنىڭ ياكى پېئىلنىڭ كاتېگورىيىلىرىگە مەنسۇپ بولغان قوشۇمچىلار بىلەن تۇرلەنمەيدۇ، ئەگەر تۇرلەنسە، مىقدار سوزلۇك خۇسۇسىيىتىدىن ئايرىلغان بولىدۇ.

مەسىلەن، "5 تاغار ئاشلىق" دېگەننى "بەشىنچى تاغار ئاشلىق"، "5 تاغارنىڭ ئاشلىق"، "5 تاغىرىم ئاشلىق" قىلىپ تۇرلىگىلى بولمايدۇ. "بىر توغرام نان" دېگەننى "بىرىنچى توغرام نان"، "بىر توغرامدى نان" (توغرىدى دېگەندىكى "دى" دېگەن قوشۇمچىنى قوشۇپ) دېيىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ.

مقدار سوز شەيئىلەرنىڭ ۋە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مقدارىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغانلىغى ئۈچۈن، جۈملىدە ئىسىم بىلەن پېئىللارغىلا باغلىنىپ كېلىدۇ. ئىسىمغا باغلانغان مقدار سوز بىر پۈتۈن بىرىكمە ھالىتىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ ۋە ئوزى ھېچقانداق ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ. پېئىللارغا باغلانغان مقدار سوز جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

بىز بۇ يىل ئىككى تونىنا كومۇر سېتىۋالدۇق.

كېچىك ماشىنا سائىتىگە 25 كىلومېتىر يول باسىدۇ.

ئاپام بازاردىن بەش مېتىر رەخت ئالدى.

دادام بەش جىڭ ماي سېتىۋالدى.

ئوي سالغىلى بەش تال ياغاچ سېتىۋالدۇق.

بۇ مىسالالاردىكى مقدار سوزلەرنىڭ ھەممىسى ئىسىمنى مقدار جەھەتتىن ئېنىقلاپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

مەن بۇ كىنونى ئىككى قېتىم كوردۇم.

مەن بۇ ماقالىنى بىر قۇر كورۇپ چىقتىم.

ئۇ ئاشتىن بىر كاپام يېدى.

لەغمەنىدىن بىر تەخسە يېدىم.

ئالدىڭلارغا بەش قەدەم مېڭىڭلار.

بۇ مىسالالاردىكى مقدار سوزلەر پېئىلغا باغلىنىپ، جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا، مقدار سوز ئىسىم رولىدا كەلگەندە كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ باشقا ۋەزىپىلەردىمۇ كېلىشى، جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ رەختنىڭ ئىككى مېتىرىنى مەن ئالاي (تولدۇرغۇچى).

گوشنىڭ بىر كىلوسى بىر كوي 50 پۇڭدىن سېتىلدى (ئىگە).

ئانارنىڭ بىر دانىسىنىڭ باھاسى 50 پۇڭ بولدى (ئېنىقلىغۇچى).

قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئارىلىغى 1500 كىلومېتىر (خەۋەر).

(5) مقدار سوز تەركىۋىگە قاتناشقان سان پەقەت ساناق ساندىن ئىبارەت بولىدۇ. ساناق سانلار مقدارنىڭ ئاز-كوپلۇگىگە ئاساسەن، قانچە بولسا بولۇۋېرىدۇ. بەزىدە تەرتىپ سانلار ۋە مولچەر سانلارمۇ مقدار سوز تەركىۋىگە قاتنىشىدۇ.

(6) مقدار سوزلەر جۈملىدە "قانچە؟ نەچچە؟ قانچىلىك؟" دىگەن سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. كوپ ھاللاردا بۇ سوئاللارغا مقدار سوز قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

يۇقۇرىدا نىسبى مقدار سوزنىڭ سان بىلەن ئىسمىنىڭ، ياكى سان بىلەن پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلىدىغانلىغى كورسىتىپ ئوتۇلدى. بۇ ئومۇمى ۋە ئاساسىي ئەھۋال. بۇنىڭدىن باشقا، ئاز ساندىكى مقدار سوزلەر سان بىلەن سۇپەتنىڭ (كوپىنچە ياسالما سۇپەتنىڭ) بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مۇنداق مقدار سوز بىرىكمىسىنمۇ تونۇپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىر يۇمۇلاق يىلىم، بىر ئاشلىق ئۈن، بىر بالىلىق ئائىلە، 4 كىشىلىك ئايال، 100 كىشىلىك تاماق، 50 كىشىلىك ياتاق، 4 ئاتلىق ھارۋا، 6 چاقلىق ماشىنا، 4 چىشلىق توپاق، ئىككى بىسلىق گەپ دىگەنگە ئوخشاش.

توققۇزىنچى باپ ئىملىق سوز

§1 ئىملىق سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

تىلىمىزدا تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل ئاۋازلىرىغا ۋە ھەر خىل ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ياكى شۇ خىل ئاۋاز ۋە شۇ خىل ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر بار. مەسىلەن:

تاراق-تۇرۇق، شار-شۇر، جاراڭ-جۇرۇڭ، گۇلدۇر-گۇلدۇر، يالت-يۇلت، ۋال-ۋۇل، شاق-شۇق دېگەنگە ئوخشاش.

دېمەك، تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە شەيئىلەرنىڭ ئاۋازلىرىغا ۋە ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلغان سوزلەر ئىملىق سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىملىق سوزلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گىراماتىكىلىق رولى جەھەتتىن باشقا سوز تۈركۈملىرىگە ئوخشىمايدۇ، بۇلارمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىملىق سوز گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە بولمىغان، يەنى تۈرلەنمەيدىغان سوز تۈركىمىدۇر.

(2) ئىملىق سوز جۈملىدە كۆپىنچە يارىدەمچى پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ ياكى ئوز ئالدىغا كېلىپ، خەۋەرنى ئېنىقلاپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بەزىدە قوشما خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى. (ھالەت)
يامغۇر شار-شۇر قۇيۇۋاتتى. (ھالەت)
ئۇنىڭ چىشلىرى غاراچ-غۇرۇچ قىلىپ كەتتى. (قوشما خەۋەر)
ئىشنى شاق-شۇق تۈگىتىۋەتتۇق. (ھالەت)
بىر نەرسە ئالدىمغا پوككىدە چۈشتى. (ھالەت)

(3) ئىملىق سوزلەرنىڭ ئوزىگە خاس ئىملىق سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى يوق، ئەمما ئىملىق سوزلەردىن بەزى پېئىل ۋە رەۋىشلەر، بەزىبىر ئىملىقلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

شىلدىرلاش، ۋالىلداش، پاقىرىدى، تاراقلىدى،
جاراڭلاش، ۋاقىراش، لىڭشىش، لاپپىدە، پوككىدە،
مورىدى، مەرەش، تاك-تاكچى، دۇمباق دېگەنگە ئوخشاش.

(4) ئىملىق سوز بىلەن باشقا سوز تۈركۈملىرى ئوزئارا ئوتۇشۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال يوق دېيەرلىك.

(5) ئىملىق سوزلەر قۇرۇلۇشى جەھەتتىن كۆپىنچە جۈپ سوز شەكلىدە كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. ئىملىق سوزلەر بەزىدە باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىپ، ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىشىك غاچچىدە ئېچىلدى. (ھالەت)
بۇ ۋاراڭ-چۇرۇڭ نىمىشقا توختىمايدۇ. (ئىگە)
ۋاراڭ-چۇرۇڭنى توختىتايلى. (تولدۇرغۇچى)
مىش-مىش گەپلەرگە ئىشەنمەيلى. (ئېنىقلىغۇچى)

(6) ئىملىق سوزگە تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس سوزلەر ياسىلىدۇ:

توققۇزىنچى باپ ئىملىق سوز

§1 ئىملىق سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

تىلىمىزدا تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل ئاۋازلىرىغا ۋە ھەر خىل ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ياكى شۇ خىل ئاۋاز ۋە شۇ خىل ھالەتلەرنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر بار. مەسىلەن:

تاراق-تۇرۇق، شار-شۇر، جاراڭ-جۇرۇڭ، گۇلدۇر-گۇلدۇر، يالت-يۇلت، ۋال-ۋۇل، شاق-شۇق دېگەنگە ئوخشاش.

دېمەك، تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ ۋە شەيئىلەرنىڭ ئاۋازلىرىغا ۋە ھالەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ ئېيتىلغان سوزلەر ئىملىق سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىملىق سوزلەر ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە گىراماتىكىلىق رولى جەھەتتىن باشقا سوز تۈركۈملىرىگە ئوخشىمايدۇ، بۇلارمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىملىق سوز گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئىگە بولمىغان، يەنى تۈرلەنمەيدىغان سوز تۈركىمىدۇر.

(2) ئىملىق سوز جۈملىدە كۆپىنچە يارىدەمچى پېئىللار بىلەن بىللە كېلىپ ياكى ئوز ئالدىغا كېلىپ، خەۋەرنى ئېنىقلاپ ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ، بەزىدە قوشنا خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى. (ھالەت)

يامغۇر شار-شۇر قۇيۇۋەتتى. (ھالەت)

ئۇنىڭ چىشلىرى غاراچ-غۇرۇچ قىلىپ كەتتى. (قوشما خەۋەر)

ئىشنى شاق-شۇق تۈگىتىۋەتتۇق. (ھالەت)

بىر نەرسە ئالدىمغا پوككىدە چۈشتى. (ھالەت)

(3) ئىملىق سوزلەرنىڭ ئوزىگە خاس ئىملىق سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرى يوق، ئەمما ئىملىق سوزلەردىن بەزى پېئىل ۋە رەۋىشلەر، بەزىبىر ئىملىقلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

شىلدىرلاش، ۋالىلداش، پاقىرىدى، تاراقلىدى،

جاراڭلاش، ۋاقىراش، لىڭشىش، لاپپىدە، پوككىدە،

مورىدى، مەرەش، تاك-تاكچى، دۇمباق دېگەنگە ئوخشاش.

(4) ئىملىق سوز بىلەن باشقا سوز تۈركۈملىرى ئوزئارا ئوتۇشۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال يوق دېيەرلىك.

(5) ئىملىق سوزلەر قۇرۇلۇشى جەھەتتىن كۆپىنچە جۈپ سوز شەكلىدە كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئاساسەن ھالەت ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. ئىملىق سوزلەر بەزىدە باشقا سوز تۈركۈملىرىنىڭ رولىدا كېلىپ، ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىشىك غاچچىدە ئېچىلدى. (ھالەت)

بۇ ۋاراڭ-چۇرۇڭ نىمىشقا توختىمايدۇ. (ئىگە)

ۋاراڭ-چۇرۇڭنى توختىتايلى. (تولدۇرغۇچى)

مش-مش گەپلەرگە ئىشەنمەيلى. (ئېنىقلىغۇچى)

(6) ئىملىق سوزگە تۆۋەندىكىدەك قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس سوزلەر ياسىلىدۇ:

1) لا، له (شاراقلا، تاراقلا، گۇلدۇرله)؛

2) ئىلدا، ئىلده، ئۇلدا، ئۇلده (تاقىلدا، له‌پىلده، غۇيۇلدا، گۇرۇلده)؛

3) قىرا، كىره (ۋاقىرا، گۇكىره، چىقىرا، پىقىرا، هوكىره)؛

4) را، ره (مەره، هاڭرا، موره)؛

5) شى (لىڭشى).

يۇقۇرىدىكى قوشۇمچىلار ئىملىق سوزله‌ردىن پېيىل ياسايدىغان قوشۇمچىلاردۇر.

"ىده" قوشۇمچىسى ئىملىق سوزله‌ردىن ره‌ۋىش ياسايدىغان قوشۇمچه بولۇپ، بۇنىڭدا ئىملىق سوزنىڭ ئاخىرقى ئۇزۇك تاۋۇشى بىر قېتىم ته‌كرارلىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا "ىده" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسلەن:

تاق + ق + ىده = تاققىده

پوك + ك + ىده = پوككىده

غاچ + چ + ىده = غاچچىده

پىل + l + ىده = پىللىده

بۇنىڭدىن باشقا، ئىملىق سوزله‌ردىن ئاز سانىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئىسىم ياكى سۈپەت ياسىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار. مەسلەن:

"دۇم-دۇم" دېگەن ئىملىق سوزگە "باق" قوشۇلۇپ "دۇمباق" دېگەن ئىسىم ياسىلىدۇ؛ "تاك-تاكچى" دېسەك، "چى" قوشۇلۇپ ئىسىم ياسىلىدۇ؛ "جاراڭلىق، جاراڭسىز" دېسەك، "لىق، سىز" قوشۇلۇپ بىر قىسىم سۈپەتلەر ياسىلىدۇ ۋە باشقىلار.

ئىملىق سوزله‌ردىن باشقا سوزلەر ياسالغاندا قوشۇمچىلار ئاساسەن

ئىملىق سوزنىڭ جۈپ شەكلىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا قوشۇلىدۇ.

§2 ئىملىق سوزنىڭ تۈرلىرى

ئىملىق سوزلەر ئۇزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگە ياكى نىسبىگە ته‌قلىت قىلىپ ئېيتىلغانلىقىغا قاراپ، ئاۋاز ئىملىقلىرى ۋە هالەت ئىملىقلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ئاۋاز ئىملىقلىرى

ته‌بىه‌ت هادىسىلىرىنىڭ ۋە شەيئىله‌رنىڭ هەر خىل ئاۋازلىرىغا ته‌قلىت قىلىپ ئېيتىلغان ئىملىق سوزلەر ئاۋاز ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئىملىقلار ئاڭلاش ئورگانلىرىنىڭ سېزىمى ئارقىلىق ته‌په‌ككۇرىمىزده پەيدا بولغان ئىنكاسنى ئىپادىلەيدىغان سوزله‌رنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئەينى ئاۋازنىڭ ئۆزى ئەمەس، شۇ ئاۋازنى نىسبى دوراش ئارقىلىق هاسىل بولغان سوزله‌ردۇر. مەسلەن:

غاچ-غۇچ، شىلدىر-شىلدىر، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، دۇپۇر-دۇپۇر، ۋاڑ-ۋۇڑ، پاڑ-پۇڑ، جالدۇر-جۇلدۇر، پاڭ-پۇڭ، گۇلدۇر-گۇلدۇر، مو-مو، مه-مه، قاق-قاق، قى-قى-قىق، شار-شۇر، غار-غۇر، غاراس-غۇرۇس، قاراس-قۇرۇس دېگەنگە ئوخشاش.

يېتىپ كه‌لسه تومۇر يورغام تاقۇر — تۇقۇر،
كېچه-كۇندۇز يۇرۇۋېرەر، ئەمەس سوقۇر.

— نىم شېهىت.

2. هالەت ئىملىقلىرى

ته‌بىه‌ت هادىسىلىرىنىڭ تۈرلۈك هاله‌تلىرىگە ته‌قلىت قىلىپ،

شۇلارنى دوراش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئىملىق سوزلەر ھالەت ئىملىقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئىملىقلار كورۇش ئورگانلىرىمىزنىڭ سېزىمى ئارقىلىق تەبىەت ھادىسىلىرىنىڭ تەپەككۇرىمىزدە پەيدا بولغان ئىنكاسىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ۋال-ۋۇل، يالىت- يۇلىت، لەپ-لەپ، پىل-پىل، پاڑ-پۇڑ، يال-يۇل، غىپ-غىپ، چىم-چىم، لىك-لىك، لوم-لوم دىگەنگە ئوخشاش.

ئونىنچى باپ يارەمچى سوز

§1 يارەمچى سوز ھەققىدە ئومۇمىي چۇشەنچە

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانلاردىن باشقا بىر قىسىم سوزلەر بار، بۇنداق سوزلەر ئوز ئالدىغا لىكسىكىلىق مەنە ئۇقتۇرالمايدۇ ۋە ئايرىم قوللىنىلمايدۇ. بۇنداق سوزلەر پەقەت لىكسىكىلىق ھەم گىراممماتىكىلىق مەنىلىرى ئېنىق بولغان سوزلەرنىڭ ياكى پۈتۈن جۇملىنىڭ مەنىسىنى تولۇقلاش ۋە كۇچەيتىش ھەمدە جۇملە بولەكلىرىنى ياكى قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنى ئوزئارا باغلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

دادام بىلەن ئاكام زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ.

بىز خەلق ئۇچۇن ئىشلەيمىز.

بوران قاتتىق چىقىقان بولسىمۇ، لېكىن بىز ئاشلىقنى زىيانغا ئۇچراتمىدۇق.

ئادەم تۇغۇلىدۇ ھەم ئولىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سوزى قالىدۇ.

كىشى بىلەن كىشىنىڭ پەرقى زور بولىدۇ، بۇ پەرق پەقەت بىلىمدىلا، دەيدۇ بۇ تىلىم. (يوسۇپ خاس ھاجىپ سوزى)

بۇ مىساللاردىكى "بىلەن، ئۇچۇن، لېكىن، ھەم" دىگەن يارەمچى سوزلەرنى، جۇملە بولەكلىرىنى ھەم ئاددى جۇملىلەرنى ئوزئارا باغلاپ كەلگەن.

دىمەك، ئوز ئالدىغا لىكسىكىلىق مەنە ئۇقتۇرالمايدىغان، ئەمما

سوز-جۈملىلەرنى ئوزئارا باغلاش، ئۇلارنىڭ مەنىسىنى تولۇقلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سوزلەر يارەمچى سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى يارەمچى سوزلەرمۇ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، بۇ خۇسۇسىيەتلەر توۆەندىكى جەھەتلەردە كورۇلىدۇ:

(1) يارەمچى سوزلەر باشقا سوز تۈركۈملىرىدەك گىراماتىكىلىق كاتىگورىيىلەرگە ئىگە ئەمەس، ئۇلار تۈرلەنمەي، بىر خىل فورمىدىلا كېلىدۇ.

(2) يارەمچى سوزلەر لىكسىكىلىق مەنە ئىپادىلىمەي، گىراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ، بۇ مەنە كونكىرت جۈملىدە ياكى سوز بىرىكمىلىرىدە ئېنىق بىلىنىدۇ.

(3) يارەمچى سوزلەرمۇ مۇستەقىل ئۇرغۇغا ئىگە بولۇپ، تىنىش ئارقىلىق ئايرىپ ئېيتىلىدۇ.

(4) بەزى يارەمچى سوزلەر قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى ئوخشاش ئەمەس. قوشۇمچىلار مەلۇم سوز تۈركۈمىگە خاس سوزلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، تۈرلۈك گىراماتىكىلىق كاتىگورىينى شەكىللەندۈرىدۇ، يارەمچى سوزلەر بولسا مەلۇم سوز تۈركۈمىگە خاس سوزلەرگە باغلىنىپ كېلىپ، قوشۇمچە مەنە ئاڭلىتىدۇ، سوز-جۈملىلەرگە بەلگىلىك تۈس قوشىدۇ ياكى ئۇلارنى ئوزئارا باغلايدۇ.

§2 يارەمچى سوزنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى سوزلەرنىڭ سانى ئانچە كوپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئويناىدىغان رولى ناھايىتى مۇھىم. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يارەمچى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ جۈملىدە ئوتەيدىغان

خىزمىتىگە قاراپ، سوز ئارقا يارەمچىلىرى، باغلىغۇچىلار ۋە ئۇلانمىلار دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. سوز ئارقا يارەمچىلىرى

سوز ئارقا يارەمچىلىرى ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش، ھەركەتنامى ۋە سۈپەتداشلارغا يانداشىپ كېلىپ، مۇشۇ سوزلەرنىڭ جۈملىدە باشقا سوزلەر بىلەن (تولاراق پېيىلار بىلەن) بولغان تۈرلۈك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

سوز ئارقا يارەمچىلىرى ئوزى يانداشىپ كەلگەن سوزلەرنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە شۇ سوزلەر بىلەن بىللە كېلىپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەنىنى روشەنلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار لوگىك ئۇلانما دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ مەكتەپكە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدىم.

ئىنسانلار سوتسىيالىستىك جەمىيەت ئارقىلىق كومپارتىيىنىڭ جەمىيەتكە كىرىدۇ.

بىز ئۇنىڭ بىلەن سىز توغرىلىق سوزلەشتۇق.

ياخشى بىلەن دوست بول، ياماندىن قاچ.

بەش بىلەن توتنى قوشۇڭ.

يۇقۇرى بىلەن سوزلىشەيلى.

بۇ مىسالىلاردىكى "ئۈچۈن، ئارقىلىق، توغرىلىق، بىلەن" دېگەن سوز ئارقا يارەمچىلىرى ھەركەتنامى، ئىسىم، ئالماش، سۈپەت، سان، رەۋىشكە يانداشىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ جۈملىدە باشقا سوزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەن.

تىلىمىزدىكى سوز ئارقا يارەمچىلىرى ئوزى يانداشىپ كەلگەن

سوزنىڭ مەلۇم كېلىشتە كېلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى توۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1. باش كېلىشتىكى سوزگە ياندىشىپ كېلىدىغانلار

(1) "ئۇچۇن"—بۇ، ئوزى ياندىشىپ كەلگەن سوز بىلەن بىللە ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەقسىدى ۋە سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز خەلق ئۈچۈن ئىشلەيمىز.

مەن ئەمگەك قىلىش ئۈچۈن كەلدىم.

(2) "ئارقىلىق، بىلەن" —بۇلار، ئوزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ ۋاستە قىلىنغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ كىتابنى پوچتا ئارقىلىق يوللىغان.

بۇ خەت سىيا بىلەن يېزىلدى.

(3) "كەبى"—بۇ، ئوزى ئۇلىنىپ كەلگەن ئىسىمغا ئوخشىتىش بىر شەيئىنى ياكى شۇ شەيئىنىڭ ھەرىكىتىنى ئوخشتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

كەلدى كوكىلەم تال-چۇۋىقىنى ئويناتىپ جەۋلان بىلەن،

تولدى جۇڭگو ئالتە يى ياۋ، شۇن كەبى پالۋان بىلەن.

—ماۋ زېدۇڭ.

ئىلىم-پەننى دىلىمىڭ توردە يانغان چىراق دەيمەن،

نۇرىغا تەشنا پەرۋانە كەبى چەكسەم پىراق دەيمەن.

—ئا. سۇلايمان.

(4) "توغرىلىق، توغرىسىدا، ھەققىدە، ھەقتە"—بۇلار، ئوزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئۇگىنىش توغرىلىق يىغىن ئېچىلدى.

نوۋەتتىكى ۋەزىيەت توغرىسىدا دوكلات بېرىلدى.

ئوقۇتۇش سۇپىتىنى ئوستۇرۇش ھەقىقىدە پىكىر بەردۇق.

بۇ ھەقتە ئوز پىكرىمىزنى بېرىپ كېلىۋاتىمىز.

2. بېرىش كېلىشتىكى سوزگە ياندىشىپ كېلىدىغانلار

(1) "قارشى، قارىتا"—بۇلار، ئوزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

دۇشمەنگە قارشى كۇرەش قىلىشتا قەتئى بولۇش كېرەك.

دەرسىمىزگە قارىتا پىكىر ئېلىندى.

(2) "دائىر، ئائىت"—بۇلار، ئوزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ ئىكىكىنچى بىر شەيئىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇگىنىشكە دائىر مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىۋاتىمىز.

مەن تىلغا ئائىت كىتابلارنى ئېلىپ كەلدىم.

3. چىقىش كېلىشتىكى سوزگە ياندىشىپ كېلىدىغانلار

(1) "كورە"—بۇ، ئوزى ياندىشىپ كەلگەن سوزنىڭ ئىككىنچى بىر ئىش-ھەرىكەتكە سېلىشتۇرۇپ ئېيتىلغانلىغىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بىكار ئولتۇرغاندىن كورە، ئىشلىگەن ياخشى.

قەرت ئوينىغاندىن كورە، توپ ئوينىغان تۇزۇك.

يۇقۇرىدا كورستىپ ئوتۇلگەن سوز ئارقا يارىمچىلىرىدىن باشقا، لىكسىكلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان "نسبەتەن، باشقا، قارىغاندا، ئىبارەت، قەدەر، ئاساسەن، ئوخشاش، كېيىن، قەتئى نەزەر" دېگەنگە ئوخشاش باشقا سوز تۇركۇملىرىگە خاس سوزلەرمۇ بەزىدە سوز

ئارقا يارەمچىلىرى رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇ يەرگە كېيىن بارىمىز. (رەۋىش)

مەن بۇنىڭدىن كېيىن تىرىشىپ ئۇگىنىمەن. (يارەمچى)

قانداق كىشى ئىكەنلىگىدىن قەتئى نەزەر، كىم كورىستىپ بەرسە بولۇۋېرىدۇ. (يارەمچى)

بىز سىزنىڭ پىكرىڭىزگە ئاساسەن يېغىن ئاچتۇق. (يارەمچى)

يولداشلار پىكرىڭىزگە ئاساسەن قوشۇلدى. (رەۋىش)

مەنمۇ ساڭا ئوخشاش تىرىشىپ ئۇگىنىمەن. (يارەمچى)

بۇ ماتېرىيال پاكولتېتلارغا قەدەر يەتكۈزۈلدى. (يارەمچى)

مېنىڭ دەيدىغىنىم شۇلاردىن ئىبارەت. (يارەمچى)

2. باغلىغۇچىلار

جۇملە بىلەن جۇملىنى ياكى جۇملىدىكى سوزلەرنى ئوزئارا باغلاپ كېلىدىغان يارەمچى سوزلەر باغلىغۇچىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچىلار ئوتەيدىغان خىزمىتى جەھەتتىن سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن سوز تۇرلىگۇچى قوشۇمچىلار سوزلەرنى ئوزئارا بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلايدۇ، باغلىغۇچىلار بولسا سوز-جۇملىلەرنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلايدۇ.

تىلىمىزدىكى باغلىغۇچىلار ئوزلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار، قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىلار، كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار، سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى، شەرت باغلىغۇچىلىرى ۋە ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار دەپ 6 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى "ۋە، ھەم، ھەمدە، بىلەن، يەنە" دېگەنگە ئوخشاش

باغلىغۇچىلار بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار ئاددى جۇملە تەركىۋىدىكى تەڭداش بولەكلەر ياكى قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنى بىر بىرىگە تەڭ دەرىجىدە باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ باتۇر ھەم زىرەك بالا ئىدى.

ئۇلار سوقا، ئۇرۇق چېچىش ماشىنىسى ھەم باشقا دېخانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋالدى ھەمدە كونىلىرىنى رېمونت قىلدى، يەنە يېڭىدىن سۇ ئامبىرى ياسىدى.

2. قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى "ئەما، بىراق، لېكىن" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار جۇملە تەركىۋىدىكى تەڭداش بولەكلەرنى (تەڭداش خەۋەرلەرنى)، قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنى بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇپ باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىشى ئاخىر ئولۇمدۇ، لېكىن ئولۇمنىڭ ئەھمىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ.

بىزنىڭ بىر كۇنمۇ ئۇرۇشقىمىز يوق، ئەما ۋەزىيەت بىزنى ئۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدىكەن، بىز ئاخىرغىچە ئۇرۇشالايمىز.

ئاي يورتىدۇ، بىراق ئىسىستالمايدۇ.

ئۇ دەققەت بىلەن ئاڭلىدى، لېكىن يېزىۋالمىدى.

ئادەم تۇغۇلىدۇ، ئولىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سوزى قالىدۇ.

3. كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى "بەلكى، ھەتتا، ھەتتاكى" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار ئوزلىرى قوشۇل-

ئان سوز ياكى جۇملىلەرنىڭ مەزمۇنىنى كۇچەيتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

مەسىلىگە يېراقىنى كوزدە تۇتۇش نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا، ھەقىقى قۇدرەتلىك كۇچ ئەكسىيەتچىلەردە ئەمەس، بەلكى خەلقتە.

جەڭچىلەر ئوما ئوروش بىلەنلا قالماي، ھەتتا باشقىلار ئۇچۇن نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى.

بىز يالغۇز كىتاپ ئوقۇشقىلا كۆڭۇل بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەمىلىيەت بىلەن بىرلەشتۇرۇشكەمۇ كۆڭۇل بولۇشىمىز كېرەك.

كۆڭۇل ئاچاي دېگەن كىشىلەرگە بۇ جايىنىڭ ھەتتا تېكەنلىرىدىنمۇ يېقىملىق گۇل پۇرىغى كېلىدۇ. (گۇمنام)

4. سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى

تىلىمىزدىكى "شۇڭا، شۇڭلاشقا، شۇنىڭ ئۇچۇن، چۇنكى" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار سەۋەپ باغلىغۇچىلىرى بولۇپ، بۇلار ئوزلىرى قوشۇلۇپ كەلگەن سوز ياكى جۇملىلەرنىڭ باشقا سوز ياكى جۇملىدە ئىپادە قىلىنغان ئىش-ھەركەتنىڭ سەۋەبى ئىكەنلىگىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەبىمىزدە سىياسى-ئىدىيەۋى خىزمەت چىڭ تۇتۇلدى، شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئالغا بېسىشىمىز تېز بولدى.

بىز ھېچقانداق قىيىنچىلىقتىن قورقمايمىز، چۇنكى بىز جاپاغا چىداپ كۇرەش قىلىش ئىستىلىغا ئىگە.

يالقۇن كەلمىدى، شۇنىڭ ئۇچۇن مەنمۇ بارمىدىم.

بىز جەزمەن غەلبە قىلىمىز، چۇنكى ھەقىقەت بىزنىڭ قولىمىزدا.

5. شەرت باغلىغۇچىلىرى

تىلىمىزدىكى "ئەگەر، گەرچە، مۇبادا" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار شەرت باغلىغۇچىلىرى بولۇپ، بۇلار بېقىندىلىق قوشما جۇملە

تەركىۋىدىكى شەرت بېقىندى جۇملىنىڭ مەنىسىنى كۇچەيتىپ، ئۇنى باش جۇملىگە باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

گەرچە بىز ھەر يەر-ھەر يەردىن كەلگەن بولساقمۇ، ئورتاق نىشانغا ئىگىمىز.

مۇبادا يىغىن ئېچىلماي قالسا، دەرسكە قاتنىشارسىز.

ئەگەر سەن مۇڭاپىق كورسەڭ، مەن بىللە بارای.

6. ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار

تىلىمىزدىكى "يا، ياكى، نە، خا" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار ئايرىغۇچى باغلىغۇچىلار بولۇپ، بۇلار جۇملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرىنى ۋە قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنى بىر بىرىگە باغلاپ، ئىككى خىل ئىش-ھەركەت ياكى نەرسىدىن بىرىنىڭ بولۇش ئېھتىمالىنى ئايرىپ كورسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاغدا مەن نە ئوقۇش، نە يېزىشنى بىلمەيتتىم.

ئۇلار يا بۇگۇن، يا ئەتە يولغا چىقىدۇ.

خا ئۇ كەلسۇن، خا مەن باراي، بەربىر ئوخشاش.

ئۇ ياكى دەپتىرىنى، ياكى قەلىمىنى ئالماي كەپتۇ.

يۇقۇرىدا بىز سوزلەپ ئوتكەن باغلىغۇچىلاردىن باشقا، تىلىمىزدا يەنە "كى، ۋاھالەنكى، ئەپسۇسكى، تۇپەيلىدىن، يۇزىسىدىن، شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭدەك، گويا، خۇددى، سەۋەبىدىن" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلارمۇ بار. بۇلارمۇ قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ھەر خىل ئاددى جۇملىلەرنى بىر بىرىگە باغلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ.

3. ئۇلانمىلار

مۇستەقىل سوز ياكى جۇملىنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاپ، ئۇلارغا

قوشۇمچە مەنە قوشىدىغان يارىمچى سوزلەر ئۇلانمىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇلانمىلار جۇملىدە ئايرىم سوز ياكى پۈتۈن جۇملىگە سوراق، تەستىقلاش، ئاجرىتىش، تەكىتلەش، يېلىنىش، ئېنىقلاشقا ئوخشاش قوشۇمچە مەنىلەرنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدارلارنىڭ ئوت قويۇشنى رۇخسەتسىزمۇ، پۇقرالارنىڭ چىراق يېقىشنى رۇخسەت يوقمۇ؟

ئېيتىڭلارچۇ، بىز قاچان سىلەردىن ئارقىدا قالدۇق؟

بۇنى ئوقۇتقۇچىمىز ئاللىقاچان دەپ بەرگەن ئىدىغۇ.

بۇ مىسالىلاردىكى "مۇ، ئۇ، چۇ، غۇ، يۇ" قاتارلىق ئۇلانمىلار ئوزى ئۇلىنىپ كەلگەن سوز ياكى جۇملىلەرگە سوراق، تەكىتلەش، ئوتۇنۇش قاتارلىق مەنىلەرنى قوشقان.

ئۇلانمىلارمۇ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇلار يۇقۇرىدا بىز سوزلەپ ئوتكەن يارىمچى سوزلەردىن ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

(1) ئۇلانمىلار سوز ئارقا يارىمچىلىرىگە ئوخشاش، ئوزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان سوزنىڭ مەلۇم شەكىلدە كېلىشىنى تەلەپ قىلمايدۇ.

(2) ئۇلانمىلار قوشۇمچىلارغا ئوخشاشتەك كورۇنسىمۇ، لېكىن ئۇلار سوز ياسىغۇچى مەنىلىك بولەك ئەمەس. ئۇلار سوز تۇركۇمى تاللىمايى، سوز تۇركۇملىرىنىڭ ھەممىسگە ئوخشاش ئۇلىنىۋېرىدۇ.

(3) ئۇلانمىلار ئوزىنىڭ جۇملىدە ئويناىدىغان رولى جەھەتتىن باغلىغۇچىلاردىنمۇ پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. باغلىغۇچىلار سوز بىلەن سوزنى، جۇملە بىلەن جۇملىنى باغلاش رولىنى ئويناىدۇ، ئۇلانمىلار بولسا سوز ياكى جۇملىگە قوشۇمچە مەنە قوشۇش رولىنى ئويناىدۇ.

ئۇلانمىلار ئوزى ئۇلىنىپ كەلگەن سوز ياكى جۇملىلەرگە قوشىدىغان مەنىسىگە قاراپ توۆەندىكى بىرنەچچە تۈرگە بولۇنىدۇ:

1. سوراق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى "ما، مۇ، چۇ (مى، م)" دىگەنگە ئوخشاش ئۇلانمىلارنىڭ "ما،مۇ" تۈرى خەۆەر ۆەزىپىسىدە كەلگەن سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا ياكى قوشما خەۆەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۇلارغا سوراق مەنىسىنى قوشىدۇ. "چۇ" ئۇلانمىسى ئىسىم ياكى ئالماشلارغا ئۇلىنىپ كېلىپ سوراق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار كەلدىمۇ؟ (ئۇلار كەلدىما؟)

ئۇ ئويدە بارمىكەن؟

سىز بۇگۈن بارامسىز؟

ئۇنىڭ ئەھۋالى ياخشىمۇ؟

سىزغۇ كەپسىز، دىلىبەرچۇ؟

مەن ئوقۇشقا بارماقچىمەن، سىزچۇ؟

2. تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى "غۇ، قۇ، لا" دىگەنگە ئوخشاش ئۇلانمىلار ئوزى ئۇلانغان سوز ياكى جۇملىگە تەكىتلەش ۆە كۈچەيتىش مەنىسىنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈنكى يىغىنغا سىزمۇ قاتناشتىڭىزغۇ.

ھەسەنغۇ بارماپتۇ، سەن نېمىشقا بارمىدىڭ.

سەن بېرىپلا خەت يازغىن، مەنلا يېزىۆەرمەي.

3. تەنە، تەكىتلەش ۆە نارازىلىق مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى "زە، يۇ، ئۇ" قاتارلىق ئۇلانمىلار ئوزى ئۇلىنىپ كەلگەن سوز ياكى جۇملىلەرگە تەنە قىلىش، تەكىتلەش ۆە نارازىلىق

مەنىلىرىنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

سەنزە مېنىڭ سوزۇمنى چۈشەنمەپسەن.

سىلەر بارسىلەر، مەنزە قالىمەن.

ئۇ بىلىدۇيۇ، سىز نېمىشقا بىلمەيسىز؟

4. ئوتۇنۇش مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى "ئا، ئە، چۇ" دېگەن ئۇلانمىلار جۈملىدە پېئىللار-نىڭ (تولاراق بۇيرۇق پېئىللارنىڭ) ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ ئوتۇ-نۇش، يېلىنىش مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

كىتاۋنىڭزنى ماڭا بېرىپ تۇرۇڭا!

ھىلىقى ھېكايىنى يەنە بىر سوزلەپ بەرگىنە.

قەلىمىڭزنى ماڭا بېرىپ تۇرسىڭىزچۇ.

5. ئەجەپلىنىش ۋە تاسادىپىلىق مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى "دە، تە، ھە" دېگەنگە ئوخشاش ئۇلانمىلار ئوزى ئۇلىنىپ كەلگەن سوز ۋە جۈملىلەرگە ئەجەپلىنىش، تېزلىك ۋە تاسا-دىپىلىق مەنىلىرىنى قوشىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بەكمۇ ئېغىر-بېسىق ئادەم ئىكەن-دە!

ئۇ ئورنىدىن تۇردى-دە، تالاغا چىقىپ كەتتى.

بۇ يىل ئاشلىق تازىمۇ ئوخشاپتۇ-ھە!

ئۇلارنىڭ غەيرىتى نىمە دېگەن ئۇستۇن-ھە!

6. كۆچەيتىش مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان ئۇلانمىلار

تىلىمىزدىكى "كى، مۇ" ئۇلانمىلىرى ئوزى ئۇلىنىپ كەلگەن سوز ياكى جۈملىگە كۆچەيتىش مەنىسىنى قوشىدۇ. "كى" ئۇلانمىسى جۈملە بىلەن جۈملىنى بىر بىرىگە باغلاش رولىنىمۇ ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارمۇ كەلدى، بىز ئىشنى باشلۇۋەتتۇق.

بۇ يىل ئالمىلار شۇنداق بولدىكى، شاخلىرىنى كوتىرەلمەي قالدى.

7. گۇمان مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان ئۇلانما

تىلىمىزدىكى "دۇ" ئۇلانمىسى ئوزى ئۇلىنىپ كەلگەن پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ئىش-ھەرىكەتكە قارىتا گۇمان مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇ چاققىچە بارغاندۇ؟

بۇ خەتنى كىم يازغاندۇ؟

ئۇلار بۇگۇن كەلگەندۇ؟

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇلانمىلارنى تېپىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق مەنە ئاڭلاتقانلىغىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

سىلەرنىڭ دۇيىدە كۇزلۇك يىغىم باشلاندىمۇ؟

بۇگۇن تەنتەربىيە يىغىنى ئېچىلامدۇ؟

بىز ئەتە سۇغا چۈمۇلگىلى بارىمىز، سەنچۇ؟

پاھ، چوڭ بولۇپ قاپسەن-ھە!

ئۇ كەلدى-دە، چاپىنىنى يېشىۋېتىپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى.

سەنزە بىزنىڭ پىكرىمىزگە قۇلاق سالماپسەن.

ئۇ شۇنچىلىك قاتتىق كۇلدىكى، زالنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى.

بىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپلا، يېزىغا بارىمىز.

ئون بىرىنچى باب ئۇندەش سوز

§1 ئۇندەش سوز ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە

ئۇندەش سوزلەر لىكسىكلىق مەنىسى ۋە گىرامماتىكلىق رولى جەھەتتىن مۇستەقىل سوزلەرگىمۇ، يارىمچى سوزلەرگىمۇ ئوخشىمايدىغان سوز تۈركۈمىدۇر.

ئۇندەش سوزلەر بىزگە بىرەر شەيئى ياكى ئۇنىڭ سانى، سۈپىتى، ھەركىتى ۋە ھالىتى توغرىسىدا ھېچقانداق چۈشەنچە بەرمەيدۇ. ئۇندەش سوزلەر كىشىلەرنىڭ ھىس-تۇيغۇسىغا، خاھىشىغا، بۇيرۇغىغا باغلىق ھالدا ھاسىل بولغان ئاۋازلاردىن ئىبارەت بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېچكى ھىس-تۇيغۇسىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ھايۋانلارنى چاقىرىش، ھەيدەش، ئۈركۈتۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ، مېنىڭ مېھرىبانىم، غەمگۈزار ئانام.
پاھ! بۇ ئېتىزلارنىڭ كەڭلىگىنى!
ئۇھ، بىردەم ئولتۇرۇۋالاي.
ۋاي-ۋۇي، سېنىڭ گېپىڭ نىمە دېگەن تولا.
ھوي، سەن بۇ يەرگە قاچان كېلىپ قالدىڭ؟!
دېمەك، ئادەمنىڭ ھىس-تۇيغۇسى ۋە خاھىش-بۇيرۇغىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر ئۇندەش سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش سوزلەرمۇ ئوزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇ

خۇسۇسىيەتلەر توۋەندىكى جەھەتلەردە كورۇلىدۇ:

(1) ئۇندەش سوزلەر جۇملىدىكى سوزلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتكە بولمايدۇ، جۇملىدە ئايرىم ئىنتونۇناتسىيە بىلەن ئېيتىلىدۇ ۋە جۇملىنىڭ بىرەر بولىگى بولالمايدۇ.

(2) ئۇندەش سوزلەر بىر پۈتۈن جۇملىگە مەنە جەھەتتىن تۈس بېرىدۇ، ئۇنىڭ بېرىدىغان مەنىسى كونكىرت جۇملىدە بىلىنىدۇ.

(3) ئۇندەش سوزلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ مەنىسى كىشىلەرنىڭ ھىس-تۇيغۇسىنىڭ تۈرلۈك بولۇشى ۋە ئوزگىرىشچان بولۇشىغا قاراپ ئوزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن ئۇنداق ئۇندەش سوزلەرنىڭ مەنىسى يېزىقتا جۇملىنىڭ شەكلى، نۇتۇقتا ئىنتونۇناتسىيە ئارقىلىق بىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋۇي، سېنىڭ بۇ گېپىڭ ئەجەپ تۇگمىدى. (زېرىكىش)
ۋاي-ۋۇي! نىمە دېگەن مەنزىرلىك جاي بۇ! (زوقلىنىش)
ئېخ، قايغۇلۇق ئوتمۇش! (قايغۇ)
ئېخ جۇڭگو! ئىقبالى پارلاق ۋەتىنىم! (زوقلىنىش)

(4) ئۇندەش سوزلەر گىرامماتىكلىق كاتىگورىيىگە ئىگە بولمىغان سوز تۈركۈمى بولۇپ، ئۇلار جۇملىدە تۈرلەنمەي كېلىدۇ.

§2 ئۇندەش سوزنىڭ تۈرلىرى

ئۇندەش سوزلەر ئوزلىرىنىڭ ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىگە قاراپ، ھىس-ھاياجان ئۇندەشلىرى، قاراتما ئۇندەشلەر ۋە بۇيرۇق ئۇندەشلەر دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. ھىس-ھاياجان ئۇندەشلىرى

ئادەمنىڭ ئېچكى ھىس-تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئۇندەش

سوزلەر هىس-ھاياجان ئۇندەشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

هىس-ھاياجان ئۇندەشلىرى كىشىلەرنىڭ خىلمۇ-خىل ئۇچىكى هىس-تۇيغۇلىرىنى يەنى خوشاللىق، خاپىلىق، زوقلىنىش، قايغۇ-هەسرەت، قورقۇش، ئەجەپلىنىش، نارازىلىق، قارشىلىق، غەزەپ-نەپرەت، دەرت-ئەلەم، ئارزۇ-ئارمان، مەنىستەمسىلىك، هېرىش-چارچاش، زېرىكىش، پۇشايمان قاتارلىق هىس-تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ! بىز نېمە دېگەن بەختلىك! (خوشاللىق)
ئىسىت، سېنىمۇ ئادەم دەپ يۈرۈپتىمەن! (خاپا بولۇش)
ئېخ! سويۇملۇك ۋەتىنىم! (سويۇنۇش)
پاھ-پاھ! بۇ ئوماق بالىلارنىڭ ئويىنىشىنى قاراڭلار! (زوقلىنىش)
ئاھ، قانداق قىلارمەن بۇ دەردىمنى! (قايغۇ-هەسرەت)
ۋايجان! بۇ نېمە ۋەقە! (قورقۇش)
ۋاي-ۋۇي! بۇ قۇشلارنى قارا! (ئەجەپلىنىش)
هە، نېمە دېمەكچى، مەن يۇڭاشمىكەنمەن! (قارشىلىق)
هە ماقۇل، ئارقىڭىزدىن باراي. (قوشۇلۇش)
هەي، سېنىڭ ئادەم بولغىنىڭغا لەنەت! (نەپرەت)
هەتتىگىنەي، بېيجىڭنى بىر كورۇڭالسام ئىدىم. (ئارزۇ)
ۋاي-ۋۇي، مەن بىلمەيدىغاندەك! (مەنىستەمسىلىك)
ئۇھ، بەكمۇ چارچاپ كەتتىم. (هېرىش)
ئىسىت، ساڭا قىلغان يارەملىرىم! (پۇشايمان)

2. قاراتما ئۇندەشلەر

ئادەمنىڭ تەلەپ-خاهىشىنى بىلدۈرىدىغان ئۇندەش سوزلەر

قاراتما ئۇندەشلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

قاراتما ئۇندەشلەر سوزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي-پىكىرگە يانداش ئېيتىلغان تەلۋى، خاهىشى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي جانجان ۋەتىنىم!
هەي ئۇكام، توختاپ تۇرۇڭ.
بەللى دوستۇم، چوڭ غەيرەت قىلىپسەن!
مە، مانى ئالغاچ كەت.

3. بۇيرۇق ئۇندەشلىرى

ئادەمنىڭ هايۋاناتلارغا قارىتا تۇرلۇك خىتاپلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئۇندەش سوزلەر بۇيرۇق ئۇندەشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق ئۇندەشلىرى كىشىلەرنىڭ هايۋانات ۋە ئۇچار قاناتلارغا قارىتا تۇرلۇك خىتاپلىرىنى، يەنى ئۇلارنى قېچىقىرىش، هەيدەش، توختىتىش قاتارلىق خاهىشلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەھ-مەھ (ئىتنى چاقىرىش)، تۇ-تۇ-تۇ (توخۇنى چاقىرىش)، مە-مە (قوينى ياكى كالىنى چاقىرىش)، چاغ (ئىتنى هەيدەش)، كۇش-كۇش (قوينى هەيدەش)، چۇھ (ئات-كالىنى هەيدەش)، خىت-خىت (ئېشەكنى هەيدەش)، پىش-پىش (مۇشۇكنى چاقىرىش)، پىشەھ (مۇشۇكنى هەيدەش)، تىر... (ئات-ئېشەكنى توختىتىش) دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇندەش سوزلەرمۇ قۇرۇلۇشى جەهەتتىن تۈپ، ياسالما ۋە قوشما شەكىلدە بولىدۇ. مەسىلەن:

"هاي، هەي، ۋاي، پاھ، ئېخ، ئاھ، ئۇھ" دېگەنگە ئوخشاش ئۇند-

دەشلەر تۈپ ئۈندەشلەر بولۇپ ھساپلىنىدۇ؛

"پاھ-پاھ، ۋاي-ۋۇي، تۇ-تۇ، پىش-پىش، مدھ-مەھ" دېگەنگە ئوخشاش ئۈندەشلەر قوشما ئۈندەشلەر بولۇپ ھساپلىنىدۇ؛

"ھەتتىگىنەي، ۋايجان، باركاللا" دېگەنگە ئوخشاش ئۈندەشلەر ياسالما ئۈندەشلەر بولۇپ ھساپلىنىدۇ.

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئىملىق سوزلەر بىلەن ئۈندەش سوزلەرنى ئايرىپ بېرىڭلار.

پاھ-پاھ! بۇ ئوماق باللارنىڭ گىمناستىكا ئوينىشىغا قارايدىلار!

ۋاراڭ-چۈرۈڭ ئاۋازلار توختىدى، پەقەت ئاندا-ساندا پىسكىڭ-پىسكىڭ گەپلەر بولۇپ تۇراتتى.

سرتتا شامالنىڭ گۈر-گۈر قىلغان ئاۋازلىرى ۋە ئىشىك-دەرىزىلەرنىڭ تاراق-تۇرۇق قىلىشلىرى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ.

ھوي، سىز قاچان كېلىپ قالدىڭىز؟

ئاھ جېنىم دوستۇم! سەنمۇ كەلسەڭ، مۇشۇ كەڭ زىمىننى گۈللەندۈرۈشكە بىرلىكتە ھەسسە قوشساق، قانداق ياخشى بولاتتى-ھە!

قاتتىق بوران چىقىپ، دەرەخلەر قاراس-قۇرۇس قىلىپ سۇنۇشقا باشلىدى.

ھاي، توختا!

ۋاي، ئاۋۇ تەرەپتىن بىركىم كېلىۋاتامدۇ-نېمە؟

ھاي باللار، تاقۇر-تۇقۇر قىلماڭلار!

ئون ئىككىنچى باب مودال سوزلەر توغرىسىدا

§1 مودال سوزلەر ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

تىلىمىزدا "بار، يوق، كېرەك، لازىم، ياق، شەرت، ئېھتىمال، مۇمكىن، ئەمەس، ھەقىقەتەن، ئەلۋەتتە" دېگەنگە ئوخشاش بىر قىسىم سوزلەر بار. بۇ خىل سوزلەر تىلىمىزدا دائىم قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قايسى سوز تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىگى ھازىرغىچە قارارلاشمىدى. تۈركى تىللار سېستىمىسىدىكى بەزى تىللاردا بۇ خىل سوزلەر مودال سوزلەر دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

"مودال" دېگەن سوز ئەسلىدە لاتىنچە سوز بولۇپ، گىرىكلەرنىڭ "modis" دېگەن سوزىدىن ئېلىنغان. بۇ، ئولچەش، ئۆسۈل دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

مودال سوزلەر مۇستەقىل بىر سوز تۈركۈمى ھساپلانمىغاچقا ۋە ئۇلارنىڭ سانى ئاز بولغاچقا، ھازىر مودال سوزلەر گۇرۇپپىسى دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ. مودال سوزلەر ئۇقتۇرىدىغان مەنىسى ۋە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتتىن مۇستەقىل سوزلەر بىلەن ئۇلانمىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ. مودال سوزلەر لېكسىكىلىق مەنىگە ۋە تۇراقلىق تاۋۇش تەركىۋىگە ئىگە. بۇ جەھەتتىن ئۇلار مۇستەقىل سوزلەرگە يېقىنراق كېلىدۇ. ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار ئۇلانمىلارغا يېقىنراق كېلىدۇ. مودال سوزلەر سوزگە ياكى

جۈملىگە مەنە جەھەتتىن مەلۇم تۈس بېرىدۇ. بۇنداق تۈس سوزلـ
گۈچىنىڭ مەلۇم ئوي-پىكرىنى بايان قىلىشتىكى بەلگىلىك پوزىتسـ
يىسىنى ئۇقتۇرىدۇ.

دىمەك، جۈملىدە سوزلىگۈچىنىڭ مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەركەت
توغرىسىدىكى پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان سوزلەر گۇرۇپپىسى
مودال سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بىرەر سوزنىڭ مودال سوز بولالىشىدا، ئۇ سوزنىڭ جۈملىدە ئاڭـ
لىتىدىغان مەنىسى، ئوتتۇرىدىغان ۋەزىپىسى ۋە شەكلى مۇھىم رول
ئويناپىدۇ. مودال سوزلەرنىڭ بەزىلىرى ئوي-پىكرىنىڭ چىنلىغىنى
ئىپادىلەپ كەلسە، بەزىلىرى ئوي-پىكرىنىڭ ئېنىقلىغى ياكى ئېنىقـ
سىزلىغىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ، بەزىلىرى ئوي-پىكرىنىڭ قەتئىلـ
گىنى ئىپادىلەپ كەلسە، بەزىلىرى ئىقرار ياكى ئىنكارنى بىلدۈرۈپ
كېلىدۇ. مودال سوزلەرنىڭ تولىسى جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى
ياكى خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ، بەزىلىرى جۈملىدە قاراتما سوز بولۇپ
كېلىدۇ. مودال سوزلەر شەكىل جەھەتتە تۇراقلىقراق بولىدۇ.

§2 مودال سوزلەرنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى مودال سوزلەر ئوزلىرىنىڭ جۈملىدە ئاڭلىتىدىغان
مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە بولۇنىدۇ:

(1) "ئەلۋەتتە، ھەقىقەتەن، دەرۋەقە" دېگەنگە ئوخشاش مودال
سوزلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن، ئوي-پىكرىنىڭ ئېنىقلىغى، راستلىغى،
رىياللىغى قەيت قىلىنىدۇ ياكى ئۇنىڭغا ئىشەنچ بىلدۈرىلىدۇ، ئۇنىڭ
شۈبھىسىزلىگى كۈرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تىرىشىپ ئۇگىنىمىز، ئەلۋەتتە.

ھەقىقەتەن، سىلەر ياخشى ئۇگىنىۋاتىسىلەر.

(2) "ئېھتىمال، مۇمكىن" دېگەنگە ئوخشاش مودال سوزلەرنىڭ
يارىدىمى بىلەن، ئوي-پىكرىنىڭ ئېنىقسىزلىغى، ياكى گۇمان، مولچەر
مەنىلىرى ئۇقتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېھتىمال، ئۇ بۈگۈن كېلىپ قالار.

ئەتە يامغۇر يېغىپ قىلىشى مۇمكىن.

(3) "كېرەك، لازىم، زورۇر، شەرت" دېگەنگە ئوخشاش مودال
سوزلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن، ئىش-ھەركەتنىڭ ئورۇندىلىش-ئورۇنـ
دالماسلىغىغا بولغان قەتئىلىك ياكى زورۇرىيەت ئىپادىلەپ بېرىلىدۇ.
مەسىلەن:

بىز تىرىشىپ ئىشلىشىمىز لازىم.

تىلنى ئۇگىنىش ھەممەيلەن ئۈچۈن زورۇر.

(4) "بار، يوق، ئەمەس، ياق" دېگەنگە ئوخشاش مودال سوزـ
لەرنىڭ يارىدىمى بىلەن، مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەركەت توغرـ
سىدىكى ئىقرار (بارلىق) ياكى ئىنكار (يوقلۇق) مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.
مەسىلەن:

ئېلىمىزدە بىر مىليارت كىشى بار.

بىزدە ئېزىش-ئېزىلىش يوق.

ياڭانچىلار ئوبدان ئادەملەر ئەمەس.

تىلىمىزدىكى مودال سوزلەر جۈملىدە تۇرلۇك ۋەزىپىدە كېلىدۇ.

(1) بەزى مودال سوزلەر ئادەتتە جۈملە بولەكلىرى بىلەن گە-
راممماتىكىلىق ئالاقىدە بولماي، قىستۇرما سوز ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ.
پىكرىنىڭ ئېنىقلىغىنى ئىپادىلىگۈچى مودال سوزلەر كوپىنچە
ئاشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن:

هەقىقەتەن، مەھمۇت قەشقەرى ئۇلۇغ ئادەم ئىكەن.
بىز ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

(2) بەزى مودال سوزلەر جۈملىدە باشقا سوزلەر بىلەن بىرلىشىپ ياكى ئوز ئالدىغا خەۋەر ۋەزىپىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ دەپتىرى بار، مېنىڭ دەپتىرىم يوق.
ئويدە دادام بار، ئاپام يوق.
مېنىڭ ئۇ يەرگە بارغۇم بار.
ئەمگەك بىلەن چىنقىش بەك زورۇر.

(3) بەزى مودال سوزلەر جۈملىدە ئىسىمغا باغلىنىپ ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بۇ يەردە زورۇر ئىشىم بار ئىدى.
يوق گەپنى قويۇپ، بار گەپنى قىلايلى.

(4) بەزى مودال سوزلەر جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا كېلىپ ھەم ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى بىلەن تۇرلىنىپ، شۇ ئىسىم ئوتىگەن ۋەزىپىنى ئوتەيدۇ. مەسىلەن:

بارنى بارچە، يوقنى يوقچە ئىشلىتەيلى.
بارنى ئىشلىتەيلى، يوققا نەگە بارىمىز.
بار بارى بىلەن، يوق ھالى بىلەن. (ماقال)
بار نىمىنى دېگۈزمەيدۇ، يوق نىمىنى يېگۈزمەيدۇ؟ (ماقال)
بارنىڭ ئىشى پەرمان بىلەن، يوقنىڭ ئىشى ئارمان بىلەن. (ماقال)

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان خۇسۇسىيەتلەردىن باشقا، مودال سوزلەرنىڭ بەزىلىرىدىن باشقا سوز تۇركۈملىرىگە خاس سوزلەرمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بارلىق، يوقلۇق، كېرەكلىك، كېرەكسىز، لازىملىق، مۇمكىنچىلىك، شەرتلىك، شەرتسىز، بارچە، يوقچە، يوقال، يوقات، يوقسۇل، بارغۇم بار، كەلگۈم يوق، بارلىق ئوخشىتار، يوقلۇق قاخشىتار؛ يوقسىزلىق تاشتىن قاتتىق؛ كېرەكلىك تاشنىڭ ئېغىرى يوق؛ بىلىملىك كېرەكلىك سوزنى قىلىدۇ، كېرەكسىز سوزلەرنى كومۇپ تاشلايدۇ دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقۇرىدىكى مىساللاردىن مودال سوزلەرگە سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ياكى سوز قوشۇش ئارقىلىق ئىسىم، سۈپەت، ئالماش، پېئل، قوشما پېئل، رەۋىش قاتارلىق سوز تۇركۈملىرىگە خاس سوزلەرنى ياساشقا بولىدىغانلىغىنى كورەلەيمىز.

سىنتاكسىس

بىرىنچى باپ سىنتاكسىس ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

سىنتاكسىس گرامماتىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، جۈملە توغرىسىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنىڭ توپلىمىدۇر.

سىنتاكسىس جۈملىدە سوزلەرنىڭ ئوزئارا باغلىنىش-بىرىكىش ئۇسۇللىرى، جۈملىلەرنىڭ قۇرۇلۇش پىرىنسىپلىرى، جۈملە بىلەن جۈملىنىڭ ئوزئارا باغلىنىش قانۇنىيەتلىرى، جۈملە بولەكلىرى ھەم تۈرلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ. سىنتاكسىس جۈملە توغرىسىدىكى قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى ئۆگىتىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ بىزنىڭ جانلىق تىلىمىزدا ۋە يېزىق تىلىمىزدا ئوي-پىكىرلىرىمىزنى توغرا ۋە ئىخچام قىلىپ ئىپادىلەپ بېرىشىمىزدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

ستالىن مۇنداق دەپ كورسىتىدۇ: "گرامماتىكا (مورفولوگىيە، سىنتاكسىس) سوزلەرنىڭ ئوزگىرىشى ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ ۋە سوزلەردىن جۈملە تۈزۈش ھەقىدىكى قائىدىلەرنىڭ توپلىمى. بۇنىڭدىن كورۈشكە بولىدۇكى، دەل گرامماتىكا بارلىققا كەلگەنلىگى ئۈچۈنلا، تىل كىشىنىڭ پىكرىگە ماددى تىل شەكلىنى بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ."

سىنتاكسىس تىل ئىلمىنىڭ لىكسىكا ۋە مورفولوگىيە قىسىملىرى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى سوز ۋە ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى سىنتاكسىسنىڭ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغان ئاساسىي ئوبيېكتى بولغان جۈملىنىڭ ئاساسىدۇر. دىمەك، سىنتاكسىسلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى تىلىنىڭ باشقا قىسىملىرىنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرى بىلەن، بولۇپمۇ مورفولوگىيىلىك قائىدە-قانۇنىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ئۆگىنىش كېرەك. بۇنىڭغا ئېتىبار بېرىلمەيدىكەن، سىنتاكسىسلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى ئوبدان ئىگەللەش مۇمكىن ئەمەس.

سىنتاكسىسنىڭ ئاساسىي تەتقىقات ئوبيېكتى جۈملە ئىكەن، ئۇنداق بولسا، جۈملە دەپ نىمگە ئېيتىمىز؟

§1 جۈملە

تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پىكرنى (تەبىر، ھوكۇم، يەكۈن قاتارلىق لوگىكىلىق پىكىر شەكىللىرىنى) بىلدۈرىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىسى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى سوزلەر ئايرىم تۇرغاندا يەككە-يەككە ئۇقۇمنىلا ئاڭلىتىدۇ، سوز بىرىكمىلىرىمۇ ئوز ئالدىغا تۇرغاندا مۇرەككەپ بىر چۈشەنچىنىلا ئاڭلىتىدۇ، تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پىكرنى ئاڭلىتالمايدۇ. جۈملە بولسا، مەيلى ئۇ بىرلا سوز ياكى سوز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەن بولسۇن ياكى بىرقانچە سوز ۋە سوز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەن بولسۇن، تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پىكرنى ئاڭلىتىدۇ، مۇكەممەل بىر مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ، بەلگىلىك ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. دىمەك، سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىدىن تۇزۇلگەن، تولۇق بىر مەنىنى ئاڭلىتىپ تۇرد-

دىغان تىل بىرلىگى جۈملە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياللانما ئەمگەك، پۈرولېتارىيات ئەمگىگى پۈرولېتارلارغا مۇلۇك يارىتىپ بېرەمدۇ؟ ياق.

كېچە، ئاسماندا ئاي، ئىككىمىز تۇپ-تۇز يولدا كېتىۋاتىمىز.

باھار، گۈلۈشنى ئەزالىرى قىزغىن ئىشلىمەكتە ئىدى.

مانا بۇ مىسالاردىكى "ياق، كېچە، باھار" دىگەن سۆزلەرنىمۇ جۈملە ھىساپلاش مۇمكىن، چۈنكى بۇ سۆزلەرمۇ يېنىدىكى جۈملىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا تولۇق ئاياقلاشقان مەلۇم ئوي-پىكىرنى ئاڭلىتىپ تۇرىدۇ.

بىرلا سۆزدىن تۈزۈلگەن ياكى بىرنەچچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر تولۇق ئاياقلاشقان ئاددى بىر ئوي-پىكىرنى ئاڭلاتسا، بىرنەچچە جۈملىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر مۇرەككەپ ئوي-پىكىرنى ئاڭلىتىدۇ. جۈملە بىر سۆزدىن تۈزۈلگەن بولسۇن ياكى بىرنەچچە سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن بولسۇن ۋە ياكى بىرنەچچە جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولسۇن، ئاھاڭ جەھەتتىن بىر بىرىگە ماسلىشىپ، يېنىدىكى جۈملىدىن تىنىش ئارقىلىق پەرقلىنىپ تۇرۇش بىلەن بىللە، مەنە ۋە سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت جەھەتتە بىر بىرىگە باغلىنىپ كېلىدۇ.

§2 جۈملىنىڭ مەنىسىگە قاراپ بولۇنۈشى

بىز ئۆزىمىزنىڭ پىكىر، مەقسەت، چۈشەنچە ۋە كۆزقاراشلىرىمىزنى تۇرلۇك پۈزىتسىيىدە تۇرۇپ، ھەر خىل جۈملە شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيمىز. مەسىلەن:

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟ ئاسماندىن

چۈشەمدۇ؟ ياق، ئۆزىنىڭ مېڭىسىدە ئەسلىدىن بارمۇ؟ ياق. ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى پەقەت ئىجتىمائى ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ.

ياشىسۇن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىنتىپاقلىغى!

ئېخ ۋەتىنىم، سەن نەمە دىگەن گۈزەل، نەمە دىگەن باي، نەمە دىگەن قۇدرەتلىك!

يولداش لېنىن ئۆگىنىڭلار!

پۈتۈن دۇنيا پۈرولېتارلىرى بىرلىشىڭلار!

مانا بۇ جۈملىلەر بىزنىڭ تۇرلۇك مەسىلەر ئۈستىدىكى ھەر خىل كۆزقاراش ۋە پوزىتسىيىلىرىمىزنى ئىپادىلەۋاتىدۇ. دەمەك، بۇنىڭدىن سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئوي-پىكىرلىرىنى تۇرلۇك كۆزقاراش ۋە تۇرلۇك پوزىتسىيىدە تۇرۇپ ئىپادىلەيدىغانلىغى جۈملىنىڭ ھەر خىل تەرىزدە كېلىشىنى بەلگىلەيدىغانلىغىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مانا شۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى جۈملە شەكىللىرىنى بايان جۈملە، سوراق جۈملە، ئۈندەش جۈملە ۋە بۈيرۇق جۈملە دەپ 4 تۈرگە بولۇش مۇمكىن.

1. بايان جۈملە

بىرەر شەيئى ياكى ئىش-ھەرىكەت ھەققىدىكى ئوي-پىكىرنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر بايان جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بايان جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشى، ئاساسەن، شۇ جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزنىڭ بايان تەرىقىسىدە ئىپىتىلىشىغا باغلىق بولىدۇ. بايان جۈملە ئىنتوناتسىيە جەھەتتە بىر خىل ئاھاڭدا ئىپىتىلىدۇ، جۈملىنىڭ ئاخىرىدا تاۋۇش پەسىيىپ چۈشىدۇ. بايان جۈملىلەر ئىغزدا

تىنىش ئارقىلىق، يېزىقتا پەش ياكى چېكىت ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

خەلقنى بىز تەشكىللەيمىز. جۇڭگو ئەكسىيەتچىلىرىنى بىز خەلقنى تەشكىللەش بىلەن يوقتىمىز. ھەرقانداق ئەكسىيەتچىل نەرسە، يوقاتمىساق، يوقالمايدۇ. بۇمۇ يەر سۈپۈرگەنگە ئوخشاش، سۈپۈرگە تەگمىگىچە، ئەخلەت ھامان ئۆزى چىقىپ كەتمەيدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

بايان جۈملە تەركىۋىدىكى بەزى سوزلەر ياكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئېيتىلىش ئاھاڭى ھەممە ۋاقىت ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ، بولۇپمۇ بايان جۈملە تەركىۋىدىكى ئىگە ياكى تولدۇرغۇچىنىڭ ئەتراپىدىكى سوزلەر قانچە كوپ بولسا، ئۇنداق ئىگە ياكى تولدۇرغۇچى ئاھاڭ جەھەتتىن شۇنچە كوپ ئۆزگىرىش ياساپ، كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

زور غەيرەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان جۇڭگو خەلقى ئاجايىپ موجىزىلەرنى ياراتماقتا.

دۇشمەن قارشى تۇرغانلىكى نەرسىنى بىز ھسمايە قىلىشىمىز لازىم؛ دۇشمەن ھمايە قىلغانلىكى نەرسىگە بىز قارشى تۇرۇشىمىز لازىم. (ماۋزېدۇڭ)

بايان جۈملەر ئومۇمەن توۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) بايان جۈملەر ئېغىزدا خەۋەر ئىنتوناتسىيىسىدە ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا بۇنداق جۈملەرنىڭ ئاخىرىغا پەش(،) ياكى چېكىت(.) قاتارلىق بەلگىلەر قويۇلىدۇ.

(2) بايان جۈملەر سوزلىگۈچىنىڭ تىڭشىغۇچىغا بايان قىلماقچى بولغان ئوي-پىكىرلىرىنى بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

(3) بايان جۈملەرنىڭ خەۋىرى ئاساسەن پېئىللارنىڭ خەۋەر

رايىدىن تەركىپ تاپىدۇ، ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى سوزلەرنىڭ تەرتىۋىمۇ ئادەتتىكىچە بولىدۇ.

2. سوراق جۈملە

مەلۇم شەيئى ياكى ئىش-ھەرىكەت ھەققىدە سوراقنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر سوراق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

سوراق جۈملىلەر ئادەتتە سوراق ئالماشلىرى (كىم، نىمە، قانداق، قانچە، نەچچە، قانچىنچى، قايسى، قەيەردە، نەدە، قاچان، قېنى دېگەنگە ئوخشاش)نى ۋە سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇلانمىلار (مۇ، ما، چۇ، دۇ، غۇ، ھە..... قاتارلىقلار)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كىملەر بىزنىڭ دۇشمىنىمىز؟ كىملەر بىزنىڭ دوستىمىز؟ بۇ مەسىلە ئىنقىلابتا ئەڭ مۇھىم مەسىلە.

ھەقىقى پولات ئىستىكام دېگەن نىمە؟

سەن بىرەر مەسىلىنى ھەل قىلالماي قالدىڭمۇ؟ ئۇ ھالدا شۇ مەسىلىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ۋە تارىخىنى تەكشۈر!

قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىغانلار پۈرولېتارىيات ئىنقىلابۇنى ئىشلىرىنىڭ ئىزباسارلىرى بولالايدۇ؟

مەن سىنىپقا چىقمەن، سىز چۇ؟

دەرس باشلانغاندۇ؟

سىز ئىتتىپاقتا كىرىپسىز-ھە؟

سىزمۇ كىرىپسىزغۇ؟

سوراق جۈملىلەردە ئىپادىلىنىدىغان سوراق مەنىلىرىنىڭ تۈرلۈكچە بولۇشىغا قاراپ، سوراق جۈملىلەر توۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك

بولىدۇ.

1) ئوچۇق سوراق جۈمله

سوزلىگۈچى ئېنىق جاۋاپ ئېلىش مەقسىدىده ئېيتقان سوراق جۈملىلەر ئوچۇق سوراق جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئىسمىڭىز كىم؟

قاچان كەلدىڭىز؟

قانداق تەلۇڭىز بار؟

ئەتە كېلەمسىز؟ كەلمەمسىز؟

2) گۇمانىي سوارق جۈمله

سوزلىگۈچىنىڭ گۇمانىي كوزقارىشىنى ئىپادىلەيدىغان سوراق جۈملىلەر گۇمانىي سوراق جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

بۇگۈن ئۇ يەرگە يېتىپ بارالارمىزمۇ؟

ئۇلار بېيجىڭدىن بۇگۈن كېلىدىغاندۇ؟

ئۇ بۇگۈن كېلىپ قالارمىكىن؟

ئەركىن بىز بىلەن كورۇشمەي كېتىپ قالارمۇ؟

3) قايتۇرما سوراق جۈملە

سوزلىگۈچى تەرىپىدىن بېرىلگەن سوراققا ئوچۇق جاۋاپ بېرىلمەي، يەنە سوراق شەكلىده بېرىلگەن جاۋاپنى ئىپادىلەيدىغان

سوراق جۈملىلەر قايتۇرما سوراق جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئوي سالمىز دەيمىز، ياغاچ ماتىرىيالنى نەدىن ئالمىز؟

ـــ ئورمانلىقتىن كېسىپ كەلمەيمىزمۇ؟

بۇ خەت ـ خالتىنى كىمدىن ئەۋەتەرمىز؟

ـــ پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتمەيمىزمۇ؟

ـــ پوچتا ئارقىلىق؟

4) هىس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلىگۈچى سوراق جۈمله

سوزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك هىس ـ تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سوراق جۈملىلەر هىس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلىگۈچى سوراق جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئېخ ۋەتىنىم، نىمە دېگەن گۈزەل سەن؟!

ياپىرىم، بۇ ئىشنى تېخى تۇگەتمىدىڭىزما؟!

بۇ كىتاپنى ماڭا بەرسىڭىزچۇ؟

بىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت خادىملىرىمىزدىن بۇنى چۈشەنمەيدىغانلار هىلمۇ بارمىكىنە؟

5) تەسۇرىي سوراق جۈمله

باشقىلاردىن جاۋاپ ئېلىش مەقسىدىده ئەمەس، مەلۇم ئوي ـ پىكىرنى تەكىتلەش مەقسىدىده ئېيتىلغان سوراق جۈملىلەر تەسۇرىي سوراق جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق سوراق جۈملىلەرنىڭ جاۋابى ئوز ئوزىدىن چىقىپ

تۇرىدۇ ۋە ئۇلار ئەدەبىي ئەسەرلەردە كوپرەك ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

بىر چېلەك سۇنى يەرگىچە كوتەرمەي، كوكتىن كوتىرىش كېرەكمىدى؟

خەلقىمىزنىڭ شوھرىتى، ئېپتىخارى پارتىيەم،

سەن بولمىساڭ، ھور جەننەت بىزگە نېسىپ بولامتى؟!

مىڭ قۇياشقا باراۋەر نۇرلىرىڭنى سەپىسەڭ،

ۋەتەن گۈللەپ-چېچەكلەپ، قىزىل نۇرغا تولامتى؟!

—ئومەر ئوسمان.

سوراق جۇملىلەر، ئومۇمەن، ئېغىزدا سوراق ئىنتوناتسىيىسىگە ئىگە بولغان بولىدۇ، يەنى سوراقنى ئىپادىلەيدىغان سوز ياكى ئۇلانمىلار كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، ييزىقتا سوراق جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئومۇمەن سوراق بەلگىسى(؟) قويۇلىدۇ. سوراق جۇملىلەر ئومۇمەن سوزلىگۈچىنىڭ ئوي-پىكىرلىرىنى سوراق تەرىقىسىدە ئىپادىلەپ كېلىدۇ.

سوراق جۇملىلەر سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر، ئۇلانمىلار ۋە باشقا ئامىللارنىڭ ياردىمى بىلەن تۇزۇلىدۇ.

3. ئۇندەش جۇملە

سوزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھىسسىيات-ھاياجانلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان جۇملىلەر ئۇندەش جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش جۇملىلەر ئادەتتە قاراتما سوز ۋە ئۇندەش سوزلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۇزۇلىدۇ. ئۇندەش جۇملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھىس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ

ھال-ئەھۋالىنى بايان تەرىقىسىدىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا بىر قىسىم بايان جۇملىلەر بەزىدە ئۇندەش جۇملە سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ماركس بۇگۈن مەن بىلەن بىللە بۇ ئەھۋالىنى ئوز كوزى بىلەن كورەلىگەن بولسا ئىدى، قانداق ياخشى بولاتتى-ھە! («كومۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى»دىن)

پاھ-پاھ، بۇ يەرگە ئەجەپ چىرايلىق ئىمارەتلەر سېلىنىپتۇ!

بۇ ئەجەپ چىرايلىق باغ ئىكەن!

ئاشلىقنى بۇرۇنراق يىغىپ ئالماپتۇق-دە!

قارىغىنا، كىيىملىرىڭ نىمە دېگەن ھول بولۇپ كەتكەن!

ئۇندەش جۇملىلەر ئاساسەن توۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ.

(1) بەزى ئۇندەش جۇملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ماۋجۇشىنىڭ مېھرىنى،

كۆيلىرىمگە قاتسام مەن.

دىدارىنى بىر كورۈپ،

مۇرادىمغا يەتسەم مەن.

(2) بەزى ئۇندەش جۇملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ غەزەپلىنىش، خاپا بولۇش ۋە پۇشايمان قىلىشتەك ھىس-تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

خەپ، سېنىڭ ئەدىۋىڭنى بەرمىسەم!

ئورۇلغان ئاشلىقنى تۇنۇگۈن يىغىپ ئالماپتۇق-دە!

ئاپلا، مەن ئۇ يەرگە بارمىغان بولسام ياخشى بوپتىكەن!

(3) بەزى ئۇندەش جۇملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ خوشال بولۇش ۋە قانائەتلىنىشتەك ھىس-تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن ئەجەپ ياخشى كۈن بولدى-ھە!

بۇ يەرگە تازا چوڭ سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇپتۇ-دە!

ۋاي-ۋۇي، تازا ئوخشاپتۇ بۇ بۇغداي!

(4) بەزى ئۇندەش جۇملىلەر سوزلىگۈچىنىڭ ئەجەپلىنىش ۋە زوقلىنىشتەك ھىس-تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتراپىڭغا قارىغىنا، بىزنىڭ ۋەتىنىمىز نېمە دېگەن گۈزەل!

پاھ-پاھ، مۇنۇ بۇغدايلارنىڭ باشلىرىنى قارا!

ئۇندەش جۇملىلەر ئېغىزدا ئۇندەش ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىدۇ، يەنى ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوز ۋە باشقا ئېلېمېنتلار كۇچلۇك ھەم كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ. شۇڭا بايان جۇملە ۋە سوراق جۇملىلەر ئۇندەش ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلسا، ئۇ ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەپ، ئۇندەش جۇملىگە ئايلىنىدۇ. يېزىقتا ئۇندەش جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ. ئۇندەش جۇملىلەر ئاساسەن سوزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھىس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ ۋە ئۇندەش سوزلەر، قاراتما سوزلەر ۋە ئۇندەش مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇلانمىلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا ياسلىدۇ.

بەزى جۇملىلەر ھەم سوراق مەنىسىدە، ھەم ئوندەش مەنىسىدە كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق جۇملىلەرنىڭ ئاخىرىغا ھەم سوئال بەلگىسى، ھەم ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. قايسىسىنى بۇرۇن قويۇشنى جۇملىنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ بەلگىلەيمىز. مەسىلەن:

ياپىردىم، ئىشنى تېخى تۈگەتمىدىڭلارمۇ؟!

ئىست، نېمشقا بالدۇرراق ئېيتمىغانسەن!؟

4. بۇيرۇق جۇملە

بۇيرۇق-تەلەپ، ئىلتىماس-ئوتۇنۇش، شۇئار-چاقىرىق ۋە ئۇمىت-ئارزۇ مەزمۇنىدىكى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۇملىلەر بۇيرۇق جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق جۇملىلەردە ئىپادىلىنىدىغان بۇيرۇق مەنىسىنىڭ تۇرلۇكچە بولۇشىغا قاراپ، بۇيرۇق جۇملىلەر توۋەندىكى بىرنەچچە تۇرلۇك بولىدۇ.

1) ئېنىق بۇيرۇق جۇملە

بۇيرۇق-تەلەپ مەنىسىنى ئېنىق ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۇملىلەر ئېنىق بۇيرۇق جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

ئوغلۇم، مەكتەپكە چاپسان ماڭ.

قېنى يىگىتلەر، مېڭىشقا تەييارلىنىڭلار!

ۋەزىپىنى تولۇق ئورۇندىڭلار.

بۇ خىزمەت ئەتە تاماملانسۇن.

2) ئوتۇنۇش مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۇملە

ئوتۇنۇش-ئىلتىماس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۇملىلەر ئوتۇنۇش مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

يولداش سادىق، ئاۋۇ كىتابنى ماڭا ئېلىۋېتىڭا!

بىر ئېغىز سوز قىلاي، قۇلاق سېلىپ ئاڭلاڭلارچۇ!
دوستۇم، كەچتە بىزنىڭ ئويگە بىر كەلگىنە.
بىزنىڭ پىكرىمىزنى تەشكىلگە يەتكۈزۈپ قويۇڭ.

3) چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە

سوزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش-ھەرىكەت توغرىسىدىكى تەلەپ-مۇراجىەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان بويرۇق جۈملىلەر چاقىرىق مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

بىز بۇ ئۇلۇغ كۈننى كۈتۈۋالايلى!
ئۇلۇغ ماركسزىم، لېنىنزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ياشىسۇن!
پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارلىرى بىرلىشىڭلار!

4) مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە

سوزلىگۈچىنىڭ تىلەك-ئۈمىدىنى ۋە مەسلىھەتىنى ئىپادىلەيدىغان بۇيرۇق جۈملىلەر مەسلىھەت مەنىسىدىكى بۇيرۇق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

سىز ھازىرلا دوختۇرغا كورۇنۇپ بېقىڭ.
ئۆزىڭىز بېرىپ ئەھۋالنى ئۈقۇپ باققىنىڭىز ياخشى.
بىزنىڭ بۇ پىكرىمىزنى ئويلىشىپ كورسىڭىز.
ئۇ يەرگە ھازىرلا بارسىڭىز ياخشى بولارمىكىن.

بۇيرۇق جۈملىلەر ئومۇمەن بىرئاز كۈچلۈك ۋە كوتىرەڭگۇ ئاھاڭدا ئېيتىلىدۇ، بۇنداق بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا يېزىقتا ئۈندەش بەلگىسى (!) قويۇلىدۇ؛ پەس ۋە كۈچسىز ئاھاڭدا ئېيتىلغانلىرىدىن

كېيىن چېكىت(.) قويۇلىدۇ. بۇيرۇق جۈملىلەر ئادەتتە بۇيرۇق رايىدا كەلگەن پېئىللارنى ئۆزىنىڭ خەۋىرى قىلغان ھالدا ياسىلىدۇ.

كونۇكمە:

توۋەندىكى پارچىنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بايان جۈملە، سوراق جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملىلەرنى تېپىپ چىقىڭلار ھەمدە ئۇنىڭدىكى سوراق جۈملىلەرنىڭ قانداق تۈزۈلگەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

ھازىر مېنىڭ ئالدىمدا باشقا يول يوق. دۇشمىنىم بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. يا ئۇنى ئولتۇرىمەن، يا ئۇ مېنى ئولتۇرىدۇ. ئۇنى ئولتۇرۇشۇم كېرەك! ئۇنى چوقۇم ئولتۇرۇشۇم كېرەك! بىراق ئۇنى ئولتۇرگەندىن كېيىن، نەگە بارىمەن؟ جاۋ تاغام بۇ يەردە يوق. پارتىزانلار بىلەن، شيۇجۇ ئاكام بىلەن ئالاقە ئۈزۈلدى. ئەمدى ئۇلارنى نەدىن تاپىمەن؟ مەن ئۇلارنى ئىزدەپ تاپمىسام، ئۇلار مېنى تاپالمايدۇ، قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۇنى ئولتۇرمەسلىك كېرەكمۇ؟..... شۇنداق، بىرلا يول بار. ئۇنى ئولتۇرۇپ ئىنتىقام ئېلىپ قاچاي، باشقا كەلگەننى كورەرمەن. توغرا، بېرىپ چاناش كېرەك! چاناش كېرەك!

.....

باشلىق، ماڭا بىر تال ملىتىق بېرىڭ! بېرىپ ئاق ئىتلارنى يوقىتىمەن.

(«نۇرلۇق قىزىل يۇلتۇز»دىن)

§3 جۈملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ بولۇنۇشى

تىلىمىزدىكى جۈملىلەر ئىپادىلەيدىغان مەنىسى جەھەتتىن ھەر خىل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىنمۇ ھەر خىل بولىدۇ. بەزى جۈملىلەر سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلۈپ، بىر ئاددى ئوي-پىكرنى ئىپادىلەيدۇ، يەنە بەزى جۈملىلەر ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددى جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، قوشما ئوي-پىكرنى ئىپادىلەيدۇ.

مانا شۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن، تىلىمىزدىكى بارلىق جۈملە شەكلى-

لىرنىڭ ئاددى جۈمله ۋه قوشما جۈمله دىگەن ئىككى چوڭ قىسمغا بولۇش مۇمكىن.

ئەمدى بىز جۈمله شەكىللىرىنىڭ مۇشۇ ئىككى چوڭ قىسمى ئۈستىده بىر-بىرلەپ توختىلىپ ئوتىمىز.

ئىككىنچى باپ ئاددى جۈمله

سوز ۋه سوز بىرىكمىلىرىنىڭ مەلۇم قائىده-قانۇنىيەت بويىچه ئوزئارا باغلىنىشىدىن تۇزۇلۇپ، تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئاددى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر ئاددى جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاددى جۈمله نۇتۇقنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئاددى ئوي-پىكىرنى مەلۇم جۈمله تۈرى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مۇنداق ئاددى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملەلەر تىلىمىزدىكى سوز ۋه سوز بىرىكمىلىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق قانۇنىيەت بويىچه بىرىكىشىدىن هاسىل بولۇشىمۇ، سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتىكه ئىگه بولغان ئايرىم بىر سوزدىن هاسىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەتىياز، سىم-سىم يامغۇر توختىماي ياغماقتا.

ئارىمىزدا تېخى تونۇشى توغرا بولمىغانلار بارمۇ، يوقمۇ؟ مېنىڭچه، بار.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى ئاساساندىن چۈشەمدۇ؟ ياق.

بۇ مىسالاردىكى "ئەتىياز، بار، ياق" دىگەن جۈملىلەر بىرلا سوزدىن تۇزۇلگەن ئاددى جۈمله بولۇپ هىساپلىنىدۇ. مۇنداق بىرلا سوزدىن تۇزۇلگەن ئاددى جۈملىلەرنىڭ تولۇق ئاياقلاشقان بىر ئاددى ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەپ بېرەلىشى ئۇنىڭ ئوزىنىڭ ئەتراپىدىكى باشقا جۈملىلەر بىلەن بولغان گىراماتىكىلىق مۇناسىۋىتىگه

باغلىق بولىدۇ.

جۈملىده سوزلەرنىڭ ئوزئارا باغلىنىشى، سىنتاكسىلىق سوز بىرىكمىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بىرىكىش ئۇسۇللىرى، جۈمله بولەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى ئورۇن-تەرتىۋى، ۋەزىپىسى، ئاددى جۈملىلەرنىڭ تۈرى ۋە ئۇلارنىڭ تۈزۈلۈش خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئاددى جۈمله تەتقىقاتى دائىرىسىگە كىرىدۇ.

§1 جۈملىده سوزلەرنىڭ باغلىنىشى

سوزلەر جۈملىده مەلۇم سىنتاكسىلىق قائىده بويىچه مەنه ۋە شەكىل جەھەتتىن ئوزئارا زىچ باغلىنىپ كېلىدۇ. مانا مۇشۇنداق باغلىنىش سىنتاكسىلىق باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ. سىنتاكسىلىق باغلىنىش سىنتاكسىسنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

سوزلەر جۈملىده گىرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتۇپ، ئوزئارا مەنه ۋە شەكىل جەتتىن زىچ باغلىنىپ كەلمەيدىكەن، ئۇلار جۈملىده مەلۇم سىنتاكسىلىق ۋەزىپىنى ئوتەپ كېلەلمەيدۇ، ئېيتىلماقچى بولغان ئوي-پىكرىمۇ چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ.

مەسىلەن، "سۇ سۇزۇك ئاقماقتا ئاستا" دېسەك، بۇنىڭدا سوزلەر گىرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتۇپ، مەنه ۋە شەكىل جەھەتتىن بىر بىرىگه باغلىنىپ كەلمىگەن، ھېچقانداق سىنتاكسىلىق بىرىكمه ھاسىل قىلمىغان بولىدۇ، بۇنىڭدىن تولۇق ئاياقلاشقان ئوي-پىكرىمۇ ئۇقۇلمايدۇ. شۇڭا تەرتىپسىز كەلگەن بۇنداق سوزلەرنىڭ يىغىندىسىنى جۈمله ھىساپلىغىلىمۇ بولمايدۇ. ئەگەر بىز بۇ سوزلەرنى

گىرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئوتكۈزۈپ، مەنه ۋە شەكىل جەھەتتىن ئوزئارا زىچ باغلاپ، "سۇزۇك سۇ ئاستا ئاقماقتا" دېسەك، بۇنىڭدا سوزلەر ئوزئارا زىچ باغلىنىپ، "سۇ ئاقماقتا"، "سۇزۇك سۇ"، "ئاستا ئاقماقتا" دېگەن 3 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىسى ھاسىل بولىدۇ ۋە ھەر بىر سوز بىرىكمىسى مەلۇم سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ-دە، تولۇق ئاياقلاشقان بەلگىلىك ئوي-پىكىر ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان جۈمله ھاسىل بولىدۇ.

§2 سىنتاكسىلىق سوز بىرىكمىلىرى

تىلىمىزدىكى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىگه ۋە گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگه ئاساسەن، جۈملىده بىر بىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ، مەلۇم سىنتاكسىلىق سوز بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق سوز بىرىكمىلىرى لېكسىكىلىق مەنه جەھەتتىنمۇ، گىرامماتىكىلىق شەكىل جەھەتتىنمۇ ئوزئارا باغلانغان بولىدۇ.

دېمەك، مەلۇم سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان، ئېككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن سوز بىرىكمىلىرى سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرى بەزى جۈملىلەردە ئاز بولىدۇ، بەزى جۈملىلەردە كوپ بولىدۇ. مەسىلەن:

"قاسىم ئوقۇدى" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈمله بىرلا سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەن؛ "بىزنىڭ گۇڭشېمىزدا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلاندى" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىده "تېرىلغۇ باشلاندى"، "ئەتىيازلىق تېرىلغۇ"، "گۇڭشېمىزدا باشلا-

دی" ۋە "بىزنىڭ گۈڭشېمىزدا" دىگەن 4 سوز بىرىكمىسى بار.

مانا بۇ مىساللاردىن سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ بىر تۈرلۈك ئەركىن بىرىكمە ئىكەنلىگىنى، ئۇلارمۇ تىلىمىزدىكى يەككە-يەككە سوزلەرگە ئوخشاشلا، جۈملە هاسىل قىلىدىغان تىل بىرلىگى ئىكەنلىگىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تۈرلۈك يولىلار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىغىنى بىلۋېلىش مۇمكىن.

§3 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىش يوللىرى

سوزلەر جۈملىدە مەلۇم تەرتىپ ۋە مەلۇم قائىدە بويىچە، مەلۇم ئۇسۇل ئارقىلىق ئۇزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. جۈملىدە سوزلەرنىڭ ئۇزئارا باغلىنىش يوللىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) هەر خىل سوز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار جۈملىدە سوزلەرنى ئۇزئارا باغلاش رولىنى ئويناىدۇ؛

(2) يارىمچى سوزلەر (باغلىغۇچىلار، ئۇلانمىلار) جۈملىدە سوزلەرنى ئۇزئارا باغلاپ كېلىدۇ؛

(3) سوز ۋە سوز بىرىكمىلىرى ئۇزلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى هەمدە ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق جۈملىدە ئۇزئارا باغلىنىدۇ.

مەسىلەن، "بىز ئالى مەكتەپكە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق" دىگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە، "بىز كەلدۇق (قوشۇمچە ئارقىلىق باغلانغان)، "مەكتەپكە كەلدۇق" (قوشۇمچە ئارقىلىق باغلانغان)، "ئالى مەكتەپكە" (ئورۇن-تەرتىۋى ئارقىلىق باغلانغان) ۋە "ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق" (باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان) دىگەن 4 سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىسى بار.

"ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياشسۇن!" دىگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدىكى "ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا" دىگەن سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىسى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق باغلانغان.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرى ئۇزلىرىنىڭ بىرىكىش ئۇسۇللىرى ۋە سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ، تەڭداش باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرى ۋە بېقىندا باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرى دىگەن ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. تەڭداش باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرى

جۈملىدە ئوخشاش بىر ۋەزىپىنى ئوتەيدىغان سوزلەر بىر بىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە ئۇزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. جۈملىدىكى ۋەزىپىسى ئوخشاش بولغان مۇنداق سوزلەر بىر بىرىنى ئېنىقلىمايدۇ، بىر بىرىگە بېقىنمايدۇ، بىر بىرىنى تولۇقلىمايدۇ، بىر بىرىنى باشقۇرمايدۇ، يەنى ئۇزئارا تەڭ-باراۋەر هالدا باغلىنىپ كېلىدۇ. ئۇلار جۈملىنىڭ باشقا بولەكلىرىگە نىسبەتەن ئوخشاش مۇناسىۋەتتە بولىدۇ.

دەمەك، جۈملىدە ئۇزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ كېلىپ، ئوخشاش بىر ۋەزىپىنى ئوتەيدىغان سوز بىرىكمىلىرى تەڭداش باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

كوپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزىم قۇرىمىز.

ئۇلۇغ، شەرەپلىك، توغرا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياشسۇن!

جۇڭگو خەلقى قۇدرەتلىك هەم باتۇر خەلق.

بىزنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتىمىز ئىشچى، دېخان، ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم.

بىز لېكسىيە ئاڭلىدۇق ھەم يازدۇق.

بۇ جۈملىلەر ئېچىدىكى تەڭداش بولەكلەر ئوزئارا تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ، ئوخشاش بىر ۋەزىپىنى ئوتىگەن.

تەڭداش باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ بەزىلىرى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلىنىدۇ، بەزىلىرى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىيات-سەنئەت سېپىدە غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى. (ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق)

ئۇ سوتسيالىزم ۋە كومموئىزم ئىشلىرى ئۈچۈن ئوزىنى بېغىشلىغان. (باغلىغۇچى ئارقىلىق)

2. بېقىندى باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرى

جۈملىدە سوزلەرنىڭ بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلىنىپ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن سوز بىرىكمىلىرى بېقىندى باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە سوزلەر بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان چاغدا، بىرى ئىككىنچىسىنى ئېنىقلاپ ياكى تولدۇرۇپ، بىر بىرىگە سان ۋە شەخس جەھەتتىن ماسلىشىپ بېقىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

"بىز يېڭى مەكتەپكە ئوبدان ئوقۇلىشۋالدۇق" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە بېقىندى باغلىنىشتا كەلگەن "بىز ئوقۇلىشۋالدۇق"، "يېڭى مەكتەپكە"، "مەكتەپكە ئوقۇلىشۋالدۇق" ۋە "ئوبدان ئوقۇلىشۋالدۇق" دېگەن 4 سوز بىرىكمىسى بار.

بۇ 4 سوز بىرىكمىسىنى ئايرىم-ئايرىم تەھلىل قىلىپ كورەيلى. "ئوقۇلىشۋالدۇق" دېگەن خەۋەر "بىز" دېگەن ئىگىنىڭ ئىش-ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن؛ "يېڭى" دېگەن ئېنىقلىغۇچى "مەكتەپكە" دېگەن ئىسىمنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن؛ "مەكتەپكە" دېگەن ئىسىم "ئوقۇلىشۋالدۇق" دېگەن خەۋەردىن ئاڭلانغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈرۈپ، شۇ خەۋەرنى تولدۇرۇپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن؛ "ئوبدان" دېگەن سۈپەت "قانداق" دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ، "ئوقۇلىشۋالدۇق" دېگەن خەۋەردىن ئاڭلانغان ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن.

دېمەك، بېقىندى باغلىنىشتىكى سوزلەرنىڭ بىرى بېقىندۇرغۇچى، يەنە بىرى بېقىنغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بېقىنغۇچى سوزلەر بېقىندۇرغۇچى سوزلەرنى ئېنىقلاش، تولدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بېقىندۇرغۇچى سوز باش سوز، بېقىنغۇچى سوز بېقىندى سوز دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بېقىندى باغلىنىشتىكى سوزلەردىن قايسىنىڭ قايسىغا بېقىنىدىغانلىغىنى سوئال قويۇش ئارقىلىق ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا سوزلەرنىڭ بىر بىرىگە بېقىنىش يولى بىلەن باغلىنىش شەكلى ئاساسەن 4 خىل بولىدۇ، يەنى كېلىشىش باغلىنىش، چىرمىشىش باغلىنىش، باشقۇرۇش باغلىنىش ۋە يانداش باغلىنىش.

1) كېلىشىش باغلىنىش

بېقىندى سوزنىڭ باش سوزگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن سان ۋە شەخس جەھەتتە ئوزئارا كېلىشىپ ۋە ماسلىشىپ باغلىنىشى كېلىشىش

باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

كېلىشىش باغلىنىش ئاساسەن ئىگە بىلەن خەۋەر ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇدۇم (I شەخس بىرلىك)

سىز ئۇگەندىڭىز (II شەخس بىرلىك)

ئۇ كوردى (III شەخس بىرلىك)

بىز ئوقۇدۇق (I شەخس كوپلۇك)

سىلەر ئۇگەندىڭلار (II شەخس كوپلۇك)

ئۇلار كوردى (III شەخس كوپلۇك)

كېلىشىش باغلىنىشتا ئىگە باش سوز، خەۋەر بېقىندى سوز بولۇپ كېلىپ، خەۋەر ئىگىگە بېقىنىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل باغلىنىشتا باش سوزنىڭ (ئىگىنىڭ) شەكلى ئوزگەرسە، بېقىندى سوزنىڭ (خەۋەرنىڭ) شەكلىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوزگىرىدۇ.

2) چىرمىشىش باغلىنىش

بېقىنغۇچى سوز بىلەن بېقىندۇرغۇچى سوزنىڭ ئوزئارا چىرمىشىش ئاساسىدا باغلىنىشى چىرمىشىش باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

چىرمىشىش باغلىنىش ئاساسەن ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. بۇنىڭدا ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى بېقىندى سوز، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن ئېنىقلانغۇچى بېقىندۇرغۇچى سوز ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

ماۋجۇشىنىڭ دەۋرى، سانائەتنىڭ تەرەققىياتى، مېنىڭ ئىرادەم، ئۇنىڭ دوستى، مەكتۇبىمىزنىڭ بېغى دېگەنگە ئوخشاش.

3) باشقۇرۇش باغلىنىش

بېقىنغۇچى سوزنىڭ بېقىندۇرغۇچى تەلۇى بويىچە ئىگىلىك كېلىشتىن باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كېلىپ، شۇ بېقىندۇرغۇچى سوز بىلەن باغلىنىشى باشقۇرۇش باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

باشقۇرۇش باغلىنىشتا چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، بېرىش كېلىشتە كەلگەن سوزلەر ياكى شۇ كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرىنىڭ رولىدا كەلگەن يارەمچى سوزلەر بېقىندى سوز ھىساپلىنىدۇ، بېقىندۇرغۇچى بولسا كوپىنچە پېئىللاردىن، بەزىدە ئىسىم خاراكتېرلىك سوزلەردىن ياكى مۇشۇ ئىككى خىل سوزلەرنىڭ قوشۇلمىسىدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. بۇنداق باغلىنىش تولاراق خەۋەر بىلەن تولدۇرغۇچى ياكى ھالەت ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەتەننى سۆيىمىز. لېي فېڭدىن ئۆگىنىمىز. بېيجىڭغا بارىمەن. مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمەن. ئايروپىلان بىلەن كەلدۇق.

4) يانداش باغلىنىش

بېقىنغۇچى سوز بىلەن بېقىندۇرغۇچى سوزنىڭ باغلىغۇچى ئارقىلىق ئەمەس، ئوزلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى ئارقىلىق ئوزئارا يانداشىش يولى بىلەن بىر بىرىگە باغلىنىپ كېلىشى يانداش باغلىنىش دەپ ئاتىلىدۇ.

يانداش باغلىنىشتا كەلگەن سوزلەر بىر بىرىدىن بولۇنمىگەن ھالدا

بىر خىل ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىدۇ. بۇنداق باغلىنىشتىكى سوزلەر ئوزلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى ئارقىلىق بىر بىرىگە باغلانغان بولىدۇ. بۇنداق باغلىنىش ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى، ئېنىقلىنغۇچى بىلەن خەۋەر ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ.

يانداش باغلىنىشتا بېقىندى سوزلەر ئاساسەن ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش، سۈپەتداش، مىقدار سوزلەر ۋە رەۋىشداش لاردىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ؛ بېقىندۇرغۇچى سوزلەر بولسا ئاساسەن ئىسىم ياكى پېئلدىن تەركىپ تاپقان بولىدۇ. مەسىلەن:

پولات جەڭچى (ئىسىم + ئىسىم)، قىزىل ئارمىيە (سۈپەت + ئىسىم)، 30 ئوقۇغۇچى (سان + ئىسىم)، بۇ مەكتەپ (ئالماش + ئىسىم)، نۇرغۇن كىشىلەر (رەۋىش + ئىسىم)، ئوقۇغان بالا (سۈپەتداش + ئىسىم)، چىرايلىق يازدى (سۈپەت + پېئل)، ئىگىگى قېتىم باردىم (مىقدار سوز + پېئل)، ئەتە كېلىمەن (رەۋىش + پېئل)، چۈشىنىپ سوزلىدى (رەۋىشداش + پېئل)

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ھەر بىر جۈملىنى سىنتاكسىسلىق سوز بىرىكمىلىرىگە ئاجرىتىڭلار ۋە ئۇنىڭ قانداق باغلىنىش ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

جەمىيەتنىڭ بايلىغىنى ئىشچىلار، دېخانلار ۋە ئەمگەكچى زىيالىلار ياراتقان.

كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ، بىز بۇ ھەقىقەتنى مەڭگۈ ئەستە تۇتۇشىمىز لازىم.

ئۈچىنچى باب جۈملە بولەكلىرى

سوزلەر ياكى سوز بىرىكمىلىرى جۈملە تەركىۋىگە كىرگەندە، ئوز ئالدىغا ياكى بىر بىرى بىلەن تۈرلۈك شەكىلدە بىرلىشىپ كېلىپ مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئوتەيدۇ ھەم بەلگىلىك سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. بىز جۈملىدىكى سوزلەر ياكى سوز بىرىكمىلىرىنى ئۇلارنىڭ جۈملىدە ئوتەۋاتقان ۋەزىپىسىگە ۋە ئوينىۋاتقان رولىغا قاراپ بىرقانچە بولەككە ئاجرىتىشىمىز مۇمكىن. جۈملىنى، بولۇپمۇ مۇرەككەپ جۈملىنى بولەكلەرگە ئاجرىتىپ تەھلىل قىلىش بىر پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەسىلەن، "پارتىيىمىز بىزنى بالايى-ئاپەتتىن قۇتقۇزدى"، "بىز پارتىيە رەھبەرلىگىنى قەتئى ھمايە قىلىمىز" دېگەن جۈملىلەرگە قارايدىغان بولساق، بۇ جۈملىلەرنىڭ ھەر بىرىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىۋاتقان ۋە بەلگىلىك سوئالغا جاۋاپ بولۇۋاتقان 4 بولەك بارلىغىنى كورىمىز.

دىمەك، جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە كېلىپ، بەلگىلىك سوئالغا جاۋاپ بولىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىسى جۈملە بولىگى دەپ ئاتىلىدۇ.

يارىدەمچى سوزلەر ۋە قوشۇمچىلار ئوز ئالدىغا جۈملە بولىگى بولالمايدۇ، چۈنكى ئۇلار جۈملىدە مۇستەقىل ھالدا بىرەر سوئالغا جاۋاپ بولالمايدۇ ۋە بىرەر ۋەزىپىدىمۇ كېلەلمەيدۇ.

جۇمله بولەكلىرىنىڭ بەزىلىرى جۇملە تۈزۈلۈشىدە يېتەكچى (باش) رول ئوينىسا، بەزىلىرى قوشۇمچە (ئەگەشمە) رول ئويناىدۇ. جۇملە بولەكلىرىنىڭ جۇملىدە ئويناىدىغان ئەنە شۇنداق رولغا قاراپ، ئۇلارنى باش بولاك ۋە ئەگەشمە بولاك دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

§1 جۇملىنىڭ باش بولەكلىرى

جۇملىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولىدىغان، جۇملىدە باش رول ئويناىدىغان جۇملە بولەكلىرى باش بولاك دەپ ئاتىلىدۇ.

جۇملىدە ئىگە ۋە خەۋەر ۋەزىپىسىدە كەلگەن سوز ياكى سوز بىرىكمىسى جۇملىنىڭ باش بولەكلىرى هىساپلىنىدۇ. باش بولەكلەر جۇملىنىڭ گىراماتىكىلىق تەشكىلاتچىسى ۋە يادروسى بولۇپ، ئۇنىڭسىز جۇملە تۈزۈش مۇمكىن ئەمەس.

مەسىلەن، "دۇنيا خەلقى تېچىلىقنى قىزغىن سويىدۇ" دىگەن جۇملىدىكى "دۇنيا خەلقى" دىگەن ئىگە ۋە "سويىدۇ" دىگەن خەۋەر مۇشۇ جۇملىنىڭ باش بولەكلىرىدۇر. دىمەك، جۇملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى باش بولەكلەر بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

1. ئىگە

خەۋەر تەرىپىدىن بايان قىلىنغان ئوبېكتنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىگىنى كورسىتىدىغان جۇملە بولىگى ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگىنىڭ گىراماتىكىلىق ئالاهىدىلىگى شۇكى، ئىگە بولۇپ كەلگەن سوز ياكى سوز بىرىكمىسى باش كېلىش شەكلىدە كېلىدۇ.

ئىگىگە ئاساسەن "كىم؟ نىمە؟" دىگەن سوئاللار بېرىلىدۇ. ئەگەر

ئىگىگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى ۋە سان قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلسە، ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان سوئاللارغىمۇ شۇ قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كېلىدۇ. ئىگىنى ئېنىقلاشتا بۇ سوئاللار جۇملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز لېي فېڭدىن ئۇگىنىمىز.
ئىلغارلار ئارقىدا قالغانلارغا ياردەم بېرىشى لازىم.
پويىز كەلدى. (نىمە كەلدى؟)
ئوقۇغۇچىلار كەلدى. (كىملەر كەلدى؟)
ئۇنىڭ ئاكىسى كەلدى. (كىم كەلدى؟)

جۇملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سوز تۈركۈمى ئىسىم-دۇر. باشقا سوز تۈركۈملىرىمۇ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا جۇملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى قەهرىمان خەلق. (ئىسىم)
بىز پارتىيىگە قەتئى ئەگىشىپ ماڭىمىز. (ئالماش)
ياخشى—ئىشى بىلەن ياخشى. (سۇپەت)
بۇ يىل مەكتەپنىمىزگە ئىمتىهاندىن ياخشى ئوتكەنلەر قوبۇل قىلىندى. (سۇپەتداش)
كىتاپ ئوقۇش—ئۇگىنىش. (هەركەتنامى)
ئوقۇغۇچىلاردىن ئىككىسى كەلمىدى. (سان)

جۇملىنىڭ ئىگىسى بىرلا سوزدىن تۈزۈلگەن (ئاددى) بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن (قوشما) بولۇشىمۇ مۇمكىن.

بىرلا سوز (جۇملىدىن بىرىكمىسى سوز) دىن تۈزۈلگەن ئىگە ئاددى ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

سنتاكسىلىق سوز بىرىكمىلىرى (ئۇنىڭ قانداق باغلىنىشتا كەلگەن سوز بىرىكمىسى بولۇشىدىن قەتئى نەزەر) جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلسە، ئۇنى ئاددى ئىگە جۈملىسىگە كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ. مۇستەقىل سوزلەر، جۈملىدىن بىرىككەن سوزلەر جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلسە، شۇنداق ئىگىنىلا ئاددى ئىگە دەپ ھىساپلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

تېچلىق ئۇرۇشنى يېڭىدۇ.

ئون ئىككىگە تەڭ بولۇنىدۇ.

بىز تىرىشىپ ئوقۇمىمىز.

ئولكىمىزدە نۇرغۇن تاشيول ياسالدى.

ئايگۈل مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سوزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىرلا سوئالغا بىر تۇتاش جاۋاپ بولىدىغان ئىگە قوشما ئىگە دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشما ئىگە بولۇش ئۇچۇن، بىرىنچىدىن، قوشما ئىگە بولۇپ كەلگەن سوزلەر سىنتاكسىسلىق بىرىكمە بولۇشى؛ ئىككىنچىدىن، جۈملىنىڭ خەۋىرى ئايرىم سوز بىلەن ئەمەس، شۇ بىرىكمە بىلەن باغلانغان بولۇشى؛ ئۇچىنچىدىن، سورالغان سوئالغا شۇ بىرىكمە بىر تۇتاش جاۋاپ بولۇشى كېرەك. مانا مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان سوز بىرىكمىلىرى قوشما ئىگە بولالايدۇ.

قوشما ئىگە بولۇپ كېلىدىغان سوز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسەن توۋەندىكىدەك بولىدۇ:

(1) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى يوشۇرۇنغان سوز بىلەن تەۋە-

لىك قوشۇمچىسى ئۇلانغان سوزلەر بىرىكىپ قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى باتۇر، ئەمگەكچى خەلقتۇر.

پارتىيە ئەزالىرى ئۇگىنىشتە نەمۇنە بولۇشى لازىم.

خەلق دولىتى خەلقنى قوغدايدۇ.

(2) چۇشۇم كېلىش قوشۇمچىسى يوشۇرۇنغان سوز بىلەن سۇپەتداش ياكى ھەركەتنامى بىرىكىپ كېلىپ قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىنىڭ ئاساسىدۇر.

ئوما ئورغانلار قايتىپ كەلدى.

خەت يېزىپ ئولتۇرغان—ئۇنىڭ دوستى.

(3) ئىسىم ياكى كىشىلىك ئالماش بىلەن تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سانلار بىرىكىپ قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

سادىق ئىككىمىز بېيجىڭغا بارىدىغان بولدۇق.

سىلەر ئىككىڭلار ئوقۇشقا بېرىڭلار.

ئۇلار ئۇچى بۇگۇن كېلىدۇ.

(4) قوشما سانلار جۈملىدە قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئون بەش ئۇچكە تەڭ بولۇنىدۇ.

بەش يەردە بەش—يىگىرمە بەش.

(5) كىشىلەرنىڭ ئىسىم-فامىلىسى جۈملىدە قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىسمائىل مەمەت ۋەتەنىنى قوغداش يولىدا شەرەپ بىلەن قۇربان بولغان.

(5) كىشىلىك ئالماش بىلەن ئومۇمۇك ئالماش بىرىكىپ قوشما

ئگه بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ھەممىمىز دىخانچىلىق ئىشلىرىغا ياردەملەشتۇق.

سىلەر ھەممىڭلار خەنزۇچىنى ئوبدان ئۆگەنىدىڭلار.

ئۇلار ھەممىسى ئوبدان ئوقۇۋاتىدۇ.

(7) باغلىغۇچى "بىلەن" ئارقىلىق باغلىنىپ باش كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار ياكى ئالماشلار قوشما ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن:

قاسىم بىلەن ئومەر بېلىق تۇتۇشقا كەتتى.

سەن بىلەن مەن بېيجىڭغا بارىدىغان بولدۇق.

(8) چىرمىشىش باغلىنىشتىكى سوز بىرىكمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياندىش باغلىنىشتىكى سوزلەر كېلىپ قوشما ئىگىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى خەلقنى سۆيىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇللەنمەكتە.

2. خەۋەر

جۇملىدە ئىگىنىڭ ئىش-ھەرىكىتى ياكى ئۇنىڭ كىم-نىمە ئىكەنلىگىنى يەنى ئۇنىڭ "قانداق" ئىكەنلىگىنى بايان قىلىدىغان جۇملە بولىگى خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر جۇملىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش رولىنى ئويناىدىغان مۇھىم باش بولەك ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ جۇملىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. جۇملىدە باشقا بولەكلەرنىڭ بولماي قېلىشى جۇملىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئانچە تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ، لېكىن خەۋەرنىڭ بولماي قېلىشى جۇملىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۆچلۈك

تەسىر كۆرسىتىدۇ. خەۋەرگە ئاساسەن پېئىللارغا بېرىلىدىغان سوئاللار بېرىلىدۇ. جۇملىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سوز تۈركۈمى پېئىل بولۇپ، خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئوتەش پېئىللارغا خاس سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەتتۇر. پېئىلدىن باشقا سوز تۈركۈملىرىمۇ جۇملىدە خەۋەر بولۇپ كېلەلەيدۇ. شۇڭا خەۋەر سوز تۈركۈمىنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، پېئىللاردىن تۈزۈلگەن خەۋەر ۋە ئىسىم خاراكتېرلىق سوزلەردىن تۈزۈلگەن خەۋەر دىگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بولۇنىدۇ. مۇشۇ ئىككى چوڭ تۈردىكى خەۋەر يەنە تۈزۈلۈش جەھەتتە ئاددى خەۋەر ۋە مۇرەككەپ خەۋەر دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ. مەسىلەن:

ماشىنىلار مېڭىپ كەتتى. (پېئىل)

ئوقۇغۇچىلار باقتا كوچەت تىكتى. (پېئىل)

ئۇنىڭ خېتى چىرايلىق. (سۈپەت)

توختاخۇن — ئوقۇتقۇچى. (ئىسىم)

ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى — ئوتتۇز بەش. (سان)

بۇ ئىشنى ئىشلىگەنلەر بىز. (ئالماش)

تېچلىقنىڭ تەرەپدارلىرى كوپ. (رەۋىش)

خىزمەتىمىزدە كەمچىلىك، خاتالىقلار بار. (مودال سوز)

§2 جۇملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى

بەزى جۇملىلەردە باش بولەكلەردىن باشقا، باش بولەكلەرگە ئەگىشىپ كېلىپ، باش بولەكلەرنى ياكى بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان بولەكلەرمۇ بولىدۇ.

باش بولەكلەرنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىپ، باش بولەكلەرنى ياكى بىر

بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كېلىدىغان بولەكلەر ئەگەشمە بولەكلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، "بەختىيار بوۋاينىڭ كوزلىرىدە قىزىل نۇر چاقنايدۇ" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدە "نۇر، چاقنايدۇ" دېگەن باش بولەكلەردىن باشقا بىرمۇنچە ئەگەشمە بولەكلەر بار. ئۇلار بۇ جۈملىدە باش بولەكلەرنى ۋە بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇقلاپ كەلگەن.

يەنە مەسىلەن، "ئوقۇتقۇچىنىڭ قىزىق سوزلىرى ياش ئوقۇغۇچىلارنى ئىنتايىن قىزىقتۇردى" دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىدىمۇ "سوزلىرى، قىزىقتۇردى" دېگەن باش بولەكلەردىن باشقا، باش بولەكلەرنى ۋە بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، تولۇدۇرۇپ كەلگەن بىرقانچە ئەگەشمە بولەكلەر بار.

دېمەك، ئەگەشمە بولەكلەر ئوزلىرىنىڭ جۈملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسىگە ۋە ئويناىدىغان رولىغا قاراپ، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت دەپ 3 تۈرگە بولۇنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تىلىمىزدا يەنە ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدىغان بىر بولەكمۇ بار.

1. تولدۇرغۇچى

جۈملىدە باش كېلىش ۋە ئىگىلىك كېلىشتىن باشقا كېلىشلەرنىڭ بىرىدە كېلىپ ۋە ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاپ بولۇپ، پېئىلارغا باغلىنىپ كېلىدىغان ئەگەشمە بولەك تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

تولدۇرغۇچى جۈملىنى تولۇقلاش ۋە جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىش رولىنى ئويناىدىغان مۇھىم ئەگەشمە بولەك بولۇپ، ئۇ جۈملىدە

ئاساسەن پېئىلدىن تۈزۈلگەن باشقا بولەكلەرگە باغلىنىپ كېلىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تولدۇرۇپ بېرىدۇ.

تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان سوزلەرگە چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، بېرىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى، بەزى ياردەمچى سوزلەر ئۇلانغان بولىدۇ. مەسىلەن:

تىلىكىنى قۇلۇپلاپ تۇت، چىشىڭ سۇنمىسۇن.

ئاغزى بوش كىشىنى ئەقىللىق دېگىلى بولمايدۇ.

بىز ئاممىغا ئىشىنىشىمىز لازىم، پارتىيىگە ئىشىنىشىمىز لازىم.

مەن بۇ خەتنى ئاكامغا يازدىم.

تۇنۇگۈن ئاكامدىن خەت كەلدى.

ئۇ، ئۇرۇمچىگە ئايروپىلان بىلەن باردى.

بېرىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشتە كەلگەن بەزى تولدۇرغۇچىلار جۈملىدە پېئىلارغىلا باغلىنىپ قالماي، بەزىدە پېئىلدىن باشقا سوزلەرگە (خەۋەر بولۇپ كەلگەن سوزلەرگە) باغلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

1. ئەمەتتە ياخشى كىتاپلار بار ئىكەن.

2. بىزنىڭ كۇرىشىمىز ماركسزىمغا مۇھتاج.

چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن ھەرقانداق سوز جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولالايدۇ. بېرىش كېلىشتە، چىقىش كېلىشتە ۋە ئورۇن كېلىشتە كەلگەن سوزلەرنىڭ ھەرقانداقى تولدۇرغۇچى بولۇۋەرمەيدۇ، پەقەت ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۇرىدىغان سوزلەرلا تولدۇرغۇچى بولالايدۇ. ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىلنى بىلدۇرىدىغان سوزلەر جۈملىدە تولدۇرغۇچى ئەمەس، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىز دىلبەرگە ياردەم بېرىڭ. (تولدۇرغۇچى)

ئۇ شاڭخەيگە كەتتى. (ھالەت)
ئۇ ئاكامدا ئوقۇيدۇ. (تولدۇرغۇچى)
ئۇ بېيجىڭدا ئوقۇيدۇ. (ھالەت)
بۇ خەت دوستۇمدىن كەلدى. (تولدۇرغۇچى)
بۇ خەت خوتەندىن كەلدى. (ھالەت)
بىز يازدا دەم ئالىمىز. (ھالەت)
تولدۇرغۇچىلار ئوزىنىڭ قايسى كېلىشتە كېلىشىگە ۋە تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىگىگە قاراپ، ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى ۋە ئوتۇمسىز تولدۇرغۇچى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى

جۈملىدە چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچى ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى ئوتۇملۇك پېئىلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، چۈنكى ئوتۇملۇك پېئىللار جۈملىدە ھەر ۋاقىت ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچىنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى ئوزىگە ئەگەشتۈرۈپ كېلىدۇ.

ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئېلىمېنتى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بولۇپ، چۈشۈم كېلىشتىن باشقا كېلىشلەردە كەلگەن سوزلەر، ئومۇمەن، ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولالمايدۇ.

مەسىلەن:

بېتىۋاننى خاتىرلەيمىز.
ئاكام مالنى يايلاقتا باقىدۇ.
ئەركىن تۇرسۇننى كورۈپتۇ.

بىز دەرسىمىزنى مۇزاكىرە قىلدۇق.
بىز ئۇنى يوقلىدۇق.

ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئېلىمېنتى بولغان چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى "نى" بەزى ھالىلاردا چۈشۈپ قالىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدىمۇ ئۇ يەنىلا ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن كىنو كوردۇم.
توختى رەسىم سىزدى.
ئاكام كىتاپ سېتىۋالدى.
ئۇلار تاپشۇرۇق ئىشلىدى.

ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئېلىمېنتى بولغان "نى" قوشۇمچىسى قانداق ئەھۋاللاردا چۈشۈپ قالمايدۇ؟ يۇقۇرىدىكى ئىككى يۇرۇش مىسالدىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، (1) ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى پېئىلدىن يىراق كەلگەن يەنى بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا باشقا بولەك كەلگەن؛ (2) خاس ئىسىملار ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن؛ (3) ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچىغا كوپلۇك قوشۇمچىسى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن؛ (4) ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان؛ (5) ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى قوشما پېئىلنىڭ باشقۇرۇشىدا كەلگەن؛ (6) ئىسىمدىن باشقا سوز تۈركۈملىرى ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىپ ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئەھۋاللاردا، ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچىنىڭ گىرامماتىكىلىق ئېلىمېنتى بولغان "نى" قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇلاردىن باشقا، ئىدىوماتىك سوزلەر، تەكىتلەش زورۇر تېپىلغان سوزلەر، بەلگىلىك ياكى كونكرىت شەيئىنى ئىپادە-

لەپ كەلگەن سوزلەر ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەندە، "نى" قوشۇمچىسى كوپىنچە چۈشۈپ قالمايدۇ. تەكداش باغلىنىشتىكى ئوتۇملۇك تولدۇرغۇچىلار جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئورتاق باغلانغاندا، ئەڭ ئاخىرقى تولدۇرغۇچىغا "نى" قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئالاھىدە ئەھۋاللار يولۇقمىسا مۇمكىن، بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

2) ئوتۇمسىز تولدۇرغۇچى

بېرىش كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە ئورۇن كېلىشتە كەلگەن تولدۇرغۇچى ئوتۇمسىز تولدۇرغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتۇمسىز تولدۇرغۇچىلار ھەركەت قارىتىلغان ئوبيېكت ياكى ھەركەت بىلەن ئالاقىدار شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق تولدۇرغۇچىلار ئوزىنى باشقۇرۇپ كەلگەن پېئىلنى ۋاستىلىك ھالدا تولدۇرۇپ كېلىدۇ.

ئوتۇمسىز تولدۇرغۇچىلار "كىمدىن؟ نىمدىن؟ كىمدە؟ نىمدە؟ كىمگە؟ نېمىگە؟ كىم بىلەن؟ نېمە بىلەن؟ كىم ئۈچۈن؟ نېمە ئۈچۈن؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز مەسىلىگە ئومۇمى يۇزلۇك قاراشنى ئۇگىنىۋېلىشىمىز لازىم.
بۇ كىتابنى مۇئەللىمدىن سوراپ ئالدىم.
بۇگۈن بېيجىڭدىكى دوستۇمدىن خەت كەلدى.
مەنمۇ ئۇنىڭغا خەت يازماقچىمەن.
پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەندە چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم.
ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى پەقەت ئىجتىمائى ئەمەلىيەتتىن

كېلىدۇ.
ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.
"بىلەن، توغرىلىق، ھەققىدە، ئۈچۈن" دېگەنگە ئوخشاش سوز ئارقا يارىمچىلىرى بىلەن كەلگەن سوزلەرمۇ ئوتۇمسىز تولدۇرغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ ئاكىسى بىلەن تېلېفون ئارقىلىق سوزلەشتى.
ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىلنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر يۇقۇرقى ئۈچ كېلىشتە كەلگەن تەقدىردىمۇ، ئوتۇمسىز تولدۇرغۇچى بولماي ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ بېيجىڭدا ئوقۇغان.
يازدا ئويگە باردۇق.
سەھەردە يولغا چىقايلى.
تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سوز تۈركۈمى ئىسىمدۇر. باشقا سوز تۈركۈملىرىمۇ ئىسىم ئورنىدا ياكى ئىسىمنىڭ رولىدا كەلگەندە تولدۇرغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:
بىز ئوقۇتقۇچىلارنى ھورمەتلەيمىز. (ئىسىم)
ئوقۇتقۇچىمىز مەندىن سوئال سورىدى. (ئالماش)
ئوقۇغۇچىلار ئۈگىنىشكە بەك تىرىشىدۇ. (ھەركەتنامى)
سەككىزنى بەشكە كوپەيتسەك قىرىق بولىدۇ. (سان)
كوپنى كورگەن كوپ بىلىدۇ. (رەۋىش)

2. ئېنىقلىغۇچى

جۈملىدە شەيئىنىڭ تۈرلۈك خۇسۇسىيەت ۋە بەلگىلىرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان ئەگەشمە بولەك ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنىقلىغۇچىلار ئېنىقلانغۇچىغا بېقىنىش ئاساسىدا زىچ باغلىنىپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ تۇرلۇك خۇسۇسىيەت ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى (رەڭگى، ھەجمى، مىقدارى، سانى، ئورنى، مىجەزى، تەمى قاتارلىق ھەر خىل بەلگىلىرىنى) ئېنىقلاش بىلەن، جۈملىدە بايان قىلىنغان ئوي-پىكىرنى گۇزەل ۋە تەسىرلىك ئىپادىلەش رولىنى ئويناپىدۇ.

ئېنىقلىغۇچىلار "قانداق؟ قايسى؟ كىمنىڭ؟ نېمىنىڭ؟ قانچە؟ نەچچىنچى؟ قەيەردىكى؟ قەيەرنىڭ؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

ئېنىقلىغۇچىلار ئوزلىرىنىڭ تۇزۇلۇشىگە قاراپ (بىر سوزدىن ياكى بىرنەچچە سوزنىڭ بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەنلىگىگە قاراپ)، ئاددى ئېنىقلىغۇچى ۋە مۇرەككەپ ئېنىقلىغۇچى دېگەن ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

مەسىلەن، "ماۋجۇشنىڭ سوزى"، "قىزىل سىر"، "بىلىملىك كىشى"، "ئەمگەكچان خەلق" دېگەن بىرىكمىلەردىكى ئېنىقلىغۇچىلار ئاددى ئېنىقلىغۇچىلار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

"ئىگىز بويلۇق يىگىت"، "لاي پۈتلۇق دېۋە"، "ئەگرى تۇرۇبلىق يەر تېرمومېتىرى"، "ئاپپاق ساقاللىق بوۋاي"، "يېشى چوڭ باللار" دېگەن بىرىكمىلەردىكى ئېنىقلىغۇچىلار مۇرەككەپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئېنىقلىغۇچىلار يەنە ئوزلىرىنىڭ ئېنىقلانغۇچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ، ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى ۋە چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى دەپ ئىككى تۈرگە بولۇنىدۇ.

1) ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى

باش كېلىشتە كەلگەن سۈپەت، سان، سۈپەتداش، ئالماش ۋە

ئىسىمدىن تەركىپ تاپقان ئېنىقلىغۇچىلار ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئېنىقلىغۇچىلار ھېچقانداق قوشۇمچىنىڭ يارىدەمسىزلا ئوزى ئېنىقلايدىغان سوزگە ياندىشىپ كېلىپ، ئۇنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

كىچىك بالا، ياخشى ئوقۇغۇچى، ئىگىز تاغ، ئون تراكتور، بەش بالا، ئوقۇغان بالا، ئۇ كىشى، مۇشۇ كىشى، بۇ سىنىپ، چويۇن مەش، ياغاچ ساندۇق، تومۇر گۈرجەك دېگەنگە ئوخشاش.

2) چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى

ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلار چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل ئېنىقلىغۇچىلار بىر شەيئىنىڭ يەنە بىر شەيئىگە قاراشلىق ئىكەنلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدا ئېنىقلىغۇچى ئىگىلىك كېلىشتە، ئېنىقلانغۇچى تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ.

چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدە كېلىپ ئېنىقلىغۇچى بولىدىغان سوز تۇركۈمى ئىسىمدۇر. باشقا سوز تۇركۈملىرىمۇ ئىسىم ئورنىدا ياكى ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىپ چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپنىڭ ئالمىلىق بېغى، ۋەتەننىڭ مول بايلىغى، پارتىيىنىڭ تەربىيىسى، ئاممىنىڭ مۇلكى، ئۇگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى، ياخشى ئادەمنىڭ بالىسى، تۇرسۇننىڭ ئاكىسى، يامانىنىڭ كاساپىتى، بۇ زاۋۇتنىڭ ئىشچىلىرى، قەھرىمانىنىڭ جاسارىتى، ئۇنىڭ قەلىمى، بىزنىڭ ۋەتىنىمىز، توتنىڭ بىرى، ئوقۇغانىنىڭ پايدىسى دېگەنگە ئوخشاش.

چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچىلار كوپىنچە ئىگىلىك

كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ، بەزىدە بۇ قوشۇمچە يوشۇرۇن هالدا كېلىدۇ. بۇ قوشۇمچە يوشۇرۇن هالدا كەلگەندىمۇ يەنىلا چىرمىشىش مۇناسىۋەتتىدىكى ئېنىقلىغۇچى هىساپلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

مەكتەپ كىنوخانىسى، باھار شامىلى، ئۇگىنىش پىلانى، تېچلىق كۇچلىرى، سىنىپ تازىلىغى، ئادەم بالىسى، يېزا ياشلىرى، شەھەر خەلقى، بۇلاق سۇيى، دەريا بويى، ئىش ۋاقتى دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقۇرىدا كەلتۇرۇلگەن ئىككى يۇرۇش مىسالدىن شۇنى كۇرۇۋالالايمىزكى، چىرمىشىش مۇناسىۋىتىدىكى ئېنىقلىغۇچىلارغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى، (1) شۇ ئېنىقلىغۇچىمۇ باشقا ئېنىقلىغۇچى تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەن؛ (2) ئېنىقلىغۇچى كىشى ئىسمى بولغان؛ (3) ئېنىقلىغۇچى تەۋەلىك قوشۇمچىسى ۋە كوپلۇك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلىنىپ كەلگەن؛ (4) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدا باشقا بولەك كېلىپ قالغان؛ (5) ئىسمىدىن باشقا سوز تۇركۇملىرى ئىسمىنىڭ رولىدا كېلىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن؛ (6) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانچى زىچ بىرىكىپ سوز بىرىكمىسىگە ئايلانغان ئەھۋاللاردا، ئاساسەن چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇلاردىن باشقا، "نىڭ" قوشۇمچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ـ قالماسلىغى تىل ئادىتى، جۈملە شارائىتى، تەكتىلەش زورۇرىيىتى قاتارلىق ئامىللارغىمۇ باغلىق بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

3. ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى

تىلىمىزدا شۇنداقمۇ ئېنىقلىغۇچىلار بارىكى، ئۇلار جۈملىدە ئوزى ئېنىقلايدىغان بولەكتىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى تېخىمۇ روشەن ۋە ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ، ياكى ئۇنى ئىزاھلاپ كېلىدۇ.

بۇنداق ئېنىقلىغۇچىلار جۈملىدە مەنىنى كۇچەيتىش، تولۇقلاش، روشەنلەشتۇرۇش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى (ئىزاھلانغۇچى) دىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى روشەنلەشتۇرۇپ بېرىدىغان، ياكى ئۇنى ئىزاھلاپ كېلىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىسى ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، توۋەندىكى جۈملىلەردىكى ئاستىغا سىزىلغان سوزلەرگە قارىڭ:

بىزنىڭ ئېلىمىزدە ـ ئۇلۇغ ۋەتەنسىز جۇڭگودا ئادەم ئەڭ قىممەتلىك ئامىل هىساپلىنىدۇ.

ئەگەر قايتۇرۇپ هىساپلىسام، ئوتتەن 20 يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم ئويۇن (چاڭچىلە) كوردۇم.

ياشلىق باھارىمنى دۇنياىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ گۇزەل ئىش ـ ئىنسانىيەتنىڭ ئازاتلىغى ئۇچۇن بېغىشلايمەن.

ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئالاھىدە بىر تۇرى بولۇپ، ئۇ توۋەندىكىدەك ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئادەتتىكى ئېنىقلىغۇچىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ:

(1) ئېنىقلىغۇچى ئوزى ئېنىقلاپ كەلگەن سوزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بولسا ئوزى ئېنىقلاپ (ئىزاھلاپ) كەلگەن سوزدىن كېيىن كېلىدۇ.

(2) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى بىر تۇتاش ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا هېچقانداق بەلگە قويۇلمايدۇ. ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى ئىنتوناتسىيە جەھەتتە ئايرىپ ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا مەلۇم تىنىش بەلگىسى

(سزنقچه، پەش یاکی تىرناق) قويۇلىدۇ.

(3) ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى جۈملىدە بىر خىل گىراماتىكىلىق فورمىدا كېلەلمەيدۇ. ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچى جۈملىدە بىر خىل گىراماتىكىلىق فورمىدا كېلەلەيدۇ.

(4) جۈملىدە ئېنىقلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئېنىقلىغۇچى ئۇنىڭ رولىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. جۈملىدە ئىزاھلانغۇچى چۈشۈپ قالسا، ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى ئۇنىڭ ئورنىدا كېلىپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتلىرىدىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، ئۇلار جۈملىدە ھەر خىل جۈملە بولەكلىرىنى ئىزاھلاپ، ئېنىقلاپ كېلىشى ۋە جۈملە بولەكلىرى بىلەن تۇرلۇك شەكىلدە باغلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

چوڭ بۇرژۇئازىيە (بىيۇروكىرات بۇرژۇئازىيە) جاھانگىرلىكنىڭ غالچىسى.

سۇلتان بىلەن گۈل رەنانىڭ 10 يىللىق ئەر-خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ۋەيران بولدى—ئاجرىشىپ كەتتى!

ئۇگەنگەن بىلىملىرىم بىلەن كائىناتنى—ئىنسانلار جەمىيىتىدىكى ھەر خىل ئىشلارنى كۆزىتىپ، ئۆز يولۇمنى توغرا باسماقتىمەن.

ئاكام كىتاپنى ئىگىز (ئادەمنىڭ بويى يەتمەيدىغان) يەرگە ئېلىپ قويۇپتۇ.

باش ئىشتاپ ئەتە (21-كۈنى) لياڭشى ئەترايغا يېتىپ بارماقچى.

بۇ مىساللاردا 1-جۈملىدىكى ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى ئىگىنى، 2-جۈملىدىكىسى خەۋەرنى، 3-جۈملىدىكىسى تولدۇرغۇچىنى، 4-جۈملىدىكىسى ئېنىقلىغۇچىنى، 5-جۈملىدىكىسى ھالەتنى ئىزاھلاپ، شۇلار

بىلەن بىر خىل گىراماتىكىلىق فورمىدا كەلگەن. ئەگەر بىز بۇ مىساللاردىكى ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىلارنى چۈشۈرۈپ قويساق، ئېنىقلانغۇچىلار (ئىزاھلانغۇچىلار) ئۆز ۋەزىپىسىدە تۇرۇۋېرىدۇ، جۈملىمۇ راۋان چۈشۈېرىدۇ.

ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىلار بەزىدە ئىزاھلانغۇچى بىلەن "يەنى، خۇسۇسەن، مەسىلەن" دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىنىپىمىزدا بەزى ئوقۇغۇچىلار، مەسىلەن، قاسىم، ئايشەم ۋە ياسىنلار تىرىشىپ ئۆگىنىۋاتىدۇ.

بىزنىڭ مەدىنىيىتىمىز، يەنى شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك مەدىنىيىتىمىز كۆندىن-كۆنگە گۈللەنمەكتە.

ئۇنىڭ ئېيتقان سوزلىرى، خۇسۇسەن يىغىندا سوزلىگەن سوزلىرى ناھايىتى ئورۇنلۇق بولدى.

4. ھالەت

جۈملىدە ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتى ياكى ئۇنىڭ ئورنى، ۋاقتى، سەۋەبى، مەقسىدى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئەگەشمە بولەك ھالەت دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدىغان ئاساسىي سوز تۈركۈمى رەۋىش ۋە رەۋىشداشلاردۇر. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى سۈپەتلەر ۋە باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس سوزلەرمۇ رەۋىشنىڭ رولىدا كېلىپ، جۈملىدە ھالەت ۋەزىپىسىنى ئوتەيدۇ. ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىلنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارمۇ ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش ۋە بېرىش كېلىشتە كېلىپ ياكى سوز ئارقا ياردەمچىلىرى بىلەن

كېلىپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

(1) رەۋىشلەرنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

بىز ئاستا ماڭىدۇق. ئۇ تۇنۇگۈن كەلدى.

(2) بەزى سۈپەتلەرنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

بىز ياخشى ئوقۇيمىز.

پاتەم خەتنى چىرايلىق يازىدۇ.

(3) بېرىش كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن كېلىشتىكى ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىل ئىسىملىرىنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

ياسىن خوتەندىن كەلدى.

ئۇ قەشقەردە ئوقۇۋاتىدۇ.

ئۇ يازدا خوتەنگە بارىدۇ.

(4) رەۋىشداشلارنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

ئۇ كۇلۇپ سوزلىدى. بىز ئىشلىگىلى باردۇق.

(5) سۈپەتداشلارنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىگە مىسال:

ئۇ ياخشى ئىشلىگەنلىكتىن مۇكاپاتلاندى.

توختى ئوبدان ئوقۇغانلىغى ئۈچۈن تەقدىرلەندى.

ھالەتلەرنى ئۇلارنىڭ جۈملىدە بىلدۈرىدىغان مەنىسىگە قاراپ، سۈپەت-ھەرىكەت ھالىتى، ئورۇن ھالىتى، ۋاقىت ھالىتى، سەۋەپ ھالىتى، مەقسەت ھالىتى دېگەن 5 تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1) سۈپەت-ھەرىكەت ھالىتى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت سۈپەت-ھەرىكەت ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەت-ھەرىكەت ھالىتى "قانداق؟ قانداق قىلىپ؟ نېمە قىلىپ؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. سۈپەت-ھەرىكەت ھالىتى ئاساسەن ھالەت رەۋىشلىرى، مىقدار رەۋىشلىرى، رەۋىشداشلار ۋە بەزى سۈپەتلەردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

پويىز چاپسان كەلدى.

توختى كىتابنى كوپ ئوقۇيدۇ.

ئۇ كۇلۇپ سوزلىدى.

ئۇ خەتنى چىرايلىق يازىدۇ.

2) ئورۇن ھالىتى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ئورۇن ھالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن ھالىتى "قەيەرگە؟ نەگە؟ قەيەردە؟ نەدە؟ قەيەردىن؟ نەدىن؟ قەيەرگىچە؟ نەگىچە قاياققا؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. ئورۇن ھالىتى ئاساسەن بېرىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىشتە كەلگەن ئورۇن-جاي ۋە ۋاقىت-پەسىل ئىسىملىرى ھەمدە كورىستىش ئالماشلار، ئورۇن رەۋىشلىرى قاتارلىقلاردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بېيجىڭدا ئىككى يىل ئوقۇدى.

بىز يېزىدىن كەلدۇق.

ئاكام تاقىغا كەتتى.

ساۋۇت مەشەدە ئىشلەيدۇ.

3) ۋاقىت ھالىتى

ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان ھالەت ۋاقىت

هالتی دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋاقىت هالىتى "قاچان؟ قاچاندىن بېرى؟ قاچانغىچە؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. ۋاقىت هالىتى ۋاقىت رەۋىشلىرى، ئورۇن كېلىشتە كەلگەن پەسىل-ۋاقىت ئىسىملىرى ۋە بەزىبىر سوز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۈگۈن كەلدى، ئەتە قايتىدۇ.

بىز ئاخشام كىنوغا باردۇق.

گۈلشې ئەزالىرى قىشتا ئوغۇت توپلايدۇ.

بىز ئۇچ يىلدىن كېيىن ئوقۇش پۈتتۈرىمىز.

كېچىدىن بېرى قار توختىماي يېغىپ تۇردى.

4) سەۋەپ هالىتى

ئىش-هەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان هالەت سەۋەپ هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

سەۋەپ هالىتى "نېمە ئۈچۈن؟ نېمە سەۋەپتىن؟ نېمىشقا؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. سەۋەپ هالىتى ئاساسەن سۈپەتداشلارغا تۇرلۇك قوشۇمچىلار ۋە يارەمچىلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى بىلەن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تىرىشىپ ئۈگەنگەنلىگى ئۈچۈن ئالغا باستى.

ئۇ خوشال بولغانلىغىدىن يىغلىۋەتتى.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ ئىشقا كېلەلمىدى.

5) مەقسەت هالىتى

ئىش-هەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان هالەت

مەقسەت هالىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەقسەت هالىتى "نېمە ئۈچۈن؟ نېمە مەقسەت بىلەن؟ نېمە قىلغىلى؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەقسەت هالىتى بىز قىسىم رەۋىشداشلاردىن، "ئۈچۈن" دېگەن يارەمچى بىلەن كەلگەن هەرىكەتنامىدىن، بېرىش كېلىشتە كەلگەن هەرىكەتنامىدىن ۋە بىر قىسىم مەقسەت رەۋىشلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئوقۇش ئۈچۈن كەلدۇق.

ئۇ قەشقەرنى كورگىلى كەپتىكەن.

بىز تىل ئۈگىنىشكە بەل باغلىدۇق.

ئۇ سىز بىلەن كورىشەي دەپ كەپتۇ.

ئۇ ئىنتىزامنى قەستەن بۇزدى.

§3 جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى ۋە كېڭەيگەن بولەكلىرى

بىز يۇقۇرىدا جۈملىنىڭ باش بولەكلىرى ۋە ئەگەشمە بولەكلىرى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقتۇق. بەزى جۈملە شەكىللىرىدە، بولۇپمۇ مۇرەككەپرەك جۈملە شەكىللىرىدە، جۈملىنىڭ باش بولەكلىرى ياكى ئەگەشمە بولەكلىرى مۇرەككەپلىشىپ بارىدىغان، ئايرىم تۇرغاندا مەلۇم بىر ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرمۇ جۈملە بولۇنگەگە ئايلىنىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنداق تەركىپلەرنى پۈتۈن جۈملە ئىچىۋارى بىلەن، مۇرەككەپ سىنتاكسىسلىق بىرىكمە دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. بۇ هال پۈتۈن جۈملىنى بولەكلەرگە ئاجرىتىپ تەھلىل قىلىشقا كوپ ئوڭايلىق يارىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن، توۋەندە جۈملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى ۋە كېڭەيگەن

بولەكلىرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتىمىز.

1. جۇملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى

جۇملىدە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىدە ۋە ئوخشاش سىنتاكسىسلىق تۈزۈلۈشتە كەلگەن بولەكلەر جۇملىنىڭ تەڭداش بولەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل بولەكلەر بىر بىرىگە بېقىنماي، ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىنىپ، ھەممىسى ئورتاق ھالدا باشقا بىر بولەك بىلەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كېلىدۇ، شۇنداقلا بىر خىلا سوئالغا ئورتاق جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. تەڭداش بولەكلەر ئېغىزدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كەلسە، يېزىقتا تىنىش بەلگىلىرى ۋە بەزى باغلىغۇچىلار ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

گۈڭشېمىزنىڭ بېغىدا ئورۇك، شاپتۇل، ئامۇت، ئالمىلار بەكمۇ ئوخشىدى.

بىز بۈگۈن ئوقۇدۇق، يازدۇق ھەم ئىشلىدۇق.

بىز ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى، پەننى قىزغىن سۆيىمىز.

بىز ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرىنى ۋە ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئەستايىدىل ئوگىنىمىز.

ئۇلار قىزىل، كوك، سېرىق، يېشىل بويياقلارنى ئاپتۇ.

تەڭداش بولەكلەرگە قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار شۇ جۇملىدىكى تەڭداش بولەكلەرنىڭ ھەممىسىگە قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن، ياكى ھەممىسگە ئورتاق ھالدا ئەڭ ئاخىرقى بىرىگە قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. تەڭداش بولەكلەر كوپىنچە ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

2. جۇملىنىڭ كېڭەيگەن بولەكلىرى

ئەسلىدە مەلۇم دەرىجىدە ئاياقلاشقان ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان، ئەمما جۇملە تەركىۋىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مەلۇم بولىگىنى ئېنىقلاپ ياكى تولۇقلاپ بېرىدىغان جۇملە بولەكلىرى جۇملىنىڭ كېڭەيگەن بولەكلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

كېڭەيگەن بولەك بولۇپ كەلگەن جۇملىلەر ئوزىنىڭ ئەسلىدىكى جۇملىلىك خۇسۇسىيىتىنى يوقتىدۇ ۋە ئوزى قاتناشقان جۇملىنىڭ مەلۇم بولىگى بولۇپ قالىدۇ، شۇڭا ئۇنداق كېڭەيگەن بولەكلەرنى جۇملە دەپ تونۇشقا بولمايدۇ. كېڭەيگەن بولەكلەر كوپىنچە ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

خەلق ئۇچۇن ئاكتىپ ئىشلەش روھى بار، كوممۇنىستىك ئاڭغا ئىگە بولغان كىشىلەر ھەرقانداق قىيىنچىلىق ئالدىدا ئىككىلەنمەيدۇ.

ھەرقانداق كىشى مەن ئەمدى يېتىشىپ قالدىم دەپ ئېيتالمايدۇ.

30 يىللىق تارىخ جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزىمنىڭلا قۇتقۇزالايدىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

كوچۇرمە جۇملىلەر ۋە ئوزلەشتۈرمە جۇملىلەر ئاپتورنىڭ سوزى ئىچىدە كەلگەندە، كوپىنچە، كېڭەيگەن بولەك بولۇپ كېلىپ، ئاپتورنىڭ ئوي-پىكرىنى تولۇقلاش ۋە ئېنىقلاش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئاتاغلىق پىداگوگ ماكارىنكوپ: "ئوقۇتقۇچى ئىنسان روھىنىڭ ئېنژىنىرىدۇر" دىگەن ئىدى.

لېنىن: "ساۋاتسىز ئەلدە سوتسىيالىزىم قۇرغىلى بولمايدۇ" دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.

ئوستروۋسكى: "ئىنسان ئۇچۇن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە ھاياتتۇر" دىگەن ئىدى.

§4 جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن - تەرتىۋى

نورمال ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان جۈملىلەردە جۈملە بولەكلىرى تەرتىپسىز ھالدا ئەمەس، مەلۇم تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشقان بولىدۇ، يەنى جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئوزىگە لايىق ئورنى بولىدۇ. بەزى بولەكلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورننىى ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ، لېكىن بەزى بولەكلەرنىڭ جۈملىدىكى ئورننىى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ. جۈملىدىكى ئورننىى ئالماشتۇرۇشقا بولمايدىغان بولەكلەرنىڭ ئورننىى ئالماشتۇرغاندا، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ئوزگىرىدۇ، ياكى جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يېتىدۇ.

مەسىلەن، "تۇرسۇن — ئوقۇتقۇچى" دىگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردە ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورننىى ئالماشتۇرىدىغان بولساق، جۈملىدىكى بولەكلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئالمىشىپلا قالماستىن، بەلكى جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنمۇ ئوزگىرىپ كېتىدۇ. يەنە مەسىلەن:

نۇرغۇنلىغان پارتىينىڭ مۇنەۋۋەر، پىشقەدەم ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ قولىدا ئالتە يىل تەربىيىلەندىم.

شۇنداق قىلغاندا، ھەرقانداق پارتىيە بىزگە بىر ۋەزىپە تاپشۇرۇدىگەن، ئۇنى ئوبدان ئورۇنلاپ كېتەلەيمىز.

"4 كىشىلىك پارتىيىگە قارشى گۇرۇھ"نى قاتتىق پىپەن قىلايلى.

بۇ جۈملىلەردىكى "نۇرغۇنلىغان"، "ھەرقانداق"، "4 كىشىلىك" دىگەن سوزلەر ئوز ئورندا قوللىنىلمىغانلىقتىن، جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا تەسىر يېتىپلا قالماستىن، بەلكى ئېيتىلماقچى بولغان ئوي - پىكىر خاتا

ئىپادىلىنىپ قالغان.

دىمەك، جۈملە بولەكلىرى ئوزلىرىنىڭ بەلگىلىك ئورۇن - تەرتىۋى ئارقىلىق جۈملىدە مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتتە كېلىش بىلەن، ئوزلىرىنىڭ جۈملىدىكى بەلگىلىك سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كورسىتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورنىنى قالايمىقان ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن - تەرتىۋى ئاساسەن توۋەندىكى تەرتىپتە كېلىدۇ.

1) ئىگىنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئىگە ئادەتتە خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، جۈملىنىڭ بېشىدا ھەم ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم دوختۇرخانىغا كەتتى.

بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىز تىرىشىپ ئۇگىنىدۇ.

مەلۇم دائىرىدە ئۇگىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بارلىق كوممۇنىستلار ئۇگىنىشى كېرەك.

بىز «ئالغا» گوشۇسىغا باردۇق.

«ئالغا» گوشۇسىغا بىزمۇ باردۇق.

ئىگە بىلەن خەۋەر يانمۇ - يان تۇرۇشمۇ مۇمكىن، ئارىسىغا باشقا سوزلەر كېلىپ، بىر بىرىدىن يىراقراق تۇرۇشمۇ مۇمكىن.

قىسقىسى، ئىگىنىڭ خەۋەرگە يانمۇ - يان كېلىشى، ھەر دائىم گەپنىڭ بېشىدىلا كېلىشى شەرت ئەمەس، پەقەت خەۋەرنىڭ ئالدىدا تۇرۇشلا ئۇنىڭ جۈملىدىكى تېگىشلىك ئورنى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

2) خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

خەۋەر ئادەتتە جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. باشقا بولەكلەرگە قارىغاندا، خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى ئورنى ئومۇمەن تۇراقلىق بولىدۇ. جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن سوز، ئۇنىڭ قايسى سوز تۈركۈمىگە خاس سوز بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، خەۋەر ۋەزىپىسىنى ئارتتۇرىدۇ. مەسىلەن:

جەمىيەت ھامان ئالغا باسىدۇ.

مەكتۇبىمىزنىڭ مەزمۇنىسى چىرايلىق.

ئۇنىڭ ئاكىسى ئىشچى.

ئىككى يەردە بەش — ئون.

شېرلاردا، كۆچلۈك ئېيتىلغان بۇيرۇق جۈملىلەر ھەم ئۇندەش جۈملىلەردە خەۋەر جۈملىنىڭ باشىدا ۋە ئوتتۇرىسىدا كېلىشى مۇمكىن.

3) تولدۇرغۇچنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

تولدۇرغۇچى ئوزىنى باشقۇرۇپ كەلگەن پېئىلدىن بولغان بولەكتىن ئىلگىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تارىخنى ئۆزۈپ قويمايمىز.

مەن پويىز بىلەن كەلدىم.

ئۇ، ئوقۇغۇچىلارغا دوكلات بەردى.

بىز خەلقنى، ۋەتەننى، ئەمگەكنى قىزغىن سۆيىمىز.

4) ئېنىقلىغۇچنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ئېنىقلىغۇچى ھەر دائىم ئوزى ئېنىقلايدىغان بولەكنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ ھەمدە ئېنىقلانغۇچنىڭ جۈملىدىكى ئورنىغا قاراپ، بەزىدە جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزىدە جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئالى مەكتەپتە ئوقۇۋاتىمىز.

بىز مەكتەپنىڭ ياخشى ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولىمىز.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى پەقەت ئىجتىمائى ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ.

ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى يانداش ۋە چىرمىشىش باغلىنىشتا بولىدۇ. يانداش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچنىڭ ئارىسىغا باشقا سوزلەرنى قويۇشقا بولمايدۇ، پەقەت ئوزىگە خاس (يانداش باغلىنىشتىكى) ئېنىقلىغۇچىلارنىلا قويۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز تەتىلدە نۇرغۇن كىتاپلارنى ئوقۇدۇق.

بىز تەتىلدە نۇرغۇن ياخشى كىتاپلارنى ئوقۇدۇق.

ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچى ئوزى ئېنىقلايدىغان سوز بىلەن قاتار تۇرۇپمۇ، ئارىغا بىرنەچچە سوز چۈشۈپ يىراقلىشىپ تۇرۇپمۇ كېلىدۇ، پەقەت ئېنىقلانغۇچىدىن بۇرۇن كەلسىلا بولۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ دادۇينىڭ قويلىرى سېمىز.

بىزنىڭ دادۇينىڭ يايلاقتىكى ھەممە قويلىرى سېمىز.

ئىگىلىك كېلىشتىكى ئېنىقلىغۇچى بىلەن ياندىش باغلىنىشتىكى ئېنىقلىغۇچى بىر جۈملىدە قاتار كېلىپ بىرلا بولەكنى ئېنىقلاپ

كەلگەندە، ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئېنىقلىغۇچى يانداش باغلىنىش-تىكى ئېنىقلىغۇچىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتۇبىمىزنىڭ ئىگىز بىنالىرى يىراقتىن كورۇنۇپ تۇرىدۇ.

5) ھالەتنىڭ جۈملىدىكى ئورنى

ھالەتمۇ تولدۇرغۇچىغا ئوخشاشلا، ئوزى باغلانغان پېئىلدىن بولغان بولەكتىن بۇرۇن كېلىدۇ. ۋاقىت رەۋىشلىرى ۋە مەقسەت رەۋىشلىرى-دىن، ئورۇن-جايىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملاردىن تۇزۇلگەن ھالەتلەر ئورۇن تاللىماي، ئوزى باغلانغان پېئىلغا يېقىن تۇرۇپمۇ، يىراق تۇرۇپمۇ باغلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن ئاكام كەلدى.

ئاكام تۇنۇگۈن كەلدى.

ئۇ ئاتايىن مېنىڭ قېشىمغا كەپتۇ.

ئۇ مېنىڭ قېشىمغا ئاتايىن كەپتۇ.

بىز قەشقەرگە ئوقۇغىلى كەلدۇق.

بىز ئوقۇغىلى قەشقەرگە كەلدۇق.

سۆيەتلەر، ھالەت رەۋىشلىرى ۋە رەۋىشداشلاردىن تۇزۇلگەن ھالەتلەرنىڭ ئورنى بىرقەدەر تۇراقلىق بولىدۇ، ئۇلار ئوزى ئېنىقلاپ كەلگەن پېئىلنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

سىلەر خەنزۇچىنى ئوبدان ئوگىنىپسىلەر.

ئوقۇتقۇچىمىز دەرسنى ئاستا سوزلەپ بەردى.

ئۇلار ئولتۇرۇپ سوزلەشتى.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، تىلىمىزدىكى جۈملە بولەكلىرى ئادەتتە-تىكى جۈملىلەردە يۇقۇرىدا دېيىلگەن نورمال تەرتىپ بويىچە ئورۇن-

لىشىدۇ، ئەمما ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ شېئىرلاردا رېتىم، ۋەزىن ۋە قاپىيىلەرنىڭ تەلىۋى بويىچە، جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئورۇن-تەرتىۋى يۇقۇرىدا دېگىنىمىزدەك بولماي، باشقىچە بولىشىمۇ مۇمكىن.

§5 جۈملە بىلەن گىراممانتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر

جۈملە تەركىۋىگە قاتناشقان ھەر بىر سوز ياكى سوز بىرىكمىسى مەنە ۋە گىراممانتىكىلىق شەكىل جەھەتتە ئوزئارا باغلىنىپ ھەمدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئوز ئۈستىگە ئېلىپ، شۇ جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بولىگى بولۇپ كېلىدۇ. بەزى جۈملىلەردە، شۇ جۈملىنىڭ بولەكلىرى بىلەن گىراممانتىكىلىق باغلىنىشقا بولماي، بىر پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرگە قاتنا سوزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسى، ھىس-تۇيغۇسى ۋە ئوي-پىكرىنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىلغانلىغىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سوزلەرمۇ بولىدۇ. بۇنداق سوزلەر جۈملە بولىگى ھىساپلانمايدۇ. مەسىلەن:

سويۇملۇك يولداشلار، بىز سىلەرگە چىن قەلبىمىزدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

ھەقىقەتەن، سىلەر بىزگە كوپ ياردەم بەردىڭلار.

ۋاي-ۋۇي، نىمە دېگەن كوپ ئادەم بۇ!

دېمەك، جۈملىدىكى سوزلەر بىلەن سىنتاكسىسلىق باغلىنىشتا بولالمايدىغان، ئوزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق جۈملىدىكى بولەكلەردىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان سوز ياكى سوز بىرىكمىلىرى جۈملە بىلەن گىراممانتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق سوزلەرنىڭ جۈملە بولەكلىرى بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىغىنى بىلەن، پۈتۈن جۈملىنىڭ مەزمۇنى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتى بولىدۇ. بۇنداق سوزلەر جۈملە بىلەن بولغان مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋەتنىگە ۋە قانداق سوزلەردىن تۈزۈلگەنلىگىگە قاراپ، قاراتما سوز، قىستۇرما سوز ۋە ئۇندەش سوز دېگەن 3 تۈرگە بولۇنىدۇ.

1. قاراتما سوز

جۈملىدىكى ئوي-پىكرىنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىلغانلىغىنى ئېنىق كۆرسىتىش ۋە ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سوزلەر قاراتما سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

قاراتما سوزلەر ئاساسەن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكرىنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىپ ئېيتىلغانلىغىنى كۆرسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋەكىللەر، يولداشلار! مەن ھازىر يىغىنىنى ئوچۇق دەپ ئېلان قىلىمەن.

بەرگەن ۋەدىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ، ئايشەم!

ئاپا، مەندىن ئەنسىرىمە، مەن سېنىڭ گېپىڭنى قوللىغىمدا تۇتۇپ، تىرىشىپ ئوقۇۋاتىمەن.

جۈملىدە ئاساسەن كىشى ئىسىملىرى ۋە ئادەمنى بىلدۈرىدىغان سوزلەر قاراتما سوز بولۇپ كېلىدۇ. ئەدەبى ئەسەرلەردە ئادەمدىن باشقا جانسىز نەرسىلەرنىڭ ئىسىملىرىنىمۇ يازغۇچىلار قاراتما سوز سۈپىتىدە قوللىنىدۇ.

قاراتما سوزلەرنىڭ جۈملە بولۇكلىرى بىلەن گىراماتىكىلىق

باغلىنىشى بولمىغاچقا، ئېيتىلغاندا جۈملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بولۇنۇپ ئېيتىلىدۇ، يېزىقتا پەش ياكى ئۇندەش بەلگىسى بىلەن ئايرىدۇ.

قاراتما سوز بولۇش ئۇچۇن، شۇ سوز جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكرىنىڭ كىمگە ياكى نىمىگە قارىتىلغانلىغىنى ئېنىق ئىپادىلەش ئۇچۇن ۋە شۇ ئوي-پىكرىگە باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىش ئۇچۇن قوللىنىلغان بولۇشى، شۇنداقلا ئۇ جۈملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن ئوزىگە خاس ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بولۇنۇپ ئېيتىلغان بولۇشى كېرەك. بۇ شەرتلەرنى ھازىرلىغان سوزلەر قاراتما سوز دەپ قارالمايدۇ. مەسىلەن:

ساۋاقداشلار، تىرىشىپ ئۇگىنىڭلار. (قاراتما سوز)

ساۋاقداشلار تىرىشىپ ئۇگەنمەكتە. (ئىگە)

2. قىستۇرما سوز

جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكرىگە قارىتا سوزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك كوزقاراش ۋە پوزىتسىيىلىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان سوزلەر قىستۇرما سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

تىلىمىزدىكى "ئەلۋەتتە، ھەقىقەتەن، ئېھتىمال، دەرۋەقە، ئەكسىچە، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شۇنداق قىلىپ، نەزىرىدە، مېنىڭچە، سېنىڭچە، بەختكە ياراشا، بەختكە قارشى، خەيرىيەت، دېمەك، ھېچبولمىغاندا، ھەر ھالدا، خالاس، بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن، ئۇزايىدىن، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، بەرىبىر، بەلكىم" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر، كوپىنچە، قىستۇرما سوز بولۇپ كېلىدۇ.

قىستۇرما سوزلەر كونكىرىت جۈملە شارائىتىغا قاراپ تۇرلۇك

مەنده قوللىنىلىدۇ:

(1) بەزى قىستۇرما سوزلەر كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ھىس-تۇيغۇسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بەختكە يارىشا، بەختكە قارشى دېگەنگە ئوخشاش.

(2) بەزى قىستۇرما سوزلەر سوزلىگۈچىنىڭ كوزقارىشىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭچە، سېنىڭچە، ئۇنىڭ قارىشىچە، ئوزايىدىن، ھەر ھالدا دېگەنگە ئوخشاش.

(3) بەزى قىستۇرما سوزلەر جۇملىدە ئىپادىلەنگەن ئالدىنقى ئوي-پىكرىنىڭ كېيىنكى ئوي-پىكىر بىلەن بولغان ئالاقىسى ياكى باغلىنىشىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شۇنداق قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن، دېمەك دېگەنگە ئوخشاش.

(4) بەزى قىستۇرما سوزلەر جۇملىدىكى ئوي-پىكرىنىڭ تەرتىۋىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن، بىر تەرەپتىن، يەنە بىر تەرەپتىن دېگەنگە ئوخشاش.

(5) بەزى قىستۇرما سوزلەر مولچەر ۋە گۇمان مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بەلكىم، ئېھتىمال، چېغى، ئاساسەن، مولچەرلىنىشچە دېگەنگە ئوخشاش.

(6) بەزى قىستۇرما سوزلەر كۆچەيتىش مەنىسىنى بىلدۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەقىقەتەن، ئەلۋەتتە، بەربىر دېگەنگە ئوخشاش.

باشقا سوز تۈركۈملىرىگە خاس بەزى سوزلەرگە "كى" ياكى "قارىغاندا" دېگەنگە ئوخشاش قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئۇلارمۇ قىستۇرما سوز بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سوزسىزكى، شۈبھىسىزكى، ئەھۋالدىن قارىغاندا دېگەنگە ئوخشاش.

قىستۇرما سوزلەر ھەرقايسى سوز تۈركۈملىرىدىن كەلگەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوزىنىڭ جۇملىدە تۇتقان ئورنىغا قاراپ ياكى جۇملىنىڭ بىرەر بولىگى بىلەن باغلىنىپ كېلىپ، جۇملىنىڭ بىرەر بولىگىنى ئېنىقلاپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سېنىڭ سوزۈڭ ھەقىقەتەن توغرا.

مەن بۇ يىغىنغا ئەلۋەتتە قاتنىشىمەن.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈگىنىشى ئومۇمەن ياخشى.

يولداشلارنىڭ پىكرىگە ئاساسەن قوشۇلىمەن.

قىستۇرما سوزلەر جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن ئېغىزدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا پەش (،) ئارقىلىق ئايرىلىدۇ، جۇملىنىڭ بىرەر بولىگىنى ئېنىقلاپ كەلگەن قىستۇرما سوزلەرنى بولسا ئېغىزدىمۇ، ئىنتوناتسىيە جەھەتتىمۇ جۇملە بولەكلىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ.

3. ئۇندەش سوز

جۇملىدە بايان قىلىنغان ئوي-پىكىرگە قارىتا سوزلىگۈچىنىڭ تۇرلۇك ھىس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سوزلەر ئۇندەش سوز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇندەش سوزلەر جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرى بىلەن گرامماتىكىلىق باغلىنىشتا بولمايدۇ. ئۇلار جۇملىنىڭ باشقا بولەكلىرىدىن

تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئاجرىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ! تۇغۇلۇپ ئوسكەن يېزام، نەقەدەر گۈزەل سەن-ھە!؟

پاھ-پاھ، بۇ بۇغدايلار تازا ئوخشاپتۇ-دە!

ۋاي-ۋۇي، نىمە دېگەن كەڭ ئېتىزلار بۇ!

ھە، سىز نىمە دېمەكچى!

ئۇھ، بۇگۈن ئەجەپمۇ ھېرىپ كەتتىم.

كونۇكمە:

توۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، ئۇنىڭدىكى جۈملە بىلەن گرامما-تىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەرنىڭ ئاستىغا سىزىڭلار.

ئېخ، بۇ نىمە دېگەن گۈزەل جاي!

بەلكىم، ئۇ ئىسسىق-سوغۇقنى بېشىدىن كەچۈرمىگەن بولسا كېرەك.

يولداشلار! يولىورۇق ئەمەس، بىرئاز پىكىر بەرمەكچىمەن.

سۇ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك، ئەلۋەتتە.

ئۇھۇ! تازىمۇ بەستلىك يىگىت بولۇپ كېتىپسەنغۇ!؟

ئېخ جېنىم ئانا! جېنىم ئانا! سالام ئانا! مەن بۇ خەتنى ساڭا سىيا بىلەن ئەمەس، بەلكى كوز يېشىم بىلەن يېزىۋاتىمەن.

توتىنچى باپ ئاددى جۈملىنىڭ تۈرلىرى

ئاددى جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ھەر خىل بولىدۇ. بەزى ئاددى جۈملىلەر پەقەت باش بولەكلەردىنلا تۈزۈلىدۇ، بەزى ئاددى جۈملىلەر باش بولەكلەر ھەم ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلىدۇ؛ بەزى ئاددى جومىلىلەرنىڭ بولەكلىرى تولۇق بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ بولسا تولۇق بولمايدۇ؛ يەنە بەزى ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئېنىق ياكى يوشۇرۇنغان ئىگىسى بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ بولسا ئىگىسى بولمايدۇ. مانا مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، ئاددى جۈملىلەرنى تۈزۈ-لۈش جەھەتتىن يىغىق جۈملە ۋە يېيىق جۈملە، ئىگىلىك جۈملە ۋە ئىگىسىز جۈملە، تولۇق جۈملە ۋە تولۇقسىز جۈملە دېگەن 3 تۈرگە بولۇش مۇمكىن.

§1 يىغىق جۈملە ۋە يېيىق جۈملە

بەزى ئاددى جۈملىلەر باش بولەكلەردىنلا تۈزۈلىدۇ، بەزى ئاددى جۈملىلەر باش بولەكلەر ھەم ئەگەشمە بولەكلەردىن تۈزۈلىدۇ.

باش بولەكلەردىنلا تۈزۈلگەن ئاددى جۈملىلەر يىغىق ئاددى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق جۈملىلەر ئىگە بىلەن خەۋەردىن ياكى يالغۇز خەۋەر-دىنلا تۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تاڭ ئاتتى.

كۇن چىقتى.

ـــ سىز نىمە قىلىۋاتىسىز؟

ـــ ئىشلەۋاتىمەن.

باش بولەكلەردىن تاشقىرى، ئەگەشمە بولەكلەرنىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالغان ھالدا تۇزۇلگەن ئاددى جۇملىلەر يېيىق ئاددى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

يېيىق ئاددى جۇملە تەركىۋىگە قاتناشقان ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىگىنى، بەزىلىرى خەۋەرنى ئېنىقلاپ، تولدۇرۇپ كېلىدۇ، بەزىدە بىرى يەنە بىرىگە باغلىنىپ، ئۇ ئارقىلىق باش بولەكلەرنىڭ بىرىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چوڭ كوچىلاردا يوپ-يورۇق ئېلېكتىر چىراقلار يېنىپ تۇرىدۇ.

مېنىڭ كىچىك ئۇكام يېڭى كىتاپلارنى خېلى كوپ ستېتىۋالدى.

بۇ يىل گۈكشېمزدا 7 سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ سېلىندى.

§2 ئىگىلىك جۇملە ۋە ئىگىسىز جۇملە

گىرامماتىكىلىق ئىگىسى بولغان، لېكىن ئىگىسى بەزىدە ئېيتىلىپ، بەزىدە ئېيتىلمايدىغان ۋە مۇشۇ ئېيتىلمىغان ئىگىنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىگى جۇملىنىڭ خەۋىرىدىن ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدىغان ئاددى جۇملىلەر ئىگىلىك ئاددى جۇملىلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىگىلىك ئاددى جۇملە ئىككى خىل شەكىلدە كېلىدۇ:

بىرىنچى خىل شەكىلدە ئىگە جۇملىدە ئوچۇق ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز داۋاملىق ئالغا باسىمىز.

مەن تىرىشىپ ئوقۇمەن.

ئىككىنچى خىل شەكىلدە ئىگە جۇملىدە ئوچۇق ئېيتىلمايلا، چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بېيجىڭدىن قايتىپ كەلدىم.

بۇگۈن كىنو كۆرىمىز.

ئىگە توۋەندىكىدەك شارائىتلاردا ئوچۇق ئېيتىلمايلا چۈشۈپ قالىدۇ.

(1) ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىرنەچچە جۇملىلەر قاتار كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان بىرلا ئىگە بولىدۇ. بۇنداق ئىگە باشتىكى بىرىنچى جۇملىدە ئېيتىلىپ، كېيىنكىلىرىدە ئېيتىلمىسىمۇ، ھەممىسىگە ئورتاق بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

يولداشلىرىمىز قېينىچىلىق ۋاقىتلىرىدا ئوتۇقلارنى كۆرۈشى كېرەك، غەيرىتىنى ئاشۇرۇشى كېرەك.

(2) ئىگىنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىگى خەۋەرنىڭ شەكلىدىن بىلىنىپ تۇرغانىدا (خەۋەردىكى شەخس قوشۇمچىسىدىن بىلىنىپ تۇرغاندا)، ئىگە ئېنىق ئېيتىلمايلا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن كىتاپخانىغا باردىم.

ئەتە باغچىغا بارىمىز.

دىمەك، يۇقۇرىقىدەك ئەھۋال ئاستىدا، ئىگىسى ئېنىق ئېيتىلمايلا، يوشۇرۇن ھالدا كېلىدىغان جۇملىلەرمۇ يەنىلا ئىگىلىك جۇملە ھىساپلىنىدۇ.

گىرامماتىكىلىق ئىگىسى بولمىغان ۋە ئىگىنىڭ كىم ياكى نىمە ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاشقىمۇ بولمايدىغان ئاددى جۇملىلەر ئىگىسىز ئاددى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسىز بولۇشى، ئاساسەن، شۇ جۈملىدىكى خەۋەرنىڭ قانداق سوز ۋە قانداق گىرامماتىكىلىق شەكىللەردىن تۈزۈلۈشىگە باغلىق بولىدۇ. شۇڭلاشقا، خەۋىرى توۋەندىكىدەك سوزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملە ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ.

(1) ھەركەتنامى بىلەن "كېرەك، لازىم" سوزلىرى قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئىتتىپاقلىققا زىيان يەتكۈزمەسلىكىمىز بارلىق ھادىسىلەرنى تۈگىتىش كېرەك.

قىينىچىلىق ئالدىدا ئارقىغا چېكىنمەسلىك لازىم.

ئۇلارغا كۆپرەك تەربىيە بېرىش كېرەك.

(2) بېرىش كېلىشتىكى ھەركەتنامى بىلەن "بول" دېگەن يارىمچە پېئىل قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

دۇشمەننى دوست دەپ تونۇشقا بولمايدۇ.

ساڭا بېرىشقا بولىدۇ.

ماڭا بېرىشقا بولمايدۇ.

(3) بېرىش كېلىشتىكى ھەركەتنامى بىلەن "توغرا" دېگەن سوز ھەم "كەل" دېگەن يارىمچە پېئىل قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەسىلىنى قايتا مۇزاكىرە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ماڭا كېتىشكە توغرا كەلدى.

(4) III شەخسىتىكى مەجھۇل دەرىجە پېئىلى خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

مۇزاكىرە ۋاقتىدىن تولۇق پايدىلىنىلدى.

خىزمەت ئۇسۇلىغا دىققەت قىلىنسۇن.

(5) خالاش مەنسىدىكى پېئىللار III شەخسىتىكى "كەل" دېگەن يارىمچە پېئىل ياكى "بار، يوق" دېگەن مودال سوزلەر بىلەن قوشۇلۇپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بېيجىڭغا بارغۇم بار.

ئۇنىڭ يۇرتىنى كورگۈسى كەپتۇ.

مېنىڭ بۇ ئىشنى زادى قىلغۇم يوق.

(6) "غىلى، قىلى، گىلى، كىلى" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداشلار بىلەن "بول" دېگەن يارىمچە پېئىل بىرلىشىپ خەۋەر بولۇپ كەلگەن جۈملىلەر ئىگىسىز جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەريادىن ئوتكىلى بولمايدۇ.

خەنزۇچىنى تىرىشسىلا ئۆگىنىۋالغىلى بولىدۇ.

ئاينى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمايدۇ.

§3 تولۇق جۈملە ۋە تولۇقسىز جۈملە

جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولەكلىرى تولۇق ئېيتىلغان ئاددىي جۈملىلەر تولۇق ئاددىي جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن:

چاڭجياڭنىڭ سۇيى شاقىراپ ئاقىدۇ.

بىزنىڭ مەكتىۋىمىز 1962-يىل 9-ئايدا قۇرۇلغان.

بىزنىڭ ئالدىمىزدا نۇرغۇن قىينىچىلىق تۇرماقتا.

جۈملىنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولەكلىرى تولۇق ئېيتىلمايى، مەلۇم بولەكلىرى چۈشۈپ قالغان ئاددىي جۈملىلەر تولۇقسىز ئاددىي جۈملە

دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملىنىڭ بەزى بولەكلىرى شۇ بولەك ئالدىنقى جۈملىدە ئېيتىلماغانلىقى ئۈچۈن چۈشۈپ قالىدۇ.

ئېيتىلمىغان مۇنداق بولەكنى شۇ جۈملىنىڭ ۋە ئالدىنقى جۈملىنىڭ مەزمۇنىدىن بىلىشكە بولىدۇ. تولۇقسىز ئاددى جۈملىلەر، دىالوگلاردا ۋە ئەدەبى ئەسەرلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

— يۇسۇپ، نەگە بارىسەن؟

— بازارغا.

— نېمە قىلغىلى بارىسەن؟

— قەلەم ئالغىلى.

— ئالدىڭمۇ؟

— ئالدىم.

بەشىنچى باب قوشما جۈملە

§1 قوشما جۈملە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

بىز ئۆي-پىكرىمىزنى ئايرىم ئاددى جۈملىلەر ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەيمىز، شۇنداقلا مەزمۇنى جەھەتتىن ئوزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقانچە ئاددى جۈملىنى ئوز ئىچىگە ئالغان، تۇزۇلۇشى جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان قوشما جۈملىلەر ئارقىلىقمۇ بايان قىلىمىز. خۇددى ئاددى جۈملىلەر يەككە-يەككە جۈملە بولەكلىرىدىن تۇزۇلگىنىدەك، قوشما جۈملىلەرمۇ ئاددى جۈملىلەرنىڭ بىر بىرىگە باغلىنىپ كېلىشى ياكى بىر بىرىگە بېقىنىپ كېلىشى ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن: "ئوقۇتقۇچىمىز سىنىپقا كىردى"، "دەرس باشلاندى" دېگەن ئىككى ئاددى جۈملىنى بىر بىرى بىلەن باغلاپ، "ئوقۇتقۇچىمىز سىنىپقا كىردى ۋە دەرس باشلاندى" دېسەك، بۇ قوشما جۈملە بولىدۇ، ياكى "ئوقۇتقۇچىمىز سىنىپقا كىرىشى بىلەنلا، دەرس باشلاندى" دېسەكمۇ، قوشما جۈملە بولىدۇ.

دېمەك، مەزمۇنى جەھەتتىن بىر بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددى جۈملىلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوزئارا بىرىكىشىدىن تۇزۇلۇپ، قوشما ئۆي-پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشما جۈملە بولۇش ئۈچۈن مۇنداق توت شەرت ھازىرلانغان

بولۇشى لازىم:

(1) قوشما جۈمله تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئاددى جۈملىلەرنىڭ مەلۇم گىراماتىكىلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇشى، مەزمۇن جەھەتتىن يەككە ئوي-پىكىرنى ئەمەس، قوشما ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان بولۇشى لازىم.

(2) قوشما جۈمله تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددى جۈملىدە ئوي-پىكىر مۇستەقىللىغى بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئۇلار مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا مەنتىقى باغلىنىشقا ئىگە بولغان بولۇشى لازىم.

ئەگەر بىز "مەن ئەتىگەن كەلسەم، باھار كەلدى" دىسەك، ياكى "قاسىم يوق ئىكەن، گۈللەر ئېچىلدى" دىسەك، بۇلار قوشما جۈمله بولالمايدۇ.

"مەن ئەتىگەن كەلسەم، قاسىم يوق ئىكەن" دىسەك، بۇ قوشما جۈمله بولالايدۇ.

(3) قوشما جۈمله تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددى جۈملىنىڭ گىراماتىكىلىق ئىگىسى ۋە مۇستەقىل خەۋىرى بولۇشى كېرەك.

مەسىلەن:

باھار كەلدى ۋە گۈللەر ئېچىلدى.

ئاكام چاقىرمىسا، مەن بارمايمەن.

بىز دەرسنى تۈگىتىپ، مۇسابىقىغە قاتنىشىمىز.

(4) قوشما جۈمله تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددى جۈمله جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق، يېزىقتا ئۇزۇكە خاس تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق پەرقلەنگەن بولۇشى لازىم.

دىمەك، ئاددى جۈملىلەر مۇشۇ تۇت ئۇلچەم ئاساسىدا بىرىكە-

كەندە، ئاندىن قوشما جۈمله بولالايدۇ.

قوشما جۈمله تەركىۋىدىكى ھەر بىر ئاددى جۈملىنىڭ ئوز ئالدىغا ئايرىم-ئايرىم ئىگىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن، ياكى بىرقانچە ئاددى جۈملىنىڭ ئورتاق ئىگىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىگە بىر جۈملىدە ئېيتىلىپ، قالغانلىرىغا ئورتاق بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ھەم قۇشلار ئۇچۇپ كەلمەكتە، ھەم ئوسۇملۇكلەر كوكەرمەكتە، ھەم ئېرىق-ئېتىز ئىشلىرى قىزىماقتا. (ئايرىم ئىگىلىك)

باغلاردا رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئېچىلدى ھەم ئەتراپقا خۇشپۇراق-لىرىنى چاچتى. (ئورتاق ئىگىلىك)

بىز دەرسنى تۈگىتىپ، ئەمگەككە چىقىمىز. (ئورتاق ئىگىلىك)

بىز ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئۇلار كەلدى. (ئايرىم ئىگە-لىك)

قوشما جۈمله تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر مەنە جەھەتتىن ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ، ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى ۋە باغلىنىش ئۇسۇللىرى ھەر دائىم بىر خىل بولۇۋەرمەيدۇ. قوشما جۈمله تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى بىر بىرى بىلەن تەڭ دەرىجىدە باغلىنىدۇ، بەزىلىرى بىرى يەنە بىرىگە بېقىنىپ، ئۇنى ئېنىقلاپ ياكى تولۇقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز كومموئنىستلار گويا ئۇرۇق، خەلق گويا يەر.

بىز بىرەر يەرگە بارساق، شۇ يەردىكى خەلق بىلەن بىرلىشىپ، خەلق ئارىسىدا يىلتىز تارتىشىمىز، چېچەكلىشىمىز لازىم.

بىرىنچى قوشما جۈملىدىكى ئاددى جۈملىلەر ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلانغان، ئىككىنچى قوشما جۈملىدە ئالدىنقى ئىككى

ئاددی جۇمله ئاخىرقى جۇملىگه بېقىنىپ، شۇ جۇملىدىكى ئىش-
هەركەتنىڭ هەر خىل هالتىنى بىلدۇرۇپ كەلگەن.

دىمەك، قوشما جۇمله تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنىڭ مەنه جەهەتتىن باغلىنىشىغا، گىراماتىكىلىق باغلىنىش ئۇسۇللىرىغا قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۇملىلەرنى تەڭداش باغلانغان قوشما جۇمله ۋە بېقىندىلىق قوشما جۇمله دىگەن ئىككى تۈرگه بولۇشكه بولىدۇ.

§2 تەڭداش باغلانغان قوشما جۇمله

مەنه ۋە تۈزۈلۈش جەهەتتىن تەڭ دەرىجىده باغلىنىپ، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان قوشما ئۇي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۇملىلەرنىڭ بىرىكمىسى تەڭداش باغلانغان قوشما جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تەڭداش باغلانغان قوشما جۇملىلەر تۇۋەندىكى ئالاهىدىلىكلەرگه ئىگه:

(1) تەڭداش باغلانغان قوشما جۇمله تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر گىراماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەهەتته ۋە ئۇي-پىكىرنى ئىپادىلەش جەهەتته ئۆز مۇستەقىللىغىنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇڭلاشقا مۇنداق قوشما جۇمله تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنى ئادەتته ئايرىم-ئايرىم قوللىنىشقا بولىدۇ.

(2) تەڭداش باغلانغان قوشما جۇمله تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر ئىنتوناتسىيه ياكى باغلىغۇچى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ، بىر پۈتۈن قوشما جۇملىنى هاسىل قىلىدۇ. مۇنداق قوشما جۇمله تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر ئېغىزدا ئىنتوناتسىيه ئارقىلىق، يېزىقتا

تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

كەمتەرلىك كىشىنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق كىشىنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ، بىز بۇ هەقىقەتنى مەڭگۇ ئەسته تۇتىشىمىز لازىم.

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، لېكىن ئۇلۇمنىڭ ئەهمىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ.

تاڭ ئاتتى ۋە ئەتراپ نۇرغا چومۇلدى.

ئادەم مەڭگۇ ياشمايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى نامى مەڭگۇ ساقلىنىپ قالىدۇ.

مانا بۇ قوشما جۇملىلەر تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەر بىرىنچىسىده ئىنتوناتسىيىنىڭ ياردىمى بىلەن، قالغانلىرىدا باغلىغۇچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن باغلانغان.

تەڭداش باغلانغان قوشما جۇملىلەر ئۆز تەركىۋىدىكى ئاددى جۇملىلەرنىڭ قانداق يول بىلەن باغلىنىپ كەلگەنلىگىگه قاراپ، باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۇمله ۋە باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۇمله دىگەن ئىككى تۈرگه بولۇنىدۇ.

1. باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۇمله

مەلۇم باغلىغۇچى ئارقىلىق ئۆزئارا تەڭ دەرىجىده باغلىنىپ كەلگەن ئاددى جۇملىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۇملىلەر باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۇمله دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۇملىلەر ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ كەلگەن باغلىغۇچىلارنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، تۇۋەندە-

كىدەك بىرنەچچە تۈرگە بولۇنىدۇ:

(1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(2) قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(3) سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(4) تاللىما باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە؛

(5) كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە.

1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە.

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىنىڭ ئاددىي جۈملىلەرنى ئوزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى يەككە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "ۋە، ھەم، ھەمدە، شۇنداقلا، شۇنىڭدەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقانداق ئىشنىڭ يولى بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئىشنىڭ ئوزىگە لايىق ئۇسۇلىمۇ بولىدۇ.

ئۇ، تىرىشىپ ئۇگىنىدۇ ھەمدە ئۇگەنگەنىنى ئىشلىتەلەيدۇ.

ئىنقىلاۋىي غەيرەت ۋە ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق بولۇشى لازىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە جىددى ئىلمىي پوزىتسىيىمۇ بولۇشى لازىم.

خەلق ئىچىدە ئەركىنلىك بولمىسا بولمايدۇ، شۇنىڭدەك مەركەزلەشتۈرۈش بولمىسىمۇ بولمايدۇ.

2) قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچىنىڭ ئاددىي جۈملىلەرنى ئوزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى يەككە ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي جۈملىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "لېكىن، ئەمما، بىراق، ۋاھالەنكى، ئەپسۇسكى، شۇنداقتىمۇ" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز قىينىچىلىقنى بوي سۇندۇرالايمىز، لېكىن قىينىچىلىق بىزنى بوي سۇندۇرالمايدۇ.

مەن ئۇنىڭ ياخشى ئادەم بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتىم، ئەپسۇسكى، ئىش مېنىڭ ئويلىغىنىمدەك بولۇپ چىقمىدى.

مەھسۇلات زور دەرىجىدە ئاشتى، شۇنداقتىمۇ يېزا ئىگىلىگىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ھەرىكىتىنى قىلچە بوشاشتۇرۇپ قويماسلىغىمىز لازىم.

ئادەم تۇغۇلىدۇ، ئۆلىدۇ، بىراق ئۇنىڭ سوزى قالىدۇ.

3) سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچە-

سىنىڭ ئاددى جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى بىرەر ۋەقەنىڭ سەۋەبىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملە بىلەن شۇ ۋەقەنىڭ نەتىجىسىنى ئىپادىلەيدىغان ئاددى جۈملىنى بىرىكتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭا، شۇڭلاشقا، چۈنكى، شۇ سەۋەپتىن" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار سەۋەپ-نەتىجە باغلىغۇچىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. مەسىلەن:

كومپۇنىستلار ھەققەتتە چىڭ تۇرۇشقا دائىم تەييار تۇرۇشى لازىم، چۈنكى ھەرقانداق ھەقىقەت خەلق مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن.

پارتىيىنىڭ ھەممە خىزمەتلىرىنىڭ تۈپ مەقسىدى خەلقنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىدە قاندۇرۇش، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا خەلقنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى يەيدىن-يەي ۋە داۋاملىق ياخشىلاش زورۇر.

بارلىق ئەكسىيەتچىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ھەرگىز تەن بەرمەيدۇ، شۇڭلاشقا بىز ئىنقىلاۋىي ھوشيارلىغىمىزنى قىلچە بوشاشتۇرۇپ قويماسلىغىمىز لازىم.

4) تاللىما باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر تاللىما باغلىغۇچىنىڭ ئاددى جۈملىلىرىنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلىشى، ياكى بىرنەچچە يەككە ئۇي-پىكىرنىڭ ئەمەلگە ئېشىش-ئاشماسلىق ئېھتىمالىنى كۆرسىتىدىغان ئاددى جۈملىلەرنى بىرىكتۈرۈپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. تىلىمىزدىكى "يا، ياكى" دېگەنگە ئوخشاش

باغلىغۇچىلار تاللىما باغلىغۇچىلاردۇر. مەسىلەن:

يا ئۇلار قايتىپ كېتىدۇ، بىز قالىمىز؛ يا بىز قايتىپ كېتىمىز، ئۇلار قالىدۇ.

يا مەن باراي، يا سەن بار.

5) كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

بۇ خىل تەڭداش قوشما جۈملىلەر كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچىنىڭ بىر بىرىنىڭ مەزمۇنىنى كۆچەيتىدىغان ئاددى جۈملىلەرنى ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغلاپ بىر پۈتۈنلۈككە ئايلاندۇرۇشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ.

تىلىمىزدىكى "بەلكى، ھەتتا، ھەتتاكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەنە كېلىپ" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلار كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

زالىنىڭ ئېچىگە ئادەم لىق تولىدى، ھەتتا ئولتۇرغىدەك يەرمۇ قالمىدى.

ئوقۇغۇچىلار دەرسخانىدا ئاڭلىغانلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالمىدى، بەلكى ئۆزىمۇ ئىزدىنىپ ئۆگەندى.

ياسما زاۋۇدىدىكى ئىشچىلار دەرسلىكىلەرنى ۋاقتىدا چىقىرىش ئۈچۈن قاتتىق ئىشلىدى، ھەتتاكى دەم ئېلىش كۈنلىرىدىمۇ خالىسانە ئىشلىدى.

2. باغلىغۇچىسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە

ھېچقانداق باغلىغۇچىنىڭ ياردىمىسىز لا ئۆزئارا تەڭ دەرىجىدە باغ-

لىنىپ كەلگەن ئاددى جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن باغلىنىشى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنداق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر يېزىقتا تۇرلۇك تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق، جانلىق تىلدا ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت ياندىشىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزىم ـ لېنىنىزىمچىلار ھامان سەمىمى پوزىتسىيە تۇتىدۇ، ھامان پاكىتقا ھورمەت قىلىدۇ.

پاكىت مۇنازىرىدىن ئۇستۇن، پاكىت ئەڭ ياخشى گۇۋاچى، قېنى پاكىتقا قاراپ باقايلى.

بىزگە ئىنتىپاقلىق كېرەك، بولۇنۇش كېرەك ئەمەس.

بىلىملىك كېرەكلىك سوزنى قىلىدۇ، كېرەكسىز سوزلەرنى كومۇپ تاشلايدۇ.

باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ قەدىمقى شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر، چۈنكى ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ كۆپچىلىگى باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە شەكلىدە كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

ماڭغان دەريا، تۇرغان بوريا.

ئادەمنىڭ تېشىغا باقما، ئىچىگە باق.

تەڭ يىگەن تەڭگە سىكەر، يالغۇز يىگەن يەرگە سىكەر.

ياخشىدىن ئۈلگە قالىدۇ، ياماندىن كۆلكە قالىدۇ.

باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىككى ياكى ئۈچ ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلگەن بولسا، بەزىلىرى ئۇنىڭدىنمۇ كوپ ئاددى جۈملىلەردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

ياڭنى گۈل ئارىسىدىن ئىزلە، ئەركىنى ئەل ئارىسىدىن ئىزلە.

ئوقۇتقۇچىلار دەرس تەييارلاۋاتىدۇ، ئوقۇغۇچىلار مۇزاكىرە قىلىۋاتىدۇ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىشلەۋاتىدۇ.

لىبىرالىزىم ئىنتىپاقلىقنى بوشاشتۇرىدۇ، مۇناسىۋەتنى شالاڭلاشتۇرىدۇ، خىزمەتنى سۇسلاشتۇرىدۇ، پىكىر ئىختىلاپلىرى تۇغدۇرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەنىڭ تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر تۇۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە:

(1) باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئاددى جۈملىلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ بىرىدىن ئىگىسى بولىدۇ (2 ـ مىسالدىكىدەك)؛ بەزىلىرىدە ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بىردىلا ئىپادىلىنىپ، قالغانلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ، شۇ بىر ئىگە ھەممىسگە ئورتاق ئىگە بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ (3 ـ مىسالىدىكىدەك)؛ بەزىلىرىدە ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ھېچقايسى ئاددى جۈملىدە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن (1 ـ مىسالدىكىدەك).

(2) باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى

ئاددی جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ھەر خىل فورمدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ياخشى سوز جان ئوزۇغى، يامان سوز جان قوزۇغى.

ياخشى سوز تاشنى ياردۇ، يامان سوز باشنى ياردۇ.

ئەل ئامانلىقنى تىلەر، دۇشمەن يامانلىقنى تىلەر.

باغلىغۇچسىز باغلانغان تەڭداش قوشما جۈملىلەر تۈرلۈك مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ:

(1) ئىش-ھەرىكەت ياكى ۋەقە-ھادىسىلەرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا بولۇۋاتقانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زورەم توپا يۇمشىتۋاتىدۇ، گۈلسۇم ئۇسۇۋاتىدۇ، قالغانلار توشۇۋاتىدۇ.

(2) ئىش-ھەرىكەت ياكى ۋەقە-ھادىسىنىڭ كەينى-كەينىدىن بولۇۋاتقانلىغىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ ئاتتى، داڭ چېلىندى، ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇردۇق.

(3) قارىمۇ-قارشى ئىش-ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز كەلدۇق، ئۇلار كەلمىدى.

كۈن ئىسسىدى، قار ئېرىمىدى.

(4) ھەرىكەتنى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن نەسھەت قىلغان ئىدىم، ئۇ تۈزۈلۈپ كەتتى.

(5) ئادەم ياكى شەيئىي توغرىسىدىكى تەسۋىرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نۇزۇك بىلەك باغلانىدى،

ئولتۇرمەككە چاغلاندى.

قەشقەردىكى ئاتامنىڭ

يۈرەك-باغرى داغلاندى.

(6) 1-جۈملە ۋەقە-ھادىسە ھەقىقىدە سوراقنى، 2-جۈملە ئۇنىڭغا بېرىلگەن جاۋابنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىسراپچىلىق نەدە؟ پىشانىسى تەرلىمىگەن يەردە.

ۋاپاغا جاپا بارمۇ؟ ئىزدىسە تېپىلار.

§3 بېقىندىلىق قوشما جۈملە

تىلىمىزدىكى قوشما جۈملىلەرنىڭ يەنە بىر تۈرى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولۇپ، ئۇ تىلىمىزدا دائىم قوللىنىلىدىغان، تۈزۈلۈش شەكلى كوپ بولغان جۈملە تۈرىدۇر. قوشما جۈملىلەر ئىچىدە بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بېقىندىلىق قوشما جۈملە بىرنەچچە ئاددى جۈملىنىڭ ئوزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، مەلۇم مۇرەككەپ ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئوزئارا بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن باغلانغان بىرنەچچە ئاددى جۈملىدىن تۈزۈلگەن ۋە قوشما ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان قوشما جۈملە بېقىندىلىق قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر بېقىنىش ۋە بېقىندۇرۇش يولى بىلەن ئوزئارا باغلىنىپ كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بىرى باش جۈملە، يەنە بىرى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئىككىنچى بىر ئاددى جۈملىنى ئوزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن جۈملە باش جۈملە دەپ

ئاتىلىدۇ.

بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى باش جۈملىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ بىرەر بولىگىنى ياكى پۈتۈن جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلاپ، ئېنىقلاپ كەلگەن ئاددى جۈملە بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى باش جۈملە بەزىدە بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، بەزىدە بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەگەر باش جۈملە بېقىندى جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، باش جۈملىنىڭ ئەۋزىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. ئەگەر باش جۈملە بېقىندى جۈملىدىن كېيىن كەلسە، بېقىندى جۈملىنىڭ ئەۋزى شەرت رايىدىكى پېئىللاردىن، رەۋىشداشلاردىن، سۈپەتداشلاردىن تۈزۈلىدۇ ياكى ئۇنىڭغا تۇرلۇك ئېلىپىنتلار قوشۇلۇپ كېلىدۇ. دېمەك، قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى باش جۈملە بىلەن ئاددى جۈملە ئاشۇنداق تۇرلۇك يوللار بىلەن ئوزئارا باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، (باش جۈملە) جاھانگىرلىكنىڭ تەبىئىتى ھەرگىز ئوزگەرمەيدۇ. (بېقىندى جۈملە)

دۇشمەن تەسلىم بولمىسا، (بېقىندى جۈملە) ئۇنى يوقىتىش كېرەك. (باش جۈملە)

كەچلىك تاماقنى يەپ بولۇپ، (بېقىندى جۈملە) توپ مۇسابىقىسگە قاتنىشىمىز. (باش جۈملە)

دەرسىمىز باشلانغىچە، (بېقىندى جۈملە) بىز تەييارلىغىمىزنى پۈتتۈردۇق. (باش جۈملە)

ئورۇك چېچەكلىگەندە، (بېقىندى جۈملە) بىز سايادىتكە چىقمىز. (باش جۈملە)

لېي فېڭ ئولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، (بېقىندى جۈملە) ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار ئىش ئىزلىرى مەڭگۈ ئولمەيدۇ. (باش جۈملە)

ھەممىزگە مەلۇمكى، (باش جۈملە) دۇنيانى ئەمگەك ياراتقان. (بېقىندى جۈملە)

بېقىنىدىلىق قوشما جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ۋە مەنە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كورستىدىغان ئاساسىي ئامىل ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدە كەلگەن بېقىندى جۈملىلەر تۇرلۇك سىنتاكسىلىق ۋەزىپە، تۇرلۇك شەكىل ۋە تۇرلۇك مەنىلەردە كېلىپ، باش جۈملە بىلەن باغلىنىدۇ. شۇڭا بېقىندىلىق قوشما جۈملىلەر ئوز تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىسگە ئاساسەن برنەچچە تۈرگە بولۇنىدۇ.

بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئۇقتۇرىدىغان مەنىسى ۋە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى جەھەتىلەردىن ئاددى جۈملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. خۇددى ئاددى جۈملە تەركىۋىدىكى ئەگەشمە بولەكلەر جۈملىدىكى ئوي-پىكىرنى كېڭەيتىش، ئېنىقلاش ۋە تولدۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلغىنىغا ئوخشاش، بېقىنىدىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەرمۇ باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىرنى تولۇقلاش، ئېنىقلاش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن:

كۇن چىققاندا، بىز ئىشقا بارىمىز. (قوشما جۈملە)

بىز ھازىر ئىشقا بارىمىز. (ئاددى جۈملە)

1 ـ مىسالدىكى "كۇن چىققاندا" دېگەن بېقىندى جۈملە "قاچان؟" دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ، باش جۈملىنىڭ "بارىمىز" دېگەن

خەۋىرىدىن ئۇقۇلغان ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۇرۇپ كەلگەن. 2- مىسالدا "ھازىر" دىگەن ئەگەشمە بولۇپ "قاچان؟" دىگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ، "بارىمىز" دىگەن خەۋەردىن ئاڭلانغان ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۇرۇپ كەلگەن. بۇ، "كۈن چىقىقاندا" دىگەن بېقىندى جۈملە "ھازىر" دىگەن ئەگەشمە بولەكنىڭ قىممىتىگە تەڭ بولدى، دىگەن سوز.

دىمەك، بېقىندا جۈملىلەر ئاددى جۈملىدىكى ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ ۋەزىپىسىنى بېجىرىدۇ. شۇڭلاشقا بېقىندى جۈملىلەر ئادەتتە ئەگەشمە بولەكلەرگە بېرىلىدىغان سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

ئەمما بۇنىڭدىن ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى بىلەن بېقىندى جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى ئوخشاش، دىگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ. ئەگەشمە بولەكلەرنىڭ شەكلى بىلەن بېقىندى جۈملىلەرنىڭ شەكلى بىر بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئاددى جۈملىنىڭ ئەگەشمە بولەكلىرى جۈملە ھىساپلانمايدۇ، قوشما جۈملىلەردىكى بېقىندى جۈملە بولسا بىر پۈتۈن جۈملە بولۇپ، ئۇنىڭ ئوز ئالدىغا ئىگە، خەۋەر ۋە باشقا بولەكلىرى بولىدۇ.

بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بولىگىگە باغلىنىپ كېلىدۇ، يەنى ئۇلار ئاساسەن باش جۈملىنىڭ ئىگىسىگە، خەۋىرىگە، ئېنىقلىغۇچىسىغا، تولدۇرغۇچىسىغا ياكى ھالەتلىرىگە بېقىنىپ، شۇلارنى ئېنىقلاپ، تولدۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىم تېرىسا، شۇ ئالىدۇ.

بىزنىڭ ئۇمىدىمىز شۇكى، ۋەتەنگە سادىق بولۇڭلار.

سىز قايسى كىتابنى ئوقۇسىڭىز، مەنمۇ شۇ كىتابنى ئوقۇيمەن.

كىم نەمۇنىچى بولسا، شۇنىڭدىن ئۇگىنىمەن.

قەيەردە ئىنتىزام ياخشى بولسا، شۇ يەردە ئىش ئۇنۇملۇك بولىدۇ.

يۇقۇرقى مىساللاردىكى بېقىنىدى جۈملىلەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا "شۇ" دىگەن ئىگىنى، "شۇكى" دىگەن خەۋەرنى، "شۇ" دىگەن ئېنىقلىغۇچىنى، "شۇنىڭدىن" دىگەن تولدۇرغۇچىنى، "شۇ يەردە" دىگەن ھالەتنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

بۇلاردىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، بېقىندى جۈملىلەر ئەگەشمە بولەكلەرگە ئوخشاش ۋەزىپە ئوتەيدۇ ۋە ئۇلارغا بېرىلىدىغان سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بېقىندىلىق قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىنىدى جۈملىلەرنى ئۇلارنىڭ شۇ قوشما جۈملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسىگە ۋە ئۇقتۇرىدىغان مەنىسىگە قاراپ، تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە، ئېنىقلىغۇچى بېقىنىدى جۈملە ۋە ھالەت بېقىندى جۈملە دەپ 3 تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ.

1. تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى كورىستىش ئالماشتىن كەلگەن تولدۇرغۇچىنى تولدۇرۇپ ۋە ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى تولدۇرغۇچىنى ئېنىقلاپ ۋە ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز شۇنىڭغا قەتئى ئىشىنىشىمىز لازىمكى، سوتسىيالىزم كاپىتالىزمنى ئۇستىدىن چوقۇم غەلبە قىلىدۇ.

كىم ئۇلگە بولسا، بىز شۇنى ھورمەتلەيمىز.

كىم تىرىشىپ ئۇگەنسە، بىز شۇنىڭدىن ئۇگىنىمىز.

بۇ مسالالاردىكى بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماشتىن كەلگەن "شۇنىڭغا، شۇنى، شۇنىڭدىن" دېگەن تولدۇرغۇچىلارنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملىلەر بەزىدە باش جۈملىنىڭ ئالدىدا، بەزىدە باش جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. ئەگەر تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن كېيىن كەلسە، ئۇ چاغدا باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز شۇنى ئېسىمىزدىن چىقارمايمىزكى، "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ بىزگە قىلغان زىيانكەشلىكى ئاز ئەمەس.

مەن ھازىر شۇنى چوڭقۇر تونۇپ يەتتىمكى، ھەقىقى مۇھەببەت ۋاپاسىزلىقتىن يىراق بولىدۇ.

ئەگەر تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، ئۇ چاغدا بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت رايىدىكى پېئىلدىن كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

كىم نەتىجە ياراتسا، شۇنى مۇكاپاتلايمىز.

كىم تىرىشىپ ئىشلىسە، شۇنىڭغا مۇكاپات بېرىلىدۇ.

كىم تىرىشىپ ئۇگەنسە، شۇنىڭدا بىلىم كوپىيىدۇ.

كىم ئەلاچى بولۇپ ئوقۇسا، شۇنىڭدىن ئۇگىنىش لازىم.

نىمىنى بەرگەن بولسا، شۇنىلا قايتۇرۇپ ئالسەن.

بۇنداق شەرت رايىدىكى پېئىل ئارقىلىق باغلانغان بېقىندى جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولۇشى ئۇچۇن، باش جۈملىدە كورستىش ئالماشتىن كەلگەن تولدۇرغۇچى بولۇشى، بېقىندى جۈملىدە "كىم، نىمە" دېگەن سوراق ئالماشلار بولۇشى شەرت. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، ئۇ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولالمايدۇ.

مەسىلەن:

كىم نەتىجە ياراتسا، شۇ مۇكاپات ئالىدۇ.

كىم تىرىشىپ ئوقۇسا، شۇنىڭ بىلىمى كوپىيىدۇ.

بۇ مسالالاردىكى باش جۈملىدە كورستىش ئالماشتىن كەلگەن تولدۇرغۇچى يوق، شۇڭلاشقا بېقىندى جۈملىلەرمۇ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولالمايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماش چوقۇم چۈشۈم كېلىش، چىقىش كېلىش، بېرىش كېلىش، ئورۇن كېلىشلىرىدە كېلىشى لازىم. ئەگەر ئۇ باش كېلىش ياكى ئىگىلىك كېلىشلىرىدە كەلسە، ئۇنىڭ بېقىندى جۈملىسىمۇ تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولالمايدۇ. بەزىدە باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماش ئاشۇ 4 خىل شەكىلدە كەلمەي، "بىلەن، ھەققىدە، توغرىلىق" يارەمچىلىرى بىلەن بىللە كېلىشمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدىمۇ، بېقىندى جۈملە يەنىلا تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم نەتىجە ياراتسا، شۇ توغرىلىق ماقالا يازىمىز.

كىم تىرىشىپ ئوقۇسا، شۇنىڭ بىلەن دوست بولىمىز.

بەزىدە باش جۈملىنىڭ كورستىش ئالماشتىن كېلىدىغان تولدۇرغۇچىسى ئېيتىلماي، يوشۇرۇن ھالدا كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەممە بىلىدۇكى، كومپاسنى مەملىكىتىمىز جۇڭگو ئىجات قىلغان.

بۇ مسالدا باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماشتىن كېلىدىغان "شۇنى" دېگەن تولدۇرغۇچى يوشۇرۇنغان. شۇنداق بولسىمۇ، بېقىندى جۈملە ئاشۇ يوشۇرۇنغان تولدۇرغۇچىغا باغلىنىپ كەلگەچكە، يەنىلا تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە بولىدۇ.

2. ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بىر تۈرى بولغان ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن ۋە باش جۈملىدىكى بولەكلەرنى ئېنىقلاش ھەم ئۇنىڭغا بېقىنىش جەھەتتىن بىر خىللا ئەمەس، ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ شۇنچىلىك قىزىق كىتاپكى، بىز ئۇنى بىرقانچە قېتىم ئوقۇدۇق.

بۇ كىتاپنىڭ قىزىقلىغى شۇنچىلىككى، بىز ئۇنى بىرقانچە قېتىم ئوقۇدۇق.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەدەبىيات تۈرمۇشنىڭ ئىنكاسىدۇر.

بۇ مىساللارنىڭ 1 ـ سىدە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى "شۇنچىلىك" دىگەن ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئۆزىنىڭ ئېنىقلاش ئوبېكتى قىلغان؛ 2 ـ سىدە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى "شۇنچىلىككى" دىگەن ئالماشتىن كەلگەن خەۋەرنى ئۆزىنىڭ ئېنىقلاش ئوبېكتى قىلغان؛ 3 ـ سىدە بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى ھازىرچە ئېيتىلماي ئويدا ساقلانغان "بۇ" دىگەن كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىنى ئۆزىنىڭ ئېنىقلاش ئوبېكتى قىلغان ھەمدە باش جۈملىدىكى يوشۇرۇن كەلگەن ئىگىگە بېرىلىدىغان "نىمە" دىگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن.

بۇنىڭدىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ بەزىلىرى باش جۈملىدىكى ئېنىقلىغۇچىنى، بەزىلىرى باش جۈملىدىكى خەۋەرنى، بەزىلىرى بولسا باش جۈملىنىڭ ئىگىسىنى ئېنىقلاپ، شۇلارغا بېقىنىپ كېلىدۇ.

شۇنىڭغا ئاساسەن، ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەرنى ساپ ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە، ئىگە بېقىندى جۈملە (ياكى ئىگىنى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە)، خەۋەر بېقىندى جۈملە (ياكى خەۋەرنى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە) دىگەن 3 تۈرگە بولۇش مۇمكىن.

1) ساپ ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە

ساپ ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە (قىسقىچە "ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە" دەپ ئاتالدى) ئاساسەن باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئېنىقلاپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كېلىدۇ.

دىمەك، باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆۋەندىكى مىساللارغا قاراپ چىقايلى:

باللارنى شۇنداق نەرسىگە ئادەتلەندۈرۈش كېرەككى، ئۇلار كىچىگىدىن تارتىپ ئەمگەكنى سۆيىدىغان بولسۇن.

ئائىلىدە ئاتا قانداق ئورۇننى ئىگىلىسە، ئانىمۇ شۇنداق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

كىمنىڭ كۆڭلى توغرا بولسا، ئۇنىڭ يولىمۇ توغرا بولىدۇ.

سىز قايسى مەكتەپتە ئوقۇسىڭىز، مەن شۇ مەكتەپتە ئوقۇيمەن.

بۇ مىساللارنىڭ 1 ـ سىدە ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى "شۇنداق" دىگەن كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئېنىقلىغۇچىنى، 2 ـ سىدىمۇ "شۇنداق" دىگەن ئېنىقلىغۇچىنى، 3 ـ سىدىمۇ "ئۇنىڭ" دىگەن ئېنىقلىغۇچىنى، 4 ـ سىدىمۇ "شۇ" دىگەن ئېنىقلىغۇچىنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىلەر بەزىدە باش جۈملىدىن بۇرۇن،

بەزىدە باش جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەگەر بېقىنىدى جۈملە باش جۈملىدىن كېيىن كەلسە، باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ؛ ئەگەر باش جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، بېقىنىدى جۈملە ئوزىنىڭ شەرت رايىدىكى پېيلىدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەكتۇپىمزنىڭ بېغى شۇنداق يوغانكى، ئۇ چېتىگە ئادەمنىڭ كوزى يەتمەيدۇ.

كىمنىڭ ئۇگىنىشى ياخشى بولسا، شۇنىڭ نەتىجىسى ياخشى بولىدۇ.

سەن قايسى سىنىپتا ئوقۇساڭ، مەن شۇ سىنىپتا ئوقۇيمەن.

يەرگە نىمە تېرىساڭ، شۇ نەرسە ئۇنىدۇ.

2) ئىگە بېقىنىدى جۈملە

ئېنىقلىغۇچى بېقىنىدى جۈملىنىڭ بىر تۈرى بولغان ئىگە بېقىنىدى جۈملە ئاساسەن باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كېلىدۇ.

دىمەك، باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىنىدى جۈملىلەر ئىگە بېقىنىدى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆۋەندىكى مىساللارغا قاراپ چىقايلى:

كىم بىراۋغا ئورا كولىسا، ئوزى چۈشىدۇ.

قازانغا نىمە سالسا، چۆمۈچكە شۇ چىقىدۇ.

بۇ ھەممىگە روشەنكى، بىزنىڭ ئەڭ ئالى غايىمىز ــ كوممۇنىزىم.

بۇ مىساللاردىكى بېقىنىدى جۈملىلەر باش جۈملىلەردىكى "ئوزى"، "شو"، "بۇ" دىگەن كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگىلەرنى ئېنىقلاپ، شۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن.

ئىگە بېقىنىدى جۈملىمۇ بەزىدە باش جۈملىدىن بۇرۇن، بەزىدە باش جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئەگەر ئىگە بېقىنىدى جۈملە باش جۈملىدىن بۇرۇن كەلسە، بېقىنىدى جۈملىنىڭ خەۋىرى III شەخسىتىكى شەرت پېيلىدىن كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى ئىگە بېقىنىدى جۈملىلەر شەكىل جەھەتتىن شۇ خىلدىكى تولدۇرغۇچى بېقىنىدى جۈملىلەرگە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇلارنى پەرق ئېتىش ئۇچۇن، باش جۈملىدىكى ئالماشقا قارايمىز. ئەگەر باش جۈملىدىكى ئالماش تولدۇرغۇچى بولسا، بېقىنىدى جۈملە تولدۇرغۇچى بېقىنىدى جۈملە بولىدۇ؛ ئەگەر باش جۈملىدىكى ئالماش ئىگە بولسا، بېقىنىدى جۈملە ئىگە بېقىنىدى جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم تىرىشىپ ئىشلىسە، (تولدۇرغۇچى بېقىنىدى جۈملە) خەلق شۇنىڭدىن رازى بولىدۇ. (باش جۈملە).

كىم تىرىشىپ ئىشلىسە، (ئىگە بېقىنىدى جۈملە) شۇ خەلقنى رازى قىلالايدۇ. (باش جۈملە)

ئەگەر ئىگە بېقىنىدى جۈملە باش جۈملىدىن كېيىن كەلسە، باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدىمۇ باش جۈملە تەركىۋىدە كورستىش ئالماشتىن كەلگەن ئىگە بولۇشى، شۇنداقلا بۇ ئىگە "كىم؟"، "نىمە؟" دىگەن سوئاللارنى قوبۇل قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن:

بۇ ھەممىزگە ئايانكى، ملىتىق دورىسى جۇڭگودا كەشپ قىلىنغان.

بۇ ھەممىگە مەلۇمكى، دۇنيا ئۇرۇشنىڭ مەنبەسى ـــ جاھانگىرلىك.

3) خەۋەر بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى كورستىش ئالماشتىن كەلگەن خەۋەرنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر خەۋەر بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

خەۋەر بېقىندى جۈملىنىڭ بىردىن ـ بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇنى بېقىندۇرۇپ كەلگەن باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە جەزمەن "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ ۋە شۇ باش جۈملىنىڭ خەۋىرى پەقەت كورستىش ئالماشتىنلا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ ئۇمىدىمىز شۇكى، ۋەتەنگە سادىق بولۇڭلار.

گەپ شۇنىڭدىكى، بۇ يول بىلەن ئۇ ئوز مەقسىدىگە يەتمەكچى.

ئۇنىڭ مىجەزى شۇنداقكى، ھېچكىم بىلەن كېلىشەلمەيدۇ.

بەزى يولداشلارنىڭ ئاسانلا مەغرۇرلىنىپ كېتىشىدىكى ئاساسي سەۋەپ شۇكى، ئۇلار ئوزىگە بىرنىڭ ئىككىگە بولۇنۇشى بويىچە قارىمايدۇ.

خەۋەر بېقىندى جۈملە شەكىل جەھەتتىن شۇ خىل فورمىدىكى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملىگە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇلارنى پەرق ئېتىش ئۇچۇن، باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قارايمىز. ئەگەر باش جۈملىنىڭ خەۋىرى كورستىش ئالماشتىن كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ بېقىندى جۈملىسى خەۋەر بېقىندى جۈملە بولىدۇ؛ ئەگەر باش جۈملىنىڭ خەۋىرى كورستىش ئالماشتىن كەلمەي، ئىسىم، سۈپەت، رەۋىشتىن كەلگەن بولسا، بۇنداق باش جۈملىنىڭ بېقىندى جۈملىسى ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ تاغنىڭ ئىگىزلىگى شۇنداقكى، (باش جۈملە) ئۇستىدىكى

قارلار يازدىمۇ ئېرىمەيدۇ. (خەۋەر بېقىندى جۈملە)

بۇ تاغ شۇنداق ئىگىزكى، (باش جۈملە) ئۇستىدىكى قارلار يازدىمۇ ئېرىمەيدۇ. (ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۈملە)

خەۋەر بېقىندى جۈملە دائىم باش جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ. بەزى ھاللاردا باش جۈملىنىڭ كورستىش ئالماشتىن كەلگەن خەۋىرىگە "ئىبارەت" دىگەن ياردەمچى ئۇلىنىپ كېلىشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭغا يەنىلا "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەسىلىنىڭ ماھىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ خەلقتىن يوز ئوزىگەن.

3. ھالەت بېقىندى جۈملە ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

باش جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن ئاڭلانغان ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ تۈرلۈك ھالىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ھالەت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ھالەت بېقىندى جۈملىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئىچىدە ئاساسي سالماقنى ئىگىللەيدۇ ۋە تىلىمىزدا ناھايىتى كوپ قوللىنىلىدۇ. ھالەت بېقىندى جۈملىلەر گەرچە بىر پۈتۈن جۈملە ھىساپلانسىمۇ، قوشما جۈملىدە ئوتەيدىغان ۋەزىپىسى ۋە ئوينايدىغان رولى جەھەتلەردىن ئاددى جۈملىدىكى ھالەتكە ئوخشاپ كېتىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئاساسەن تەڭ تۇرىدۇ.

ھالەت بېقىندى جۈملىلەرمۇ ئاساسەن ھالەتكە بېرىلىدىغان سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ.

ھالەت بېقىندى جۈملىلەر تۇزۇلۇش جەھەتتىنمۇ ھەرخىل بولىدۇ، مەنە جەھەتتىنمۇ ھەرخىل مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ. شۇڭلاشقا ھالەت

بهقنـدی جۇملـلەرنی تۇزۇلۇش جەهەتـتىكى ۋە مەنە جەهەتـتىكى خىلمۇ-خىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، توۋەندىكى 12 تۈرگە بولىنىدۇ:

(1) ھال بهقندی جۇمـلە؛ (2) ئورۇن بهقنـدی جۇمـلە؛ (3) ۋاقىت بهقندی جۇملە؛ (4) مەقسەت بهقنـدی جۇملە؛ (5) سەۋەپ بهقندی جۇملە؛ (6) شەرت بهقندی جۇملە؛ (7) قارشىلىق بهقندی جۇملە؛ (8) كۆچەيتكۈچى بهقندی جۇملە؛ (9) سېلىشتۇرما بهقندی جۇملە؛ (10) نەتىجە بهقندی جۇمـلە؛ (11) ئوخشتىـش بهقندی جۇملە؛ (12) ئومۇملاشتۇرغۇچى بهقندی جۇمـلە.

1) ھـال بهقنـدی جۇملە

باش جۇملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى ئېنىقلاپ كېلىدىغان بهقندی جۇملىلەر ھال بهقندی جۇمـلە دەپ ئاتىلىدۇ.

ھال بهقندی جۇملىلەرنىڭ بەزىلىرى باش جۇملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى توغرىدىن-توغرا ئېنىقلاپ كېلىدۇ، بەزىلىرى ئاۋال باش جۇملىدىكى ھالەتكە باغلىنىپ، ئاندىن باش جۇملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى تولۇقلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ماڭا ھېچنىمە دىمەي، ئويدىن چىقىپ كەتتى.

سەن قانداق يازساڭ، مەن شۇنداق يازىمەن.

1-مىسالدا بهقندی جۇمـلە باش جۇملىدىكى "چىقىپ كەتتى" دىگەن خەۋەرگە بىۋاستە باغلىنىپ كەلگەن؛ 2-مىسالدا بهقنـدی جۇملە ئاۋال باش جۇملىدىكى "شۇنداق" دىگەن سۆيىـەت-ھەرىكەت ھالىتىگە باغلىنىپ، ئاندىن باش جۇملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ھالىتىنى بىلدۇرۇپ كەلـگەن.

ھال بهقندی جۇملە باش جۇملـىدىن بۇرۇن كېلىـدۇ. بۇنـداق

ئەھۋالدا، بهقندی جۇملە باش جۇملە بىلەن ئىككى خىل يول بىلەن باغلىنىدۇ:

بىرىنچى، ھال بهقندی جۇملە ئۇزىـنىڭ شەرت پېيلدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باش جۇملە بىلەن باغلىنىدۇ. بۇنىڭدا باش جۇمـلىنىڭ تەركىۋىدە "شۇنداق، شۇنچىلىك، شۇ قەدەر، شۇنـچە قېتىم" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر كېلىپ، سۆيىەت-ھەرىكەت ھالىتى بولۇشى؛ بهقندی جۇملە تەركىۋىدە بولسا شۇ سوزلەرگە ماس ھالدا "قانداق، قانچە، قانچىلىك، قانچە قېتىم" دىگەنگە ئوخشاش سوزلەر كېلىـشى لازىم. مەسىلەن:

سەن قانداق سوزلىسەڭ، مەن شۇنداق سوزلىدىم.

سەن يېـڭى كىتاپـتىن قانچـىلىك ئالـساڭ، مەنـمۇ شۇنچـىلىك ئالـىمەن.

قادىر مېنىڭ ئويۇمگە قانـچە قېتىم بارغان بولسا، مەنـمۇ ئۇنىڭ ئويىگە شۇنچە قېتىم باردىم.

ئىككىنچى، ھال بهقنـدی جۇمـلە باش جۇمـلە بىلەن ئۇزىـنىڭ رەۋىشداشتىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز تاپـشۇرۇقـلارنى ياخـشى ئىشـلەپ، ئوقۇتقۇچـىمىزنى رازى قىلـدۇق.

ئۇ قـىزىق ھىكايىلەرنى ئېيتىپ بېرىپ، يولداشلارنى ئۇزىگە جەلپ قىلدى.

ياشلىق ئەلـبۇمىنى ۋاراقـلاپ ئولـتۇرۇپ، دوستۇم ئامنـەنىڭ رەسىمىگە كوزۇم چۈشتى.

2) ئورۇن بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ئورۇن بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئورۇن بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئورنىنى باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە توغرىدىن-توغرا بېقىنىپ بىلدۈرمەي، ئاۋال باش جۈملىدىكى ئورۇن ھالتىگە بېقىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قەيەر ئېھتىياجلىق بولسا، شۇ يەرگە بارىمەن.

بۇ مىسالدا ئورۇن بېقىندى جۈملە ئاۋال "شۇ يەرگە" دېگەن ئورۇن ھالتىگە باغلىنىپ، ئاندىن شۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن "بارىمەن" دېگەن خەۋەرگە باغلانغان.

ئورۇن بېقىندى جۈملىلەر "قەيەردە؟ قەيەرگە؟ قەيەردىن؟ قاياقتا؟ قاياقىقا؟ قاياقتىن؟ نەگە؟" دېگەنگە ئوخشاش ئورۇن ھالتىگە بېرىلىدىغان سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ.

ئورۇن بېقىندى جۈملىلەر دائىم باش جۈملىدىن بۇرۇن كېلىپ، باش جۈملىگە ئوزىنىڭ شەرت پېيىلدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. ئوزىنىڭ شەرت پېيىلى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدىغان بېقىندى جۈملىلەر كوپ ئۇچرايدۇ. شۇڭلاشقا، ئوزىنىڭ شەرت پېيىلى ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدىغان بېقىندى جۈملىنىڭ ئورۇن بېقىندى جۈملە بولۇشى ئۈچۈن، باش جۈملە تەركىبىدە "شۇ يەردە، شۇ ياقتا، شۇ يەرگە، شۇ ياققا، شۇ يەردىن، شۇ ياقتىن، شۇ ياققا قاراپ" دېگەنگە ئوخشاش ئورۇن ھالىتى بولۇشى؛ بېقىندى جۈملە تەركىبىدە بولسا بۇلارغا ماس ھالدا "قەيەر، قەيەردە، نەدە، قاياقتا،

قەيەرگە، قاياققا، قەيەردىن، نەدىن، قاياقتىن" دېگەنگە ئوخشاش سوئال سوزلىرى كېلىشى لازىم. مەسىلەن:

قەيەردە ئىنتىزام ياخشى بولسا، شۇ يەردە ئىش ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ.

شامال قاياققا ھەيدىسە، بۇلۇت شۇ ياققا ماڭىدۇ.

سۇ قاياققا ئاقسا، شۇ ياقتا رەنا گۈللەر ئېچىلىدۇ.

3) ۋاقىت بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ۋاقىت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋاقىت بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بەزىدە بۇاستە، بەزىدە ۋاستىلىك بىلدۈرىدۇ. ئەگەر بۇاستە بىلدۈرسە، ئۇ چاغدا باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە توغرىدىن-توغرا بېقىنىپ، شۇ خەۋەرنىڭ ۋاقتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن بېرىلىدىغان سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. مەسىلەن:

تاڭ يورۇغاندا، بىز يولغا چىققان ئىدۇق.

كۈن چىققان چاغدا، ئاي بىلەن يۇلتۇزلار ئوزىنى كورسىتەلمەيدۇ.

ئەگەر ۋاقىت بېقىندى جۈملە باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى ۋاستىلىك بىلدۈرسە، بۇ چاغدا بېقىندى جۈملە ئاۋال باش جۈملىدىكى ۋاقىت ھالتىگە بېقىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن باش جۈملىنىڭ خەۋىرىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

قاچان ئوقۇش باشلانسا، شۇ چاغدا بىزنىڭ ئارزۇيىمىز ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ۋاقىت بېقىندى جۈملە دائىم باش جۈملىدىن بۇرۇن كېلىدۇ ۋە باش جۈملىگە تۇۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) ۋاقىت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى سۇپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ياكى "چاغدا، ۋاقتىدا، ھامان" دېگەن سوزلەر قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەلق ۋەكىلى بولغاندا، ھەممە كىشى ئالقىش ياڭرىتىپ تەبرىكلىدى.

ئۇ، ئويگە قايتىپ كەلگەن چاغدا، بىز ئۇخلاشقا تەييارلىنىۋاتاتتۇق.

قادىر يېتىپ كەلگەن ھامان، بىزنىڭ ئويگە بارسۇن.

(2) ۋاقىت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى سۇپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ۋە "كېيىن" دېگەن ۋاقىت رەۋىشى قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سۇ ئامبىرى پۈتكەندىن كېيىن، بىز قايتىدىغان بولدۇق.

كۇزلۇك ھوسۇلنى يىغىپ بولغاندىن كېيىن، گۇڭشې ئەزالىرى سۇ قۇرۇلۇشىغا كىرىشىپ كەتتى.

(3) ۋاقىت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشلاردىن كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ بولۇپ، ئاندىن ئويگە قايتىمەن.

دەرس باشلانغىچە، ئوزلۇكسىزدىن ئۇگىنىپ تۇرايلى.

باھار ۋاقتىدا گۇللەر ئېچىلىپ، ھەممە ياقنى قىزىللىق قاپلايدۇ.

بىز بۇ يەردىن كەتكىچە، ئۇلار بىزگە ياردەم قىلىپ تۇرىدىغان بولدى.

(4) ۋاقىت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى ھەرىكەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ۋە "بۇرۇن" دېگەن ۋاقىت رەۋىشى ياكى "بىلەن، بىلەنلا، بىلەن تەڭ" دېگەن ياردەمچىلەر قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۇن چىقىشتىن بۇرۇن، بىز ئەمگەك مەيدانىغا يېتىپ باردۇق.

باھار كېلىش بىلەن تەڭ، گۇللەر ئېچىلىپ كەتتى.

مۇئەللىم سىنىپقا كىرىشى بىلەنلا، دەرس باشلاندى.

بىز زالغا كىرىشىمىز بىلەن، دوكلات باشلاندى.

(5) ۋاقىت بېقىندى جۇملە ئوزۇنلۇك شەرت پېيلدىن كەلگەن خەۋىرى ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئالىمجان يولدا كېتىۋاتسا، ئاببىاس ئۇچراپ قاپتۇ.

ئۇ بۇ يەرگە كەلسە، ھېچكىم يوق ئىكەن.

ئۇ قاچان ماڭمەن دىسە، شۇ چاغدا ماڭسۇن.

قاچان تەتىل بولسا، بىز شۇ چاغدا ئېكسكۇرسىيىگە بارىمىز.

4) مەقسەت بېقىندى جۇملە

باش جۇملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ مەقسىدىنى بىلدۇرۇپ كېلىدىغان بېقىندى جۇملىلەر مەقسەت بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مەقسەت بېقىندى جۇملىلەر مەقسەت ھالىتىنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ ۋە ھەرقاچان باش جۇملىدىن بۇرۇن كېلىدۇ. مەقسەت بېقىندى جۇملىلەر باش جۇملىگە تۇۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) مەقسەت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرىگە "دەپ" دېگەن يار-دەمچى پېيل قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئىلاخۇن ئاكام 8 جاننى باقىمەن دەپ، پومىششكلارغا 30 يىل ئىشلىگەن ئىدى.

مەخمۇت كېلىدۇ دەپ، بىز ياتاق تەييارلاپ قويدۇق.

ئوقۇپ بىلىم ئالاي دەپ، ئالى مەكتەپكە كەلدىم.

ئۇ دەرسنى تەييارلىۋالسۇن دەپ، بىز رادىيونى قويمىدۇق.

(2) مەقسەت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى ھەركەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "ئۇچۇن" دېگەن يارەمچى قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

پەننىڭ يۇكسەك پەللىسىگە چىقىش ئۈچۇن، ئۇزۇن ۋاقىت جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش لازىم.

بۇ بالا ياخشى ئوقۇش ئۈچۇن، ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرسىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى.

(3) مەقسەت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى مەقسەت پېيلى بىلەن رەۋىشداشنىڭ بىرىكمىسىدىن كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

دېخانچىلىق مەيدانىغا بارماقچى بولۇپ، تۇنۇگۈندىن بېرى تەييار-لىق قىلىۋاتىمىز.

بىز ئېكسكورسىيىگە بارماقچى بولۇپ، پويىز بېلىتىنى ئېلىپ قويدۇق.

5) سەۋەپ بېقىندى جۇملە

باش جۇملىدىكى ئىش-ھەركەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان جۇملىلەر سەۋەپ بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

سەۋەپ بېقىندى جۇملىلەر سەۋەپ ھالىتىنىڭ سوئالىغا جاۋاپ بولىدۇ ۋە باش جۇملىگە تۇۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) سەۋەپ بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشتىن كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سادىق كېسەل بولۇپ قېلىپ، بۈگۈنكى كەسپىي ئۆگىنىشكە قاتنىشالمىدى.

جەڭ توختىماي داۋام قىلغاچقا، پۈتۈن شەھەر ئىس-تۈتەك بىلەن قاپلانغان ئىدى.

ئويۇن قىزىق بولغاچ، ھەممەيلەن كورۇپ كەپتۇ.

(2) سەۋەپ بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "لىق"، "لىك" قوشۇمچىلىرى (بەزىدە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى ھەم چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى) ئۇلىنىش ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز تىلنى تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىگىمىزدىن، تىل ئوقۇتۇش ئەملىيىتىدە ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلدۇق.

سەن ئۇزاق ۋاقىت ئۇرە تۇرغانلىغىڭدىن، چارچىغان بولساڭ كېرەك.

يامغۇر قاتتىق ياققانلىقتىن، بىز ئېكسكورسىيىگە بارمىدۇق.

ئۇ، دەرسنى ياخشى ئۆگىنىپ كەلگەنلىكىتىن، ئوقۇتقۇچىنىڭ سوئالىغا تولۇق جاۋاپ بەردى.

(3) سەۋەپ بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "لىق"، "لىك" قوشۇمچىلىرى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى، ئاخىرىغا "ئۇچۇن" دېگەن باغلىغۇچى ئۇلىنىپ كېلىش ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ: بەزىدە سۈپەتداشلاردىن كەلگەن خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئاۋال چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى، ئاندىن "كېيىن" دېگەن ۋاقىت رەۋىشى قوشۇلۇپ كېلىش ئارقىلىقمۇ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىگى بولغانلىغى ئۈچۇن، ئەمگەكچى خەلق دولەتنىڭ ئىگىسى بولالىدى.

بىز خەلقنىڭ چاكىرى بولغاندىن كېيىن، خەلق ئۈچۇن كۆپرەك

ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشىمىز لازىم.

مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگەتكەنلىگىگە ئۇچۇن، سەن شەرەپ بىلەن مۇكاپاتقا ئېرىشتىڭ.

(4) سەۋەپ بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "لىق"، "لىك" قوشۇمچىلىرى ياكى تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كېلىپ، ئاندىن "سەۋەبىدىن، سەۋەبى بىلەن، تۈپەيلىدىن" دېگەن يارەمچىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سالامەتلىگى ياخشى بولغانلىق سەۋەبىدىن، ئون مىڭ مېتر-لىق يۈگۈرۈشتە ئوزۇپ چىقتى.

بۇ شەھەر ئۇرۇش كوپ بولغانلىغى تۈپەيلىدىن، تولىمۇ ۋەيران بولۇپ كەتكەن.

ئۇ ئىنتىزامنى بۇزغانلىق سەۋەبى بىلەن، سىنىپ بويىچە تەنقىت قىلىندى.

(5) سەۋەپ بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرىگە "دەپ" دېگەن يارەمچى پىلىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سىزنى كەلمەسمىكىن دەپ، مەن كىتاپخانىغا كېتىپ قاپتىمەن.

(6) باش جۇملىنىڭ تەركىۋىدە "شۇنىڭ ئۈچۈن" دېگەن باغلىغۇچى بولغان ھەم ئۇنىڭ خەۋىرىگە "كى" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كەلگەن ئەھۋالدىمۇ، سەۋەپ بېقىندى جۇملە باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ بالا شۇنىڭ ئۈچۈن ساغلام ئوستىكى، ئۇ كېچىگىدىن تارتىپلا چىنىقىپ كەلگەن.

بىز ماركسىزىم نەزەرىيىسىنى شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىرلەيمىزكى، ئۇ

بىزنىڭ ئەمىلىي پائالىيەتلىرىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

6) شەرت بېقىندى جۇملە

باش جۇملىدىكى ئىش-ھەرىكەتكە شەرت بولۇپ كېلىدىغان بېقىندى جۇملىلەر شەرت بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

شەرت بېقىندى جۇملىلەر "نەمە قىلسا، نەمە قىلمىسا، نەمە قىلماي، نەمە قىلمىغاندا؟" دېگەنگە ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولۇپ كېلىدۇ ۋە تۈۋەندىكى يوللار بىلەن باش جۇملىگە باغلىنىپ كېلىدۇ:

(1) شەرت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى شەرت پېئىلدىن كېلىپ، بەزىدە ئۇنىڭغا "ئىدى، ئىدۇق" يارەمچى پېئىللىرى قوشۇلۇپ كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەگەر خەلق ئاممىسىغا تاپىنىشقا ماھىر بولمىساق، خىزمىتىمىزنى ياخشى ئىشلىيەلمەيمىز.

ئۇلار كەلمىگەن بولسا، بۇ ۋەزىپە ئورۇنلانمىغان بولاتتى.

ئۇ، ئوزى بىر ناخشا ئېيتىپ بەرگەن بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا تېخىمۇ قىزغىن كەيپىيات شەكىللەنگەن بولاتتى.

ھاۋا ئوبدان ئىسسىپ كەتسە، يەر-جاھان كوكىرىدۇ.

(2) بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز رەۋىشداشلاردىن كېلىپ باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

زىددىيەت ئېچىلمىغىچە، بۇ مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

سىز بارمىغىچە، ئۇ كەلمەيدۇ.

جاھانگىرلىك يوقالماي تۇرۇپ، ئۇرۇش يوقالمايدۇ.

جاپا تارتمىغىچە، ھالاۋەت يوق.

(3) شەرت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېلىپ،

ئۇنىڭغا ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى (بەزىدە ئۇنىڭ ئاخىرىغا "لا" ئۇلانمىسى) ئۇلىنىش ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى تاشلاپ قويغاندا، باشقا ئىشلارغا تەسىر يېتىدۇ.

مۇشۇ دەريانى كېسىپ ئوتكەندىلا، ئانىدىن گۈڭشىغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

(4) شەرت بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى كېلىدىغان زامان پېئىلىدىن كېيىپ، ئۇنىڭغا "ئىكەن" يارەمچى پېئىلى (ياكى ئۇنىڭ قىسقارغان شەكلى "كەن") قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ ("ئىكەن" يارەمچى پېئىلغا شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇپ كېلىشى مۇمكىن). مەسىلەن:

خاتالىق بولىدىكەن، تۈزىتىش لازىم.

ئەگەر ئىنتىپاقسىز چىگىمايدىكەن، ئىشىمىز ئالغا باسمايدۇ.

ئوتمۇشنى ئۇنتۇپ قالىدىكەنسىز، ھازىرنىڭ قەدىرىگە يېتەلمەيسىز.

بەزىدە شەرت بېقىندى جۇملىنىڭ تەركىۋىدە شەرت مەنىسىنى كۈچەيتىپ بېرىدىغان "ئەگەر، ئەگەردە، ناۋادا، مۇبادا" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلارمۇ كېلىدۇ.

شەرت پېئىلى ئارقىلىق باغلىنىدىغان بېقىندى جۇملىلەر كوپ ئۇچرايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى شەرت بېقىندى جۇملە بولۇۋەرمەيدۇ. قانداق بېقىندى جۇملىنىڭ شەرت بېقىندى جۇملە بولىدىغانلىغىنى بىلىش ئۇچۇن، بىرىنچىدىن، شەرت مەنىسىنى كۈچەيتكۈچى "ئەگەر، ئەگەردە، مۇبادا، ناۋادا" دېگەنگە ئوخشاش باغلىغۇچىلارنى بېقىندى جۇملىنىڭ ئالدىغا قويۇپ كۆرىمىز. ئەگەر ئۇ بۇ باغلىغۇچىنى قوبۇل قىلالىسا، شەرت بېقىندى جۇملە بولىدۇ، قوبۇل قىلالمىسا، شەرت بېقىندى جۇملە بولمايدۇ. مەسىلەن:

قاچان دەرس تۈگىسە، بىز شۇ چاغدا ئىمتىھان بېرىمىز.

ئۇلار ئويدىن چىقسا، مېھمانلار كېتىپ قالغان ئىكەن.

پارتىيە نەگە بۇيرىسا، بىز شۇ يەرگە بارىمىز.

سەن قانداق ئوقۇساڭ، مەنمۇ شۇنداق ئوقۇدۇم.

مانا بۇ مىسالاردىكى بېقىندى جۇملىلەر "ئەگەر، مۇبادا" باغلىغۇچىلىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار گەرچە شەرت پېئىلى ئارقىلىق باغلانغان بولسىمۇ، شەرت بېقىندى جۇملە بولالمايدۇ.

ئىككىنچىدىن، شەرت پېئىلى ئارقىلىق باغلانغان بېقىندى جۇملىلەرنى باغلىنىش ئۇسۇلىغا ۋە ئىچكى مەزمۇنىغا قاراپ پەرقلەندۇرىمىز. مەسىلەن:

كىم ئەلاچى بولسا، شۇ مۇكاپات ئالىدۇ (ئىگە بېقىندى جۇملە).

كىم ئەلاچى بولسا، شۇنى مۇكاپاتلايمىز (تولدۇرغۇچى بېقىندى جۇملە).

سىز قايسى مەكتەپتە ئوقۇسىڭىز، مەن شۇ مەكتەپتە ئوقۇيمەن (ئېنىقلىغۇچى بېقىندى جۇملە).

ئەگەر سەن ئەلاچى بولساڭ، سېنى مۇكاپاتلايدۇ (شەرت بېقىندى جۇملە).

7) قارشىلىق بېقىندى جۇملە

باش جۇملىدىكى ئىش-ھەرىكەتكە قارشى قويۇلغان ئوي-پىكرىنى ئىپادىلەپ كېلىدىغان بېقىندى جۇملىلەر قارشىلىق بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

قارشىلىق بېقىندى جۇملە باش جۇملىگە توۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ:

(1) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى شەرت پېئىلىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "مۇ" ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

شۇنىڭغا ئۇرۇپ تۇرسامۇ، ئارمىيىمىز ئالغا ئىلگىرىلەۋەردى.

ۋەزىپە ھەرقانچە ئېغىر بولسىمۇ، بىز ئۇنى ئۇستىمىزگە ئالالايمىز.

بىلىملىكلەر ئولسىمۇ، نامى تېرىك بولىدۇ؛ بىلىمسىزلەر تېرىك بولسىمۇ، نامى ئولۇك بولىدۇ.

(2) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز فورمىدىكى رەۋىشداشتىن كېلىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئوسكۇنىلەرنىڭ ئاددى بولغانلىغىغا قارىماي، نۇرغۇن كېسەللەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئوپېراتسىيە قىلدى.

بىز يامغۇر يېغىۋاتقانلىغىغا قارىماي، يولىمىزغا مېڭىۋەردۇق.

ئۇنىڭ توسقىنىغا ئۇنىماي، بىز ئىشىمىزنى داۋاملاشتۇرۇۋەردۇق.

(3) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى "ماس، مەس" فورمىسى ئارقىلىق ياسالغان بولۇشسىز ھەرىكەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چېقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بوراننىڭ چېقىپ تۇرۇشىغا قارىماستىن، بىز كېتىۋەردۇق.

ئۇنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەستىن، بىز دەرسىمىزنى باشلاۋەردۇق.

(4) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "بىلەن، بىلەنمۇ" باغلىغۇچىسى ئۇلىنىش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بەزى ئىشلار ئوڭايدەك تۇرغان بىلەن، ئەمىلىيەتتە ئۇنچىلىك

ئوڭاي ئەمەس.

ئۇلار ھەرقانچە ئۇرۇنغان بىلەنمۇ، بىرەر نەپسكە ئېرىشەلمەيدۇ.

ئىلاننىڭ تېشى يۇمشاق بولغان بىلەن، ئىچى زەھەر بولىدۇ.

دۇشمەن ھەرقانچە ھىلىگەر بولغىنى بىلەن، بىزنى ئالدىيالمايدۇ.

8) كۇچەيتكۈچى بېقىندى جۈملە

باش جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي-پىكىرنى تېخىمۇ كۇچەيتىپ كورستىدىغان بېقىندى جۈملىلەر كۇچەيتكۈچى بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

كۇچەيتكۈچى بېقىندى جۈملىلەر باش جۈملىگە توۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) كۇچەيتكۈچى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدىن كېلىش ئارقىلىق (بەزىدە باش جۈملە تەركىۋىدە "بەلكى" دېگەن كۇچەيتكۈچى باغلىغۇچى كېلىش ئارقىلىق) باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز كىتاۋنى بىلمەي ئىگەللەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى تېرىشىپ ئەملىيەتتىن ئوتكۈزۈشىمىز لازىم.

ئۇلار ئوز ۋەزىپىسىنى ئورۇندىماي بىلەنلا توختاپ قالماي، باشقىلارغىمۇ ئاكتىپ ياردەم بەردى.

(2) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى ھەرىكەتنامىنىڭ بولۇشسىز شەكلىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چېقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق ھەم باش جۈملە تەركىۋىدە "بەلكى" باغلىغۇچىسى كېلىش ئارقىلىق، باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملە ئوزئارا باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

سەن ئۇنىڭ ھازىرقى ئىپادىسىگىلا قارىماستىن، بەلكى ئۇنىڭ پۈتۈن تارىخىغا قارىشىڭ كېرەك.

ئۇ تىرىشىپ ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى باشقىلارغىمۇ ئاكتىپ ياردەم بېرىدۇ.

(3) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى ھەركەتنامىدىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "ئۇياقتا تۇرسۇن، بۇياقتا تۇرسۇن، تۇگۈل، تۇرماق" سوزلىرى قوشۇلۇپ (بەزىدە باش جۈملە تەركىۋىدە "بەلكى" باغلىغۇچىسى كېلىش ئارقىلىق) باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ سوزۇمگە پۇشايمەن قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى ھازىرمۇ مۇشۇ سوزۇمدە چىڭ تۇرىمەن.

ئۇ ئوزى كەلمەك تۇگۈل، بىر پارچە خەتمۇ يېزىپ قويمىدى.

ئۇنىڭغا بىز تۇرماق، ئوزلىرىمۇ قوشۇلدى.

(4) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "سېرى" قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئەسەرنى ئوقۇغانسېرى، تونۇشۇم ئايدىڭلىشىۋاتىدۇ.

ئۇ، ئىدىيىدە ئالغا باسقانسېرى، كەمتەر، ئېھتىياتچان بولۇپ كەتتى.

(5) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە "لا" ئۇلانمىسى ھەم "ئەمەس" دېگەن سوز قوشۇلۇپ، باش جۈملىدە "بەلكى" باغلىغۇچىسى كېلىش ئارقىلىق، باش جۈملە بىلەن بېقىندا جۈملە ئوزئارا باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئانارخان قۇربانىدىن ئايرىلىپ قالدىلا ئەمەس، بەلكى دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ قالدى.

پولاتتەك ئىنتىزام پارتىيە ئىچىدىكى تەنقىت ۋە مۇنازىرىنى چەتكە قاقمايدۇلا ئەمەس، بەلكى بۇنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

(6) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ھەم "باشقا، تاشقىرى" سوزلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئوزى تىرىشىپ ئوقۇغاندىن تاشقىرى، ساۋاقداشلىرىغىمۇ ياردەم بەردى.

ئۇ ماڭا ئۆگىنىشتە ياردەم قىلغاندىن باشقا، تۇرمۇشتىمۇ ياردەم قىلىپ تۇردى.

(7) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ھەم "ئۇستىگە، سىرتىدا" سوزلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تىرىشىپ ئوقۇغانلىنىڭ ئۇستىگە، باشقىلارغا ياردەم بېرىدۇ.

ئۇلار توپ مەيدانى ياسىغانلىنىڭ سىرتىدا، يەنە مۇز تەييلىش مەيدانى ياساپ چىقتى.

9) سىلىشتۇرما بېقىندى جۈملە

بەزى قوشما جۈملىلەردە بېقىندى جۈملىدىكى ئوي-پىكىر بىلەن باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىر ئوزئارا سىلىشتۇرۇلۇپ، باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىرگە سىلىشتۇرۇلغان بېقىندى جۈملىدىكى ئوي-پىكىر يوققا چىقىرىلىدۇ.

باش جۈملىدىكى ئوي-پىكىرگە سىلىشتۇرۇلغان ئوي-پىكىرنىڭ يوققا چىقىرىلىدىغانلىغىنى ئىپادىلەيدىغان بېقىندى جۈملىلەر سىلىشتۇرما بېقىندى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق بېقىندى جۈمله "نىمه قىلغىچه، نىمه قىلغاندىن كۇره، نىمه قىلغاندىن" دىگەنگه ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ.

سېلىشتۇرما بېقىندى جۈمله باش جۈملىگه توۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ:

(1) سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى "غىچه، گىچه، قىچه، كىچه" قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن ئارقىلىق باش جۈملىگه باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئات تاپقىچه، ئىگەر تاپ.

كوۋرۇك ئىزدەپ يۈرگىچه، كېچىپ ئوتەيلى.

ۋاقتىنى بىكار ئوتكۈزگىچه، گېزىت ئوقۇپ تۇرايلى.

(2) سېلىشتۇرما بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشلاردىن كېيىن، ئۇنىڭغا چىقىش كېيىن قوشۇمچىسى (بەزىدە "كۇره" دىگەن سوز) قوشۇلۇش ئارقىلىق باش جۈملىگه باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىكار تۇرغاندىن، ئىشلىگەن ياخشى.

بىكار ئولتۇرغاندىن كۇره، ئىشلىگەن ياخشى.

بۇ يەرگه مۇىسز دەرەخ تىككەندىن كۇره، مۇىلىك دەرەخ تىككەن ياخشى.

10) نەتىجه بېقىندى جۈمله

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدىغان بېقىندى جۈملىلەر نەتىجه بېقىندى جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

نەتىجه بېقىندى جۈملىنىڭ ھالەت بېقىندى جۈملىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، دائىم باش جۈملىدىن كېيىن كېلىدۇ ۋە باش جۈمله بىلەن "كى" ئۇلانمىسى ئارقىلىق باغلىنىدۇ. "كى" ئۇلانمىسى باش جۈملىنىڭ پېئىلدىن بولغان خەۋىرىگه ئۇلىنىدۇ ھەم باش جۈمله تەركىۋىده "شۇنداق" دىگەن ئالماش كېلىدۇ. مەسىلەن:

گۈلدۇرماما شۇنداق قاتتىق گۈلدۇرلىدىكى، دەرىزىلەر جاراڭلاپ كەتتى.

"كى" ئۇلانمىسى ئارقىلىق باغلىنىدىغان جۈملىلەر كوپ ئۇچرايدۇ. قانداق جۈملىنىڭ نەتىجه بېقىندى جۈمله بولىدىغانلىغىنى بىلىش ئۇچۇن، شۇ جۈملىگه "نەتىجىده نىمه بولدى؟" دىگەن سوئالنى قويىمىز. مۇشۇ سوئالغا جاۋاپ بولسا، نەتىجه بېقىندى جۈمله بولىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر شۇنداق قاتتىق ياغدىكى، (نەتىجىده نىمه بولدى؟) ئېرىقلاردىكى سۇ تېشىپ كەتتى.

سەن شۇنداق ئوقۇغىنىكى، سېنىڭ ئوقۇشۇڭغا ھەممه قايىل بولسۇن.

ئۇ شۇنچىلىك يۇگۇردىكى، ئۇنىڭغا ھېچكىم يېتىشەلمىدى.

ئۇ شۇ قەدەر خوشال بولدىكى، كوزلىرىدىن خوشاللىق ياشلىرى توكۇلۇپ كەتتى.

11) ئوخشىتىش بېقىندى جۈمله

باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ باشقا شەيئىنىڭ ئىش-ھەرىكىتىگه ئوخشىتىلىپ ئېيتىلغانلىغىنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملىلەر ئوخشىتىش بېقىندى جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوخشىتىش بېقىندى جۈملىلەر "قانداق؟ نىمىگه ئوخشاش؟" دىگەنگه ئوخشاش سوئاللارغا جاۋاپ بولىدۇ ۋە باش جۈملىگه توۋەندىكى يوللار بىلەن باغلىنىدۇ.

ئوخشتىش بېقىندى جۇملىنىڭ خەۋىرى سۈپەتداشتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا "دەك" قوشۇمچىسى ئۇلىنىش ھەم بېقىندى جۇملە تەركىۋىدە "گويا، گويا كى، خۇددى، بىجايىسكى" دېگەنگە ئوخشاش ئوخشتىش باغلىغۇچىلىرى كېلىش ئارقىلىق باش جۇملىگە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

گويا بېشىمدىن بىر قاپاق سۇنى قويۇۋەتكەندەك، تەنلىرىم جۇغلىغىدە قىلىپ كەتتى.

خۇددى مولدۇر ياققاندەك، مىلتىق ئوقلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئوتۇپ تۇراتتى.

12) ئومۇملاشتۇرغۇچى بېقىندى جۇملە

باش جۇملىگە نىسبەتەن ئومۇملاشتۇرۇش ئوبېكتى بولۇپ كېلىدىغان بېقىندى جۇملىلەر ئومۇملاشتۇرغۇچى بېقىندى جۇملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئومۇملاشتۇرغۇچى بېقىندى جۇملىلەر باش جۇملە بىلەن "ياكى، مەيلى، سۇن" قاتارلىق سىنتاكسىسلىق ئامىللارنىڭ يارىدىمى بىلەن باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەيلى كونا كادىرلار بولسۇن، مەيلى يېڭى كادىرلار بولسۇن، ھەممىسى دولەتنىڭ قىممەتلىك بايلىغى.

مەيلى ئۇ خىزمەت بولسۇن، مەيلى بۇ خىزمەت بولسۇن، ھەممىسى خەلقنىڭ خىزمىتى.

كونۇكمە:

توۋەندىكى بېقىندىلىق قوشما جۇملىلەرنىڭ تەركىۋىدە كەلگەن باش جۇملىنىڭ ئاستىغا بىر سىزىق، بېقىندى جۇملىنىڭ ئاستىغا ئىككى سىزىق سىزىڭلار

ۋە بېقىندى جۇملىنىڭ قانداق بېقىندى جۇملە ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بېرىڭلار.

بىلىملىك بولاي دىسەڭ، رىياللىقنى ئۇزگەرتىش يولىدىكى ئەمىلىيەتكە قاتنىشىشىڭ كېرەك.

بىزنىڭ يولداشلىرىمىز جەزمەن چۇشىنىشى لازىمكى، ئىدىيە ئۇزگەرتىش خىزمىتى ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىدىغان، سەۋرلىك ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان خىزمەت.

كەڭ زىيالىلار گەرچە ئالغا باسقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن قانائەتلىنىپ قالماسلىغى لازىم.

ئەگەردە "مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى" ئېلىپ بېرىلمىغان بولسا، بىزنىڭ ئىشلىرىمىز تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن بولاتتى.

پەقەت جاھانگىرلىك يوقىتىلغاندىلا، ئاندىن تېچلىق بارلىققا كېلىدۇ.

ئەگەر نەزىرىيە ئىنقىلاۋىي ئەمىلىيەت بىلەن باغلانمىسا، ئوبېكتسىز نەزىرىيە بولۇپ قالىدۇ.

بۇ ناھايىتى روشەنكى، ئۇنىڭ رەھبەرلىگىدە پارتىيە ئىچىدىكى سولچىلىق خاتالىغىنى تۇزىتىش مۇمكىن ئەمەس.

ئۇنىڭ كەمچىلىگى شۇكى، ئوبېكتىپ قانۇنىيەتكە سەل قارىدى.

ئاتا قايسى يولغا باشلىسا، بالا شۇ يولغا ماڭىدۇ.

بىز يەنىلا ئوز كۇچىمىزگە تايىنىپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قامداۋاتىمىز.

قەيەردە بېسىم قاتتىق بولسا، شۇ يەردە پارتلاش يۇز بېرىدۇ.

سوتسىيالىزىم بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى يوقىتىش بىلەنلا قالماي، بارلىق سىنىپىي پەرقلەرنى ۋە ئىجتىمائى تەڭسىزلىكنى پەيدىن-پەي يوقىتىدۇ.

ئالتىنچى باپ مۇرەككەپ قوشما جۈملە

بىز يۇقۇرىدا، ئاساسەن، ئىككى ئاددى جۈملىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئوتتۇق. بۇنداق قوشما جۈملىلەر، مەيلى ئۇ تەڭداش باغلانغان قوشما جۈملە بولسۇن، مەيلى بېقىندىلىق قوشما جۈملە بولسۇن، تىلىمىزدا كوپ قوللىنىلىدىغان جۈملە شەكلىدۇر. تىلىمىزدا شۇنداقلا قوشما جۈملىلەر باركى، ئۇلار ئىككى ئاددى جۈملىنىڭ بىرىكىشىدىن ئەمەس، ئىككىدىن ئارتۇق ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئۇزئارا تۇرلۇك يول بىلەن بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. بۇنداق قوشما جۈملىلەر مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدە بىرلا بېقىندى جۈملە، بىرنەچچە باش جۈملە كېلىشىمۇ مۇمكىن، بىرنەچچە بېقىندى جۈملە، بىرلا باش جۈملە كېلىشىمۇ مۇمكىن، ھەتتا باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملە ئارىلاش كېلىشىمۇ مۇمكىن. قىسقىسى، بىرقانچە ئاددى جۈملىلەر ئۇزئارا تەڭداش باغلىنىشتا، ياكى بېقىندى باغلىنىشتا باغلىنىپ كېلىپ، مۇرەككەپ قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىمىزنى تۈگىتىپ، يەرگە گۈگۈم چۈشكەندە، بىز يولغا چىققان ئىدۇق.

بۇ مىسالدا بىر باش جۈملە، ئىككى بېقىندى جۈملە كەلگەن ۋە بۇ ئىككى بېقىندى جۈملە باش جۈملىگە تەڭ ھوقۇقلۇق باغلانغان.

دېموكراتىيە تولۇق جارى قىلدۇرۇلسا، پىكىر يوللىرى ئېچىلىدۇ، ئىنقىلاۋىي قىزغىنلىق ئوسىدۇ، غەيرەت تازا ئاشىدۇ.

بۇ مىسالدا بىر بېقىندى جۈملە، 3 باش جۈملە كەلگەن ۋە بۇ باش جۈملىلەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئاشۇ بېقىندى جۈملىنى ئوزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن.

يامغۇر توختىغان بىلەن،① قاتتىق شامال چىقىپ تۇراتتى② ۋە خېلى سوغۇق بولۇپ تۇراتتى③، شۇنداقتىمۇ ئىش مەيدانىدا ئەمگەك سۈرىشىپ قالمىغان ئىدى④.

بۇ مىسالدا 1-بېقىندى جۈملە 2-ۋە 3-جۈملىگە بېقىنىپ باغلانغان، 2-ۋە 3-جۈملە ئوزئارا تەڭ ھوقۇقلۇق باغلىنىپ، 1-بېقىندى جۈملىگە نىسبەتەن باش جۈملە بولغان بولسا، 4-جۈملىگە نىسبەتەن بېقىندى جۈملە بولۇپ كەلگەن.

يۇقۇرقى ئەھۋاللارغا ئاساسەن، مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرنى كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملە، كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە ۋە ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملە دېگەن 3 تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

§1 كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملە

تەركىۋىدە بىرلا بېقىندى جۈملە كەلمەي، بىردىن ئارتۇق بېقىندى جۈملە كەلگەن قوشما جۈملىلەر كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئوخشاش فورمىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن، ئوخشاش بولمىغان

فورمدا كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

دەرسىمزنى تۈگىتىپ، ۋاقىت توشقاندا، بىز دەم ئېلىشقا چىقىمىز.

مەن ئوقۇتقۇچۇم بىلەن سوزلەشمەكچى بولۇپ، مەكتەپكە كېتىپ بارغىنىمدا، قادىر ئېتىزدا ئىشلەۋاتاتتى.

1 ـ مىسالدىكى ھەر ئىككى بېقىندى جۈملە ۋاقىت بېقىندى جۈملىدۇر؛ 2 ـ مىسالدىكى 1 ـ بېقىندى جۈملە مەقسەت بېقىندى جۈملە، 2 ـ بېقىندى جۈملە ۋاقىت بېقىندى جۈملىدۇر.

دىمەك، كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر ئوز تەركىۋىدىكى باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملىنىڭ قايسى يول بىلەن مۇناسىۋەتكە كىرىشى جەھەتتە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىكى پەرقلەرگە قاراپ، كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرنى تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە ۋە دەرجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دېگەن ئىككى گورۇپپىغا بولۇش مۇمكىن.

1. تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە

باش جۈملىگە توغرىدىن ـ توغرا باغلىنىپ كەلگەن بىرنەچچە بېقىندى جۈملىدىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئوزئارا تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ، باش جۈملىگە بىۋاستە باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر توختىغاندا، ھاۋا ئېچىلىغاندا، يەرلەر قۇرۇغاندا، بىز يەنە

ئىشقا چۈشىمىز.

ئىدىيىدە ياخشى بولساق، ئۈگىنىشتە ياخشى بولساق، ئەخلاقـ ئىنتىزامدا ياخشى بولساق، 3 تە ياخشى ئوقۇغۇچى بولىسەن.

دۇشمەنلەر كەينىمىزدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان، ئۇستىمىزدىن ئايروپىلان بىلەن بومبارداىمان قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بىز يەنىلا ئالغا ئىلگىرىلەۋەردۇق.

سىنىپنى پاكىز تازىلاپ، تاپشۇرۇقلارنى ئوبدان ئىشلەپ، ئوقۇتقۇچىمىزنى رازى قىلىمىز.

مانا بۇ مىساللاردىن شۇنى بىلىش مۇمكىنكى، تەڭداش بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەردە، بېقىندى جۈملىلەرنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولىدۇ، يەنى ئۇلار بىر خىل فورمدا كېلىدۇ، بىر خىل سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ ۋە ئوزئارا تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ باش جۈملىگە بېقىنىدۇ. 1 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى ۋاقىت بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلار "قاچان؟" دېگەن بىرلا سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن؛ 2 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى شەرت بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى "قانداق قىلساڭ؟" دېگەن بىرلا سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن؛ 3 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەر قارشىلىق بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلار "قانداق بولسىمۇ؟" دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن؛ 4 ـ مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەر ھال بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇلار "قانداق قىلىپ؟" دېگەن سوئالغا جاۋاپ بولۇپ كەلگەن.

2. دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە

باش جۈملىگە توغرىدىن ـ توغرا باغلانماي، ئوزئارا بېقىنىپ

كېلىپ باغلىنىدىغان بېقىندى جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى بېقىندى جۈملىلەر ئاۋال بىر بىرىگە دەرىجىمۇ-دەرىجە باغلىنىپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلىنىدۇ. دەرىجىلىك بېقىندى جۈملىلەر ھەر خىل فورمىدا كېلىدۇ ۋە كوپ ھالاردا ھەر خىل سوئالغا جاۋاپ بولىدۇ. ئۇلار ئاۋال بىر بىرىنى ئېنىقلاپ، ئۇزۇرا دەرىجىمۇ-دەرىجە بېقىنىپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە بېقىنىدۇ. مەسىلەن:

يېرىم يولغا كەلگەندە بېنزىن تۈگەپ قېلىپ، ماشىنا بىلەن كېلىش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، ئۇلار پىيادە كەپتۇ.

مەن مەكتەپكە بېرىپ كىنو كورمەكچى بولۇپ، چوڭ يول بىلەن ئالدىراش كېتىۋاتسام، كورۇشمىگىلى ئۇزاق بولغان ساۋاقدىشىم قاسىم ئۇچراپ قالدى.

شۇرغاننىڭ ئۇرۇپ تۇرغىنىغا قارىماي، غەيرەت ئۇستىگە غەيرەت قىلىپ ماڭغانلىغىمىز ئۈچۈن، بۇگۈن ئەتىگەن ئوتكۈزۈلگەن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ئۇلگۈرۈپ كېلەلىدۇق.

كەچلىك تاماقنى يەپ بولۇپ، دەرس تەييارلاي دەپ تۇرغىنىمدا، ئويۇمگە مېھمان كېلىپ قالدى.

مانا بۇ مىسالاردىكى بېقىندى جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى ئاۋال بىر بىرىگە بېقىنىپ، بىر بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان. 1-مىسالدىكى سەۋەپ بېقىندى جۈملىلەر ئاۋال بىر بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىدىكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى

بىلدۈرگەن؛ 2-مىسالدىكى 1-بېقىندى جۈملە مەقسەت بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇ ئاۋال 2-بېقىندى جۈملىنى (ھال بېقىندى جۈملە ياكى ۋاقىت بېقىندى جۈملە دەپ ئاتاش مۇمكىن) ئېنىقلاپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان؛ 3-مىسالدىكى 1-بېقىندى جۈملە قارشىلىق بېقىندى جۈملە بولۇپ، ئۇ ئاۋال 2-بېقىندى جۈملىگە (سەۋەپ بېقىندى جۈملە دېيىش مۇمكىن) بېقىنىپ كېلىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان؛ 4-مىسالدىكى بېقىندى جۈملىلەرمۇ ئاۋال بىر بىرىگە بېقىنىپ، ئاندىن باش جۈملىگە باغلانغان.

§2 كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە

بەزى مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر تەركىۋىدە بىرنەچچە بېقىندى جۈملە بولغىنىغا ئوخشاش، بەزى مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر تەركىۋىدە بىرنەچچە باش جۈملە بولىدۇ.

تەركىۋىدە بىرىدىن ئارتۇق باش جۈملە كەلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇنداق كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرمۇ، كوپ بېقىنىدىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرگە ئوخشاشلا، مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرىدۇر. بۇنداق قوشما جۈملىلەردە، باش جۈملىلەر بىلەن بېقىندى جۈملە ئوزئارا بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، باش جۈملىلەر بولسا ئوزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. مەسىلەن:

ياخشى كىتاپلارنى ئوقۇساڭ، پىكرىڭ ئېچىلىدۇ، بىلىمىڭ كوپە-

يىدۇ، سەۋىيەڭ ئوسىدۇ.

كاپىتالىزىم تەرەققى قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەنىدە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتال زور دەرىجىدە مەركەزلىشىدۇ، مونوپولىيە ھوكۇمران ئورۇنغا ئوتىدۇ.

1ـمىسالدىكى بىر شەرت بېقىندى جۈملە 3 باش جۈملىگە ئورتاق بېقىنىپ كېلىپ، مۇشۇ باش جۈملىلەردىكى ئىش-ھەركەتنىڭ شەرتى بولۇپ كەلگەن، بۇ باش جۈملىلەر بولسا ئوزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن؛ 2ـمىسالدىكى بىر ۋاقىت بېقىندى جۈملە 2 باش جۈملىگە ئورتاق بېقىنىپ، مۇشۇ باش جۈملىلەردىكى ئىش-ھەركەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، بۇ باش جۈملىلەر بولسا ئوزئارا تەڭداش مۇناسىۋەتتە كەلگەن.

بۇنداق كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەردە، ھەر بىر باش جۈملىنىڭ ئالدىدا ئوي-پىكرىنىڭ تەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان "بىرىنچىدىن، ئىككىنچىدىن ياكى بىر تەرەپتىن، يەنە بىر تەرەپتىن" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يېزا ئىگىلىگىنى راۋاجلاندۇرغاندا، بىرىنچىدىن، خەلقنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ، ئىككىنچىدىن، سانائەتنىڭ خام ئەشياسى مەسلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ، ئۈچىنچىدىن، سانائەت ئۈچۈن بازار كېڭەيتكىلى بولىدۇ ۋە مەبلەغ جۈغلانمىسىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر بېقىندى جۈملىلەرنى ئىخچاملاپ ئېيتىش زورۇرىيىتىدىن تۇغۇلىدۇ، يەنى بېقىندى جۈملىلەر شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشاش بولسا، ئۇلاردىن پەقەت بىرىنلا ئېيتىپ، قالغانلىرىنى

قىسقارتىۋېتىش مۇمكىن. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، يۇقۇرىقىدەك كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر ھاسىل بولىدۇ.

خۇددى كوپ بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەردە بېقىندى جۈملىلەر بەزىدە تەڭ ھوقۇقلۇق (تەڭداش مۇناسىۋەتتە)، بەزىدە دەرىجىمۇ-دەرىجە (بىر بىرىگە بېقىنىپ) باغلىنىپ كېلىدىغانلىغا ئوخشاش، كوپ باش جۈملىلىك مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەردىمۇ باش جۈملىلەر بەزىدە تەڭ ھوقۇقلۇق، بەزىدە دەرىجىمۇ-دەرىجە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پۇرولېتارىيات پەقەت ماركسىزم نەزىرىيىسى بىلەن قوراللانغاندىلا، ئاندىن بۇرژۇئا ئىدىيىسى سېستىمىسىدىن قۇتۇلۇپ، ئوزىنىڭ سىنىپىي مەنپەئەتىنى ۋە تارىخىي ۋەزىپىسىنى چۈشىنىپ، ئوز تەقدىرىنى ھەقىقى تۇرده ئوز قولىدا تۇتىدىغان ئىنقىلاۋىي سىنىپقا ئايلىنالايدۇ.

مانا بۇ مىسالدا بىرلا بېقىندى جۈملە، 3 باش جۈملە بار بولۇپ، بۇ بېقىندى جۈملە ھەمىمە باش جۈملە ئۈچۈن ئورتاق شەرت بولۇپ كەلگەن بولسا، باش جۈملىلەر بىر بىرىگە بېقىنىپ، بىر بىرىنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

§3 ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملە

بەزىبىر مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر تەركىۋىدە، ھەم تەڭداش مۇناسىۋەتتە باغلانغان بېقىندى جۈملىلەرمۇ، ھەم بېقىندى مۇناسىۋەتتە باغلانغان قوشما جۈملىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەر، پۈتۈن جۈملە ئېتىۋارى بىلەن، ئەينى ۋاقىتنىڭ ئوزىدە ھەم بېقىندى جۈملە بولۇپ كېلىـ

شمۇ، هەم باش جۈمله بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن.

دىمەك، تۇرلۇك گىراماتىكىلىق يول بىلەن قاتىلاممۇ-قاتىلام باغلىنىپ كەلگەن ئاددى جۈملىلەردىن تۇزۇلگەن مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈمله دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇنداق جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتا، ئاۋال پۈتۈن جۈملىنىڭ تەڭداش باغلانغان مۇرەككەپ قوشما جۈمله ئىكەنلىگى ياكى بېقىندىلىق مۇرەككەپ قوشما جۈمله ئىكەنلىگىنى ئايرىۋېلىپ، ئاندىن ھەر بىر ئاددى جۈملىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى يەنى ئۇلارنىڭ قايسى يول بىلەن باغلانغانلىغىنى تەھلىل قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندا، پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مۇرەككەپ ئوي-پىكىر چۈشىنىشلىك بولۇپ چىقىدۇ. توۋەندە ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملىنى مىساللار ئارقىلىق تەكشۈرۈپ ئوتەيلى.

1-مىسال:

ئۇلار بۇ ئىشتا ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتمايدىكەن،① شۇنى مولچەرلەش مۇمكىنكى، ② ئۇلار جەزمەن زىددىيەتلەرنى پەرق ئېتەلمەيدۇ،③ ھەق-ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ،④ خىزمەتتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ.⑤

پۈتۈن جۈملىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، بۇ، بېقىندىلىق قوشما جۈملىدۇر. بۇ جۈملىدە، ③، ④، ⑤ جۈملىلەر ① بېقىندى جۈملىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا باش جۈمله بولۇپ كەلگەن،② باش جۈملىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بولسا بېقىندى جۈمله بولۇپ كەلگەن، يەنى ئۇلار① باش جۈملىدىكى كورىستىش ئالماشتىن كەلگەنّ تولدۇرغۇچىنى ئېنىقلاپ كەلگەن.

2-مىسال:

ماركسزىمچە پەلسەپە شۇنداق دەپ ھىساپلايدۇكى، ① زىددىيەت ئومۇمى يۈزلۈك مەۋجۇت②، لېكىن شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن،③ زىددىيەتلەرنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ،④ شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى ھەر خىل بولىدۇ.⑤

بۇ جۈملىمۇ بېقىندىلىق قوشما جۈمله خاراكتېرىنى ئالغان ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈمله بولۇپ، بۇ جۈملىدە① جۈمله② ③، ④، ⑤ جۈملىلەرنى ئوزىگە بېقىندۇرۇپ باش جۈملە بولۇپ كەلگەن؛② جۈمله بىلەن ③ جۈمله "لېكىن" دېگەن قارىمۇ-قارشى باغلىنىشچى ئارقىلىق تەڭداش باغلانغان؛③ جۈمله④ جۈملىگە بېقىنىپ باغلانغان؛ ④ جۈملە بىلەن⑤ جۈمله "شۇنىڭ ئۈچۈن" دېگەن سەۋەپ باغلىنىشچىسى ئارقىلىق تەڭداش باغلانغان.

3-مىسال:

بىزنىڭ زىيالىلىرىمىز بەزىبىر ماركسزىم كىتابلىرىنى ئوقۇسا①، يەنە كېلىپ ئىشچى-دېخانلار ئاممىسىغا يېقىنلىشىش داۋامىدا ۋە ئۇزلىرىنىڭ خىزمەت ئەملىيىتى داۋامىدا بىرقەدەر چۈشەنچە ھاسىل قىلسا،② ئۇ ھالدا، ھەممىمىز ئورتاق تىلغا ئىگە بولىمىز③، ۋەتەپەرۋەرلىك جەھەتتە ۋە سوتسىيالىزم تۇزۇمى جەھەتتىلا ئورتاق تىلغا ئىگە بولۇپ قالماي،④ بەلكى كوممۇنىستىك دۇنياقاراش جەھەتتىمۇ ئورتاق تىلغا ئىگە بولىمىز.⑤

بۇ جۈملىمۇ شەرت بېقىندى جۈمله خاراكتېرىنى ئالغان ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈمله بولۇپ، بۇ جۈملىدە① ۋە ② جۈمله (② جۈملىنى ئىككى ئاددى جۈملىگە بولۇشمۇ مۇمكىن، ئەلۋەتتە) كۇچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىپ، پۈتۈن جۈملىنىڭ

شەرت بېقىندى جۈملىسى بولۇپ كەلگەن؛ ④ جۈملە بىلەن ⑤ جۈملىمۇ "بەلكى" دېگەن كۆچەيتكۈچى باغلىغۇچى ئارقىلىق باغلىنىپ كېلىپ، ③ جۈملىگە تەڭداش باغلىنىپ كېلىپ، ئۇنى ئىزاھلاش، تولۇقلاش رولىنى ئويناغان. "ئۇ ھالدا" دېگەن باغلىغۇچى مۇشۇ پۈتۈن جۈملىنى شەرت بېقىندى جۈملە قىلىپ باغلاپ كەلگەن.

مانا بۇ مىسالالاردىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتا، ئاۋال پۈتۈن جۈملىنىڭ قايسى تىپتىكى جۈملە ئىكەنلىگىنى ئايرىۋالساقلا، ئاددى جۈملىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە باغلىنىش ئۇسۇللىرى بىر بىرلەپ ئايدىڭلىشىدۇدە، پۈتۈن جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مۇرەككەپ ئوي-پىكرىمۇ چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى، جۈملىنىڭ شەكلى ھامان جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا خىزمەت قىلىدىغان بولغاچقا، خۇددى تولۇق ئاددى جۈملە بولەكلىرىگە تۈرلۈك سوزلەر يانداشىپ كېلىدىغانغا ئوخشاش، مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەر بولۇپمۇ ئارىلاش مۇرەككەپ قوشما جۈملىلەرگىمۇ تۈرلۈك تەركىپلەر يانداشىپ كېلىشى مۇمكىن، بەزىدە ھەتتا ئوي-پىكرىنى ئېنىق ئىپادىلەش يۈزىسىدىن، مۇرەككەپ قوشما جۈملە تەركىۋىدىكى ئاددى جۈملىلەرنىڭ ئورۇن-تەرتىۋىمۇ تۈرلۈكچە كېلىشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

يەتتىنچى باپ كوچۇرمە جۈملە ۋە ئۇزلەشتۈرمە جۈملە

§1 كوچۇرمە جۈملە

ئاپتور ئۇزىنىڭ ئوي-پىكرىنى ئېنىق ئۇقتۇرۇش، ئۇزىنىڭ كوزقارىشىنى دەللىلەش يۈزىسىدىن ياكى باشقا زورۇرىيەت بىلەن، باشقىلارنىڭ گېپىنى ھېچبىر ئۇزگەرتمەي، ئۇز شەكلى بويىچە كوچۇرۇپ قوللىنىشى مۇمكىن.

ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى ھېچبىر ئۇزگەرتمەستىن، شۇ قېلىپتا ئۇز گېپى ئىچىگە كىرگۈزۈپ قوللانغان بولسا، بۇنداق گەپ كوچۇرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاپتور ئىككىنچى شەخسنىڭ گېپىنى ئۇز گېپى ئىچىگە كوچۇرمە جۈملە شەكلىدە كىرگۈزگەندە، ئۇنىڭ لىكسىلىق، سىنتاكسىسلىق ۋە ئىنتوناتسىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ، يەنى ئۇ ئەسلى قانداق ئېيتىلغان بولسا، خۇددى شۇ خىلدا ئەينەن كوچۇرىدۇ.

كوچۇرمە جۈملە بەزىدە ئاپتور سوزىدىن كېيىن، بەزىدە ئاپتور سوزىدىن بۇرۇن، بەزىدە ئاپتور سوزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يولداش ماۋ زېدۇڭ: "تىل ئوڭايلا ئۆگىنىۋالغىلى بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن مۇشەققەتلىك ئەمگەك سەرپ قىلماي

بولمايدۇ" دىگەن ئىدى.

يولداش ستالىن تىلغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق دەپ تەبىر بېرىدۇ: "تىل شۇنداق ۋاستە ۋە قورالكى، كىشىلەر ئۆزئارا ئالاقىلىشىدۇ، پىكىر ئالماشتۇرىدۇ، بىر بىرىنى چۈشىنىدۇ."

"ئىلغار نەزەرىيىنى قىبلىنامە قىلغان پارتىيىلا ئىلغار جەڭچىلىك رولىنى ئورۇنلىيالايدۇ" دىگەن ئىدى ئۇلۇغ ئۇستازىمىز لېنىن.

كوچۇرمە جۈملە بەزىدە ئاپتور سوزىنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

"كىمكى ھەقىقى كوممۇنىزىمچى بولۇشنى خالايدىكەن، ــ دىدى يولداش دېڭ شياۋپىڭ، ــ ئۇ، يولداش لېي فېڭنىڭ پەزىلىتى ۋە ئىستىلىدىن ئۆگىنىشى كېرەك."

كوچۇرمە جۈملىلەر ئاپتور سوزىدىن مەلۇم تىنىش بەلگىلىرى ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ (يۇقۇرقى مىساللاردىكىدەك).

§2 ئۆزلەشتۈرمە جۈملە

ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىپ، شەكلىنى ئۆزگەرتىپ قوللىنىپ، ئۇنى ئۆز گېپىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن بولسا، بۇنداق گەپ ئۆزلەشتۈرمە جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەرمۇ ئاپتورنىڭ ئۆي-پىكرىنى تېخىمۇ ئېنىق، تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ماۋ زېدۇڭ: "جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزىملا قۇتقۇزالايدۇ" دەپ كورسەتكەن ئىدى. (كوچۇرمە جۈملە)

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 30 يىللىق تارىخ جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزىملا قۇتقۇزالايدىغانلىقنى

تولۇق ئىسپاتلىدى. (ئۆزلەشتۈرمە جۈملە)

ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەر ئۆزىنىڭ گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن كوچۇرمە جۈملىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

كوچۇرمە جۈملىلەردە، ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى ھېچبىر ئۆزگەرتمەستىن ئەينەن كوچۇرۇپ ئېلىپ، ئۇنى ئۆز گېپى ئىچىگە كىرگۈزگەن بولىدۇ.

ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەردە، ئاپتور باشقىلارنىڭ گېپىنى ئەينەن ئەمەس، مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىپ، شەكلىنى ئۆزگەرتىپ ئېلىپ، ئۇنى ئۆز گېپى ئىچىگە سىڭدۈرگەن بولىدۇ، يەنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەردە ئەسلىدىكى جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش شەكلى ئۆزگىرىپ، ئاپتور سوزىنىڭ تەركىۋىگە ئۆزلىشىپ كەتكەن، ئاپتور سوزىنىڭ بولەكلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. ئۆزلەشتۈرمە جۈملىلەر يېزىقتا ئاپتور سوزىدىن بىرەر تىنىش بەلگىسى ئارقىلىق ئاجرىتىلمايدۇ، ئېغىزدا ئۆزىنىڭ ئىنتوناتسىيە مۇستەقىللىغىنى يوقىتىپ، ئاپتور سوزىنىڭ ئىنتوناتسىيىسى بويىچە ئېيتىلىدۇ.

§3 كوچۇرمە جۈملىنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇش يوللىرى

كوچۇرمە جۈملىلەر تۇۋەندىكى يوللار بىلەن ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ:

(1) كوچۇرمە جۈملىنىڭ يېنىدىن كەلگەن خەۋىرىنى سۆيەتداش يېنىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭغا "لىق، لىك" قوشۇمچىلىرى ھەم تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق، كوچۇرمە جۈملە ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. بەزىدە كوچۇرمە جۈملىنىڭ خەۋىرى چۈشۈم كېلىش

بىلەن تۇرلىنىپ كېلىپمۇ ئاپتور گەپنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى گەزىتىتە: "بۇ يىل يېزا ئىگىلىگىدىن مول هوسۇل ئېلىندى" دەپ كورستىلگەن. (كوچۇرمە جۇملە)

بۇگۈنكى گەزىتىتە بۇ يىل يېزا ئىگىلىگىدىن مول هوسۇل ئېلىنغانلىغى كورستىلگەن. (ئوزلەشتۇرمە جۇملە)

ماركس كاپىتالىزىم جەمىيىتى بىلەن كوممۇنىزىم جەمىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە ئايلىنىدىغان بىر ئىنقىلاۋىي بۇرۇلۇش دەۋرى بولىدىغانلىغىنى، بۇ دەۋرگە مۇناسىپ سىياسىي جەهەتتىكى بىر ئوتكۇنچى دەۋرمۇ بولىدىغانلىغىنى، بۇ دەۋردىكى دولەت پۇرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي دىكتاتۇرىسىلا بولىدىغانلىغىنى كورسىتىپ ئوتكەن ئىدى.

(2) كوچۇرمە جۇملىنىڭ خەۋىرى بۇيرۇق پېيلىدىن كەلگەندە، ئۇنى هەركەتنامىغا ئايلاندۇرۇپ، ئاخىرىغا "كېرەك، لازىم" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەرنى قوشۇپ، خەۋەرنى قوشما خەۋەرگە ئايلاندۇرۇش هەم ئۇنىڭ ئاخىرىغا "لىق، لىك" قوشۇمچىلىرى ۋە تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق، كوچۇرمە جۇملە ئوزلەشتۇرمە جۇملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

"تەنتەربىيە هەركىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىغىنى ئاشۇرۇڭلار" دېگەن ئىدى يولداش ماۋ زېدۇڭ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ تەنتەربىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىغىنى ئاشۇرۇش لازىملىغىنى ئېيتقان ئىدى.

ئۇ ئوز سوزىدە: "ئاكتىپ ئامىللار تولۇق ئىشقا سېلىنسۇن" دەپ كورسەتتى.

ئۇ ئوز سوزىدە ئاكتىپ ئامىللار تولۇق ئىشقا سېلىنىشى لازىملىغىنى كورسەتتى.

(3) ئاپتور سوزىنىڭ تەركىۋىگە "قارىغاندا" سوزىنى كىرگۈزۈش، ياكى "چە" قوشۇمچىسىنى ئۇلاش هەمدە كوچۇرمە جۇملىنىڭ خەۋىرىنى سۇبەتداشلارغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، كوچۇرمە جۇملە ئوزلەشتۇرمە جۇملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى گەزىتىتە مۇنداق دەپ يېزىلغان: "بۇ يىل ئاشلىقتىن مەملىكىتىمىز بويىچە مول هوسۇل ئېلىندى."

بۇگۈنكى گەزىتىتە يېزىلغان خەۋەرگە قارىغاندا، بۇ يىل ئاشلىقتىن مەملىكىتىمىز بويىچە مول هوسۇل ئېلىنغان.

بۇگۈنكى گەزىتىتە يېزىلىشچە، بۇ يىل ئاشلىقتىن مەملىكىتىمىز بويىچە مول هوسۇل ئېلىنغان.

(4) كوچۇرمە جۇملىنىڭ خەۋىرى پېيلىدىن باشقا سوز تۇركۇمىدىن ياكى پېيل بىلەن باشقا سوزلەرنىڭ بىرىكمىسىدىن كەلگەندە، خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا "ئىكەن" دېگەن يارەمچى پېيلنى ۋە "لىق، لىك" قوشۇمچىسى هەم تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇپ، ئاندىن ئۇنى چۈشۈم كېلىش بىلەن تۇرلەش ئارقىلىق، كوچۇرمە جۇملە ئوزلەشتۇرمە جۇملىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

تاش پولات قەيەردە؟ — دەپ سورىدى مويدىن.

مويدىن تاش پولاتنىڭ قەيەردە ئىكەنلىگىنى سورىدى.

كوچۇرمە جۇملىلەر بۇلاردىن باشقا يوللار بىلەنمۇ ئوزلەشتۇرمە جۇملىگە ئايلاندۇرۇلۇشى مۇمكىن.

سەككىزىنچى باب تىنىش بەلگىلىرى

§1 تىنىش بەلگىلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

تىنىش بەلگىلىرى ئۇيغۇر يېزىقتا توغرا، ئېنىق، تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە سۆزلەرنىڭ، جۈملىلەرنىڭ، جۈملە بولەكلىرىنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتىنى، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى گەۋدىلەندۇرۇشتىمۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. تىنىش بەلگىلىرى كىشىلەرنىڭ يېزىق تىل ئارقىلىق ئىپادىلىگەن ئۇيغۇر پىكىرلىرىنى قىسمەن ۋە بولەكلەرگە ئاجرىتىش ھەم ئۇلارنىڭ ئوزئارا مۇناسىۋىتىنى، پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، سۆز-جۈملىلەرنىڭ مەنىسى ۋە مەزمۇنىنى ئېنىق چۈشىنىش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ھېچقانداق تىنىش بەلگىسى قويۇلماي يېزىلغان يېزىقنى ئوقۇشمۇ تەس بولىدۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىشمۇ قىيىن بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئۇيغۇر پىكىرنى چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك ئىپادىلىيەلمەيدىغان بىر نەرسە بولۇپ قالىدۇ. مانا شۇ سەۋەپتىن، يېزىقى مەلۇم دەرىجىدە قېلىپقا چۈشكەن مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوزىنىڭ يېزىق تىلىدا تىنىش بەلگىلىرىنى ئىشلىتىشنىڭ بەلگىلىك قائىدىلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى ئوز مەتبۇئاتلىرىدا قوللىنىدۇ. ھەر بىر شەخسمۇ ئوزىنىڭ يازغان خەتلىرىدە، ماقالە-ئەسەرلىرىدە شۇ قائىدىگە ئەمەل قىلىپ، تىنىش بەلگىلىرىنى ئوز لايىغدا ئىشلىتىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرىنى توغرا ئىشلىتىش، بىرەر شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يېزىقچىلىق سەۋىيىسىدىن دېرەك بېرىدىغان ئاساسىي بەلگىلەرنىڭ بىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تىلنىڭ ھەر بىر بولىكى تەركىپلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، ئىگەللەش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش قانچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا، تىنىش بەلگىلىرىنى تەتقىق قىلىش، ئىگەللەش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈشمۇ شۇنچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر ئەدەبى تىلىدا ئىشلىتىلىدىغان تىنىش بەلگىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

(1) چېكىت (.)
(2) سوئال بەلگىسى (؟)
(3) ئۈندەش بەلگىسى (!)
(4) پەش (،)
(5) چېكىتلىك پەش (؛)
(6) قوش چېكىت (:)
(7) قوش پەش (" ")
(8) يالاڭ پەش (' ')
(9) تىرناق (( ))
(10) ئوتتۇرا تىرناق ([ ])
(11) قوش تىرناق (« »)
(12) يالاڭ تىرناق (‹ ›)
(13) سىزىقچە (-)
(14) سىزىق (—)
(15) كوپ چېكىت (.....)

§2 تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى

1. چېكىت (.)

(1) چېكىت ئاساسەن ئايالاشقان ئۇي-پىكىرنى بىلدۈرىدىغان بايان (خەۋەر) جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئوقۇش مەۋسۇمى ئاخىرلاشتى.

بىز ئىمتىھانغا تەييارلىنىۋاتىمىز.

بىز بۇ مەكتەپكە 1978-يىل 3-ئايدا كەلدۇق.

(2) نورمال ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىدىغان بۇيرۇق جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغىمۇ چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بارلىق كۇچ-قۇۋۋىتىمىزنى 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا بېغىشلايلى.

ئىنتىپاق ئەزالىرى ئەتە زالغا يىغىلىڭلار.

(3) قىسقارتىپ يېزىلغان خاس ئىسىملارنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ك. ماركس (كارل ماركس)

ۋ. ئى. لېنىن (ۋىلادىمىر ئىلئىچ لېنىن)

ل. مۇتەللىپ (لۇتپۇللا مۇتەللىپ)

(4) ئوي-پىكىرنىڭ رەت-تەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان قاتار سانلار-دىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تىنىش بەلگىلىرى توۋەندىكىلەر:

1. چېكىت؛ 2. سوئال بەلگىسى؛ 3. ئۈندەش بەلگىسى؛ 4. پەش.....

2. سوئال بەلگىسى (؟)

سوراق مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان سوز-جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا سوئال بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھەقىقى پولات ئىستېھكام دېگەن نېمە؟

رادىيونى كىم كەشپ قىلغان؟

تۇنۇگۈن سىز قەيەرگە باردىڭىز؟

تىل دېگەن نېمە؟

3. ئۈندەش بەلگىسى(!)

(1) كوتىرەڭگۈ ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان ھەر خىل شەكىلدىكى ئۈندەش جۈملە ۋە بۇيرۇق جۈملىلەردىن كېيىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ بېيجىڭ! سېنى كورۇش ئارزۇيۇم كۇنىدىن-كۇنگە كۈچەيمەكتە!

بىزدىمۇ مۇشۇنداق ئىقتىدارلىق ئادەملەر بار ئىكەنده!؟

ياشسۇن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇيۇك ئىنتىپاقلىغى!

(2) جۈملە تەركىۋىدىكى كوتىرەڭگۈ ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغان قاراتما سوز ۋە ئۈندەش سوزلەردىن كېيىن ئۈندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قەدىرلىك ساۋاقداشلار! بىزنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىدىغان چاغلىرىمىز يېتىپ كەلدى، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەيلى.

بەزى جۈملىلەر ھەم ئۈندەش ھەم سوراق مەنىسىدە كېلىشى

مۇمكىن. بۇلارنىڭ ئاخىرىغا ھەر ئىككى بەلگىنى قويمىسىز. قايسىنى بۇرۇن قويۇشنى جۇملىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئاشۇ ئىگىز تاغدىكى يېشىل قارىغايغا نىمە دېگەن ئوخشايدۇ-ھە!؟

4. پەش (،)

(1) قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئاددىي جۇملىلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىش ئۈچۈن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىز داۋاملىق ئالغا بېسىۋاتىمىز، يولىمىز ئەگرى-توقاي، ئىستىقبالىمىز پارلاق.

بىز تىنىش بەلگىلىرىنى ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىمتىھانغا تەييارلىق قىلىمىز.

(2) جۇملىدىكى تەڭداش بولەكلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

"4 كىشىلىك گۇرۇھ"قا قارشى تۇرۇش كۇرىشى—سوتسىيالىزىم يولىدا چىڭ تۇرۇش، پۈرۈلېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا چىڭ تۇرۇش، پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، ماركسىزىم، لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇش كۇرىشى.

(3) جۇملە بىلەن گىراماتىكىلىق باغلىنىشى يوق سوزلەر (قاراتما سوز، ئۈندەش سوز، قىستۇرما سوز)نى جۇملىدىن ئاجرىتىش ئۈچۈن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

دوستۇم، سەن بېيجىڭدىن قاچان كەلدىڭ؟

دىمەك، ئۇلار كەلمەيدىغان بوپتۇ-دە؟

پاھ، نىمە دېگەن گۈزەل يېزا بۇ!؟

5. چېكىتلىك پەش (؛)

مەزمۇن جەھەتتىن بىر بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر بىرىگە باغلىنىپ كەلگەن تەڭداش قوشما جۇملىلەر ۋە بېقىندىلىق قوشما جۇملىلەردىن ھاسىل بولغان ئارىلاش قوشما جۇملە تەركىۋىدەكى ئاددىي جۇملىلەرنى بىر بىرىدىن ئاجرىتىش ئۈچۈن چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھاياتلىق بولمىسا، ئۇلۇم بولمايدۇ؛ ئۇلۇم بولمىسا، ھاياتلىقمۇ بولمايدۇ؛ يۇقۇرى بولمىسا، توۋەن بولمايدۇ؛ توۋەن بولمىسا، يۇقۇرىمۇ بولمايدۇ؛ بالايى-ئاپەت بولمىسا، بەخت-سائادەت بولمايدۇ؛ بەخت-سائەدەت بولمىسا، بالايى-ئاپەتمۇ بولمايدۇ.

6. قوش چېكىت (:)

(1) كوچۇرمە جۇملىلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن ئاپتور سوزىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزىم بىزگە: "تىل ئىجتىمائى ھادىسىلەر قاتارىغا كىرىدۇ" دەپ تەلىم بېرىدۇ.

(2) قوشما جۇملە تەركىۋىدىكى ئومۇملاشتۇرغۇچى ئاددىي جۇملىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

توتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگىنىمىز توۋەندىكىلەر: 1) يېزا ئىگىلىگىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش؛ 2) سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش؛ 3) دولەت مۇداپىەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش؛ 4) پەن-تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش.

7. قوش پەش (" ")

كوچۇرمە جۈملە ۋە كوچۇرمە سوزلەر قوش پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. بەزىدە كىتاپخانىلارنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلغان ياكى كىنايە مەنىسىدە قوللىنىلغان سوزلەرمۇ قوش پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ماۋزېدۇڭ: "كومپارتىيە ئەزالىرى ئۆگىنىشتىمۇ نەمۇنە بولۇپ، ھەر ۋاقىت ئاممىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولۇشى، لېكىن يەنە ھەر ۋاقىت ئاممىنىڭ ئوقۇغۇچىسىمۇ بولۇشى لازىم" دەپ كورسەتكەن ئىدى.

پارتىيىمىزنىڭ تارىخىدا كوپ قېتىم "سول"چىل ۋە ئوڭچىل لۇشيەن خاتالىغى يۈز بەردى.

"4 كىشىلىك گۇرۇھ"نى پاش قىلىش ۋە پىپەن قىلىش كۆرىشىنى ئۇزۇل-كېسىل ئېلىپ بارايلى.

8.يالاڭ پەش (' ')

كوچۇرمە جۈملىلەرنىڭ ئىچىدە كەلگەن كوچۇرمە سوز ۋە كوچۇرمە جۈملە يالاڭ پەش ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: "تەكشۈرۈش '10 ئاي قوساق كوتىرىش'كە ئوخشاش، مەسىلىنى ھەل قىلىش 'ۋاقتى-سائىتى كەلگەندە كوز يورۇش'قا ئوخشاش. تەكشۈرۈش مەسىلىنى ھەل قىلىش دېمەكتۇر.

لېنىن: "ئوبېكتىنى ھەقىقى بىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى، ھەممە باغلىنىشلىرىنى ھەم 'ۋاستىچى'لىرىنى ئىگەللەش ۋە

تەتقىق قىلىش كېرەك" دىگەن ئىدى.

9. تىرناق ( )

(1) جۈملە تەركىۋىدە كەلگەن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچىلار تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ (باشقا تىنىش بەلگىلىرى قويۇلمىغان ئەھۋال ئاستىدا). مەسىلەن:

ھەرقانداق كىشى بىرەر شەيئىنى بىلمەكچى بولىدىكەن، شۇ شەيئىنى بىلەن ئۇچرىشىشى، يەنى شۇ شەيئىنىڭ شارائىتىدا ئوز ھاياتىنى (ئەملىيىتىنى) ئوتكۈزۈشى كېرەك، ئۇنىڭدىن باشقا چارە يوق.

(2) مەيلى جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلسۇن، مەيلى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلسۇن، ئومۇمەن ئىزاھات خاراكتېرلىك سوز-جۈملىلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

20 نەچچە يىل ئىچىدە بىرنەچچە تەرەققىيات باسقۇچى بېسىپ ئوتتۇلدى. بۇ باسقۇچلار مۇنداق ئالاھىدە ئەھۋالىلارنى ئوز ئىچىگە ئالدى: بەزى زىددىيەتلەر كەسكىنلەشتى (مەسىلەن، يەر ئىنقلاۋى ئۇرۇشى بولدى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرى شەرقىي شىمالدىكى 4 ئولكىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى). بەزى زىددىيەتلەر قىسمەن ياكى ۋاقتىنچە ھەل بولدى (مەسىلەن، شىمال مىلىتارىستلىرى يوقىتىلدى، پومىشىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىر قىلدۇق).

10. ئوتتورا تىرناق ([ ])

تىرناق ئىچىدە يەنە تىرناق ئىشلىتىش زورۇر بولۇپ قالغاندا ئوتتۇرا تىرناق ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

پۇتۇن دۇنيا خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرىنى ۋە

ئۇنىڭ بارلىق غالچىلىرىنى مەغلۇپ قىلايلى!

(«كونگو [ل] خەلقىنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىگىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشىنى قوللاش توغرىسىدىكى بايانات»تىن).

ئوتتۇرا تىرناق ئاساسەن ماتېماتىكىدا ئىشلىتىلىدىغان بەلگە بولۇپ، مەتبۇئاتتا ئانچە كوپ قوللىنىلمايدۇ. شۇڭا ئۇنى تىنىش بەلگىلىرى قاتارىغا قويمىسىمۇ بولىدۇ.

11. قوش تىرناق (« »)

تېكست ئىچىدە كەلگەن كىتاپ، گېزىت، ژورنال، ماقالا ۋە باشقا ئەسەرلەرنىڭ نامىلىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز ماركس، ئېنگېلسنىڭ «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتاپنامىسى» دىگەن ئەسىرىنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇپ، كورۇنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتۇق.

بىز «ئالغا» گۇرۇھىغا باردۇق.

12. يالاڭ تىرناق (‹ ›)

قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كىتاپ، گېزىت، ژورنال، ماقالا ۋە ئەسەر نامىلىرى يالاڭ تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «‹يېزىلارنى تەكشۈرۈش›كە كىرىش سوز ۋە ئاخىرقى سوز» دىگەن ئەسىرىنى ئەستايىدىل ئوقۇدۇق.

مەن يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «‹جۇڭگو يېزىلىرىدىكى سوتسىيالىستىك دولقۇن›غا سوز بېشى» دىگەن ئەسىرىنى بىر قېتىم ئوقۇپ چىقتىم.

بۇگۈنكى گېزىتتە گۇلشەننىڭ «‹قىزىل ئايالالار قوشۇنى›نى كور-

گەندىن كېيىن» دىگەن ماقالىسى بېسىلىپتۇ.

13. سىزىقچە (-)

جۈپ سوزلەر ئوتتۇرىسىغا، دەرىجە سانلاردىن كېيىن، سوزلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان بەزى ئۇلانمىلاردىن بۇرۇن سىزىقچە قويۇلىدۇ، سوزنىڭ قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان بوغۇمىدىن كېيىنمۇ سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تىل-يېزىق، پەن-تېخنىكا، ئىگىز-پەس، بەش-ئالته، پال-پۇل، غاز-غۇز، 1-سىنىپ، 2-ئاپرىل، 1979-يىل، 4-ئاي.

ئۇ ئويغە كىردى-دە، چىقىپ كەتتى.

بۇ ئىمارەت نىمىدىگەن چىرايلىق سېلىنغان-ھە!؟

بىزنىڭ ۋەتىنىمىز نىمە دىگەن گۈزەل-ھە!؟

14. سىزىق (—)

(1) جۈملە تەركىۋىدە كەلگەن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى تىرناق ئىچىگە ئېلىنمىسا، ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

نەشرىياتنىڭ تەھرىر بىلەي دېسەك، نەشرىياتنى ئوزگەرتىشىڭ ئاغزىڭغا سېلىپ يەپ بېقىشىڭ كېرەك.

(2) جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سوزلەردىن، خەۋەرىمۇ ئىسىم خاراكتېرلىك سوزلەردىن كەلگەندە، بۇ خىل ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كوپىنچە سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىلىم مەسىلىسى—پەن مەسىلىسى.

مېنىڭ مەقسىدىم—ئوقۇش.

ياخشى ــ ئىشى بىلەن ياخشى.

پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ــ ئاممىنىڭ دىكتاتۇرىسى.

(3) تەڭداش بولەكلەردىن كېيىن كەلگەن ئومۇملاشتۇرغۇچى سوزلەر ۋە دىالوگلارنىڭ ئالدىغا سزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

يەر، سۇ ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ.

ــ شياڭلىن ھەدە نىمە بوپتۇ؟ ــ دەرھال سورىدىم.

ــ ئولۇپتۇ.

ــ ئولۇپتۇ؟!

ــ قاچان ئولۇپتۇ؟

15. نۇرغۇن چېكىت (.....)

جۇملىدە ئېيتماقچى بولغان ئوي ـ پىكىرنىڭ تولۇق ئېيتىلمىغانلىغىنى ھەمدە بەزى جايلارنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلغانلىغىنى ئىپادىلەشكە توغرا كەلگەندە نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ زاۋۇت ماشىنا، تراكتۇر، ئورۇش ماشىنىسى..... قاتارلىق ھەر خىل ماشىنىلارنى رېمونت قىلالايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، سوزلىگۈچىنىڭ ھېس ـ تۇيغۇسىدىكى جىددى ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان ئەھۋاللارنى بىلدۈرۈشتىمۇ نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، مەڭدىگەن ھالدا قولىدىكى قەلەمنى ئەپسىز تۇتۇپ تۇرۇپ: ــ مەن.....مەن..... يېزىشنى بىلمەيمەن، ــ دىدى.

تىنىش بەلگىسى ۋە شېئىر (قوشۇمچە)

گېرمانىيىنىڭ 19 ـ ئەسىردە ئوتكەن داڭلىق يازغۇچىسى تېئودور

فېندونوپ بېرلىنىدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن چېغىدا، بىر ياش ئاپتور ئۇنىڭغا بىرقانچە كۇپلېت شېئىر بىلەن بىر پارچە خەتنى قوشۇپ ئەۋەتكەن. ياش ئاپتور خېتىدە: "مەن ئەزەلدىن تىنىش بەلگىلىرىنى كۆزگە ئىلمايمەن، سىزنىڭ ۋاقىت چىقىرىپ تولدۇرۇپ قويۇشىڭىزنى سورايمەن" دەپ يازغان.

فېندونوپ ھىلىقى ياشنىڭ شېئىرىنى بىر پارچە خەت بىلەن قايتۇرۇۋەتكەن. ئۇ خېتىدە: "مەن شېئىرنى ئەزەلدىن كۆزگە ئىلمايمەن. كېلەر قېتىم سىزنىڭ بىر تىنىش بەلگىسى ئەۋەتىشىڭىزنى سورايمەن، شېئىرنى ئۆزەم تولدۇرۇپ قويىمەن" دەپ يازغان.

(«شىنجاڭ ئەدەبىياتى»دىن).

ياخشى ــ ئىشى بىلەن ياخشى.

پۇرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ــ ئاممىنىڭ دىكتاتۇرىسى.

(3) تەڭداش بولەكلەردىن كېيىن كەلگەن ئومۇملاشتۇرغۇچى سوزلەر ۋە دىالوگلارنىڭ ئالدىغا سىزىق قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

يەر، سۇ ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ.

ــ شياڭلىن ھەدە نىمە بوپتۇ؟ ــ دەرھال سورىدىم.

ــ ئولۇپتۇ.

ــ ئولۇپتۇ؟!

ــ قاچان ئولۇپتۇ؟

15. نۇرغۇن چېكىت (.....)

جۇملىدە ئېيتماقچى بولغان ئوي ـ پىكىرنىڭ تولۇق ئېيتىلمىغانلىغىنى ھەمدە بەزى جايلارنىڭ چۈشۈرۈپ قويۇلغانلىغىنى ئىپادىلەشكە توغرا كەلگەندە نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ زاۋۇت ماشىنا، تىراكتۇر، ئورۇش ماشىنىسى..... قاتارلىق ھەر خىل ماشىنىلارنى رېمونت قىلالايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، سوزلىگۈچىنىڭ ھېس ـ تۇيغۇسىدىكى جىددى ئۆزگىرىشلەر تۇپەيلىدىن پەيدا بولغان ئەھۋاللارنى بىلدۈرۈشتىمۇ نۇرغۇن چېكىت قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ، مەڭدىگەن ھالدا قولىدىكى قەلەمنى ئەپسىز تۇتۇپ تۇرۇپ: ــ مەن.....مەن..... يېزىشنى بىلمەيمەن، ــ دېدى.

تىنىش بەلگىسى ۋە شېئىر (قوشۇمچە)

گېرمانىيىنىڭ 19 ـ ئەسىردە ئوتكەن داڭلىق يازغۇچىسى تېئودور

فېندونوپ بېرلىنىدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن چېغىدا، بىر ياش ئاپتور ئۇنىڭغا بىرقانچە كۇپلېت شېئىر بىلەن بىر پارچە خەتنى قوشۇپ ئەۋەتكەن. ياش ئاپتور خېتىدە: "مەن ئەزەلدىن تىنىش بەلگىلىرىنى كوزگە ئىلمايمەن، سىزنىڭ ۋاقىت چىقىرىپ تولدۇرۇپ قويۇشىڭىزنى سورايمەن" دەپ يازغان.

فېندونوپ ھىلىقى ياشنىڭ شېئىرىنى بىر پارچە خەت بىلەن قايتۇرۇۋەتكەن. ئۇ خېتىدە: "مەن شېئىرنى ئەزەلدىن كوزگە ئىلمايمەن. كېلەر قېتىم سىزنىڭ بىر تىنىش بەلگىسى ئەۋەتىشىڭىزنى سورايمەن، شېئىرنى ئۆزەم تولدۇرۇپ قويىمەن" دەپ يازغان.

(«شىنجاڭ ئەدەبىياتى»دىن).

阿布都克里木著
现代维吾尔语
（维吾尔文）
责任编辑：艾合买提热合曼
民族出版社出版　新华书店发行
民族印刷厂印刷
开本：850×1168毫米1/32　印张：10 7/8
1983年2月第1版
1983年2月北京第1次印刷
印数：0001—11,000册　定价：0.79元
书号：M9049 (4)4